

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН

ба номи САДРИДДИН АЙНӢ

Ба ҳукми дастнавис

Чавҳарова Мучибахон Одиловна

**«ЮСУФ ВА ЗУЛАЙҲО»-И ХОВАРИИ ШЕРОЗӢ ВА МУҚОИСАИ ОН
БО ДОСТОНИ ҲАМНОМИ АБДУРАҲМОНИ ҚОМӢ**

Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади
илмҳои филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик

Роҳбари илмӣ: д.и.ф., профессор

Худойодов Аъзам

Душанбе – 2019

МУНДАРИЧА

Муқаддима	3
БОБИ 1. МУҲТАВО, СОҲТОР ВА СЮЖЕТИ ДОСТОНҲОИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»-И ХОВАРИИ ШЕРОЗӢ ВА АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ	
1.1. Манбаъ ва сарчашмаи масеҳии достонҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ	17
1.2. Манбаъ ва сарчашмаи исломии форсии тоҷикии достонҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ.....	26
1.3. «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ	33
1.4. «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурахмони Ҷомӣ	49
БОБИ 11. ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ҒОЯ ВА СИМОҲОИ МАРКАЗИИ ДОСТОНҲОИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»-И ХОВАРИИ ШЕРОЗӢ ВА АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ	
2.1. Таҳлили ғоявии достонҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ	60
2.2. Таҳлили симоҳои марказии достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ.....	68
2.3. Таҳлили симоҳои асосии достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурахмони Ҷомӣ	89
2.4. Муқоисаи симоҳои марказии достонҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ	99
БОБИ III. ВЕЖАГИҲОИ УСЛУБӢ ВА БАДЕИИ ДОСТОНҲОИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»-И ХОВАРИИ ШЕРОЗӢ ВА АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ	
3.1. Муҳтаво ва устухонбандии достонҳои ҳамном ва монандиву фарқи онҳо	105
3.2. Монандӣ ва фарқ дар чехраофаринӣ ва тасвирсозӣ.....	120
3.3. Мавқеи хоб ва руъё дар достонҳои ҳамном.....	127
3.4. Мавқеи мунозира дар достонҳои ҳамном.....	140
3.5. Нома ҳамчун хатти хунари дар достонҳои ҳамном.....	146
3.6. Забон ва сабки достонҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ	150
Хулоса	167
Китобнома	183

МУҚАДДИМА

Аҳамияти таҳқиқот. Дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ дostonсароӣ яке аз вежагиҳои хеле муҳим ба шумор меравад. Шоирону нависандагони зиёд тарбият ва иршоди мардумро ҳамчун мутафаккирон ва мураббӣни ахлоқ дар эҷоди дostonҳои зиёди ахлоқӣ дидаанд ва кӯшиш кардаанд, ки аз ин роҳ бо баёни матлабҳо ва мафҳумҳои баланди ахлоқӣ мушкилоти ҷомеаро осонтар намоянд. Шоирон афкори созандаи худро дар қолаби дoston ва дар либоси ҳикояту тамсилҳои пурмазмун баён доштаанд.

Дostonҳои зиёди ахлоқӣ, тамсилӣ ва фалсафиву ирфонӣ, ки дар адабиёти форсии тоҷикӣ нигошта шудаанд, ҳамвора дар таҳкими ахлоқи башарият саҳмгузоранд ва барои хонандаи хушзавақ шунидан ва пайравӣ кардан аз симоҳои марказии дostonҳо муассир аст. Хусусан, дostonҳое, ки сюжети онҳо аз мавзӯҳои ахлоқии фолклорӣ, диниву мазҳабӣ, ахлоқиву ирфонӣ ва таърихиву қаҳрамонӣ маншаъ гирифта бошад, барои мардум бештар завақбахш аст ва шунидани сюжети чунин дostonҳо дар тафаккурашон таъсиргузор аст. Вақте шоир ё нависанда мақсаду матлаби худро дар шакли ҳикоят ва қиссаи равону мавзун баён менамояд, ин гуна осор ба зудӣ паҳн гардида, нусхабардорӣ шуда, хонандаи зиёд пайдо мекунад ва ҷозибу дилкаш офаридани осори манзуму мансур аз ҳунари шоир ва нависанда вобастагии зиёд дорад.

Дар ҳазинаи адабиёти форсии тоҷикӣ ҳазорҳо чунин осори ҷолиб мавҷуд аст, ки ин осори марғуб кайҳо қаламрави адабиёту фарҳанги форсии тоҷикиро убур карда, дар баробари мероси ғании илмиву фарҳангии ин мардум буданашон, ба забонҳои зиёди дунё тарҷума шуда, ҷузъи фарҳанги умумибашарӣ гардидаанд.

Барои мисол, «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ, «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ, «Ҳадиқат-ул-ҳақиқат»-и Саноии Ғазнавӣ, «Мантиқ-ут-тайр»-и Фаридуддини Аттор, «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолиддини Балхӣ, «Гулистон»-у «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ, китоби «Калилаву Димна» ва садҳо осори дигар, аз ин қабил, ки чи қадар хидмат ва

рахнамоиҳову таҳаввулоту фикриву ахлоқӣ дар ҷомеаи башарӣ кардаанд, барои ҳамагон маълум аст.

Аҳамияти мавзӯи таҳқиқшаванда. Қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» яке аз беҳтарин ва муассиртарин қиссаҳо дар адабиёти олам маҳсуб мешавад, ки аслан сюжети он аз фолклори яҳудӣ сарчашма гирифта, тадричан ба таркиби китобҳои муътабари Библия (7, бобҳои 37-57) ва Қуръон (12, сӯраи 12) ва бо гузашти қарнҳо ба адабиёти мухталифи олам роҳ ёфта, ба сюжети ин қиссаи машҳур осори зиёди манзуму мансур офарида шудааст, ки дар адабиёти олам ва хусусан форсии тоҷикӣ мақом ва ҷойгоҳи шоиста доранд. Воридшавии сюжети ин қисса ба адабиёти форсии тоҷикӣ тавассути китобҳои Қуръон, сӯраи 12- сӯраи «Юсуф» ва «Таърихи Табарӣ» (59) ва «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» (36) ва дигар тафсирҳо оғоз гардидааст.

Эҷоди дostonҳои ишқии романтикӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ таърихи куҳан доранд, ки сюжети қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» яке аз чунин асарҳост, ки он мисли сюжетҳои дostonҳои дигар, ба мисли «Лайливу Мачнун»-ҳо, «Хусраву Ширин»-ҳо, «Вису Ромин» ва ғайра собикаи тӯлонӣ дошта, «мувофиқи ахбори сарчашмаҳои зиёд доир ба ин қисса беш аз 80 нафар ба назму наср асарҳо офаридаанд, ки зикри исми онҳо дар тазкира, ҷунгу баёз ва доиратулмаорифҳо омадааст» (159, 3). Навиштани асарҳои комил доир ба сюжети қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» аз садаи X сар шуда, то асри XX давом кардааст.

Тавре қаблан зикр намудем, ин қиссаи ширину пурсӯз асоси фолклорӣ дорад ва гузариши ин гуна сюжетҳо як раванди маҳсуси адабӣ мебошад, ки ба ҳама адабиёти олам хос аст. Дар адабиёти форсии тоҷикӣ ва умуман олам ба сюжетҳои фолклорӣ ва ҳатто образҳои мифологӣ рӯй овардани шоирон ва нависандагон аз анъанаи маъмулӣ аст. Бо истифода аз анъана офаридани симо ва сюжети тоза ин ҳунари шоир ва нависанда аст. Беҳтарин ва боарзиштарин осори хатии адабиёти форсии тоҷикӣ, аз ҷумла, «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ, дostonҳои машҳури «Лайливу Мачнун», «Юсуф ва Зулайхо», «Саломон

ва Абсол» ва даҳҳо дигар дар заминаи сюжетҳои фолклорӣ эҷод гардидаанд.

Дар осори хаттии бадеии тоҷикӣ мақоми унсурҳои фолклориро И.С.Брагинский тадқиқ намуда, чунин таъкид кардааст, ки: «Онҳо (яъне унсурҳои фолклорӣ – Ҷ.М.) дар осори хаттӣ асосан ду хел зоҳир мегарданд: аввал, чун тенденсияи халқӣ дар асари адабӣ, ки одатан дар шакли тағйирёфта ҷаҳонбинӣ, умеду орзу ва рӯҳияи халқро ифода карда, ҳаётро реалистона инъикос менамоянд; сониян, чун истифода бурда шудани сюжетҳо, образҳо, воситаҳои тасвирии фолклорӣ одатан дар шакли аз ҷиҳати бадеӣ аз нав коркардашуда ба назар мерасанд» (87, 5).

Дар адабиёти олам ва форсии тоҷикӣ мурочиати шоирону нависандагон ба симоҳои бузургу ҷовидониро зарурати таърихӣ, ҷангу ҷидолҳо, мушкилиҳо бесуботии сиёсӣ, шикасти давлатҳо ва ғ. барин омилҳо ба миён меоваранд ва ба тафаккуру хунари шахсони эҷодкор тақвону таҳриқи азим мебахшад, ки пайдоиши қиссаи Юсуфи роҳбару наҷотдиҳанда ва пайғамбару пешво аз ҳамин қабил аст.

Дар луғатномаҳо ва фарҳангҳои тафсири маънои «қисса» муодили «афсона», «ривоят», «хикоят», «саргузашт» ва «шарҳи ҳол» омадааст (182, 693) ва (178, 535-536).

Қиссаҳои зиёди адабиёти шиғоҳӣ ва хаттии форсии тоҷикӣ дар бораи дини ислом, китоби муқаддаси Қуръон, ҳаёти пайғамбарон, рӯзгор ва ҳадисҳои Пайғамбари ислом Муҳаммад, саҳобаҳо, ёрони Пайғамбар, қорнамоиҳои онҳо ва дигар масъалаҳои марбутанд, ки бевосита ба дин алоқаманданд. Китоби муқаддаси мусулмонон Қуръони шариф яке аз манбаъҳои қиссаҳои омӯзанда ва боарзиш аст, ки дар дохили он қиссаи хеле дилнишин ва арзишманди Юсуф дар сӯраи 12 омадааст, ки аз 111 оят иборат буда, дар ояти 3 чунин гуфта шудааст: «Наҳну нақуссу илайка аҳсанулқасас» (47, 231) , (Мо беҳтарин хикоятро (ба ваҳйи ин Қуръон) бар ту мегӯем). Сӯраи алоҳидае дар Қуръон бо номи «Сӯраи қисас» омадааст ва дар ин сӯраи арзишманд, ки аз 88 оят

иборат аст, қиссаҳои марғубу омӯзандаву ибратбахши Мӯсо ва Фиръавн ҷой гирифтаанд (47, 384-395).

Қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» бо фарогирии мавзӯ, банду баст, сохтор, силсилаи образҳо, сюжети ҷолиб аз осори комили адабӣ ва ахлоқӣ ба ҳисоб меравад. Аз пажӯҳиш ва таҳлили осори марғуби адабии «Калила ва Димна», «Лайлӣ ва Мачнун», «Юсуф ва Зулайхо», «Вомиқ ва Узро» ва дигар метавон ба натиҷа расид, ки: «Ин сюжетҳо аввал дар устура, баъд дар фолклор ва аз фолклор ба дин ва аз дин ба адабиёт ворид шудаанд» (159, 6).

Осори машҳури адабиёти ҷаҳонӣ, ба мисли қиссаҳои «Калила ва Димна», «Лайлӣ ва Мачнун», «Юсуф ва Зулайхо», «Саломон ва Абсол» ва ғ. аввал дар миёни мардуми як минтақа ба вучуд омада, тадриҷан ба кишварҳои дигар ҳамчун қиссаҳои сайёр паҳн шудаанд. «Калила ва Димна» офаридаи мардумони ҳинду, «Лайлӣ ва Мачнун» арабҳо, «Юсуф ва Зулайхо» яҳудиён, «Саломон ва Абсол» юнониён мебошанд, ки ба адабиёти хаттӣ ҳамчун дostonҳои ошиқона, ахлоқӣ ва фалсафӣ ворид шудаанд, ки намунаҳои зиёд аз ин осор дар адабиёти форсии тоҷикӣ таълиф шудаанд.

Дostonҳои ишқӣ-романтикӣ, ки дар адабиёти форсии тоҷикӣ намуна ва миқдоран хеле зиёданд, метавон онҳоро романҳои манзуми таърихӣ номид, ки ин гуна асарҳо бо фарогирии мавзӯ, образҳои зиёд, сюжети ҷолиб, банду баста бадеӣ, мочароҳо як ва зиёда марҳилаи таърихро дар бар мегиранд ва бидуни шак мазмуни романҳои таърихро ифода карда метавонанд.

Муҳаққиқи устурашинос ва фолклоршиноси рус Е.М.Мелитинский дар пажӯҳиши худ, ки ба фолклор ва устураи мардуми Шарқ бахшидааст, осори машҳури ишқӣ-романтикиро «романҳои таърих, тарбия, ахлоқ, рӯҳ ва устура» номидааст(119,124). Е.М.Мелитинский вақте ки романҳои нависандаи олмонӣ Томас Маннро таҳқиқ кардааст, ба қиссаи «Юсуф» аз нигоҳи устура назар кардааст: «Дар асарҳои Томас Манн гардиши даврии образҳои устуравӣ ва таъсири ҳодисаҳои

«осмонӣ»-ву «заминӣ», яъне ҳамгунии таърих бо образҳои устуравӣ ва таҷрибаи таърихӣ ба назар мерасад» (119,194). Агар гуфтаи Е.М.Мелитинскийро дар бораи ин қазия хулоса кунем, Юсуф таърихи Яъкубро такрор мекунад, яъне: устура – фолклор – адабиёт. Муҳаққиқ зимни пажӯҳиши худ ба чанин натиҷа мерасад, ки: «Томас Манн дар устура на танҳо моҳияти «абадӣ», инчунин «умумияти типӣ»-ро низ мебинад» (119,194). Ба қиссаи «Юсуф» донишманди эронӣ Сирусӣ Шамисо низ аз рӯи қонунияти устура нигоҳ кардааст (159, 66).

Достонҳои ишқии романтикӣ, ки онҳоро романҳои манзуми ишқӣ, таърихӣ ва фалсафӣ гуфтан имкон дорад, аз нигоҳи устухонбандӣ, бадеияту ҳунар, сюжет осори комили бадеиянд ва дар асоси ҷаҳонбинии муаллифони ин асарҳо офарида шудаанд, ки дар достонҳои «Юсуф ва Зулайхо» образи барҷастаи Юсуф, ки шахсияти таърихист, ҳамчун образи пешбаранда ва раҳнамои ҷамаи ҳодисаву воқеаҳои асар аст, ки бо фарогирии ҷамаи ҷузъиёташ офарида шудааст.

Дар адабиёти форсии тоҷикӣ ба достонҳои ҳамном ҷавоб гуфтан баъд аз эҷоди «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ бештар паҳн гардидааст ва то қарни бистум идома ёфтааст. Ба достонҳои ҳамном ҷавоб гуфтан ин як тақлид ё пайравии оддӣ нест, балки як навъ санҷиши маҳорату малака, қувваи эҷодӣ ва донишу ҷаҳонбинӣ аст, ки бо шоирони бузурги мубтақир ҳампанча шудан дар асрҳои миёна аз камоли ҳунар маҳсуб меёфт, ки ин санҷиши маҳорат ба рушди достоннависӣ низ сабаб мегардид.

Масъалаи омӯзиши муқоисавии достонҳои ҳамном хеле васеъ ва доманадор аст, ки ин анъана аз асри X шурӯъ шуда, то ибтидои асри XX идома ёфтааст ва ҳадафу предмети омӯзиши диссертатсияи мазкур омӯзиши муқоисавии достонҳои ҳамноми Ховарии Шерозӣ (1190 х. - 1267х. ва Абдурахмони Ҷомӣ (1414-1492 м.) мебошад.

Аҳамияти мавзӯи тадқиқшаванда дар он ифода мегардад, ки бори нахуст масъалаҳои муҳтаво, сохтор, сюжет, манбаъҳо, сарчашмҳои масеҳӣ ва исломии достонҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва

Абдурахмони Ҷомӣ, ки аз дostonҳои ҷаззобу дилнишин мебошанд, дар муқоиса омӯхта мешаванд ва ба тарзи муқоиса омӯхтан ва пажӯҳиш намудани дostonҳо аз усули санҷидашуда ва меъёри хуби адабиётшиносӣ аст. Нуктаҳои дигаре, ки аҳамияти мавзӯи тадқиқшавандаро бозгӯӣ мекунанд, пажӯҳиши муқоисаи монандӣ ва фарқи дostonҳо, таҳлили ғоявӣ ва образҳои марказии дostonҳо мебошад.

Дар рафти тадқиқот оид ба хусусиятҳои мақоми ин қисса дар сарчашмаҳои асосии он, тафсириҳо, мавқеи он дар назми форсии тоҷикӣ, нусхашиносии дostonҳои ҳамном, ҷойгоҳи хоб ва руъё, муқоисаи монандӣ ва фарқ дар муҳтаво, устухонбандӣ, образофаринӣ, тасвирсозӣ, забону сабк, паёми шоирона ва махсусиятҳои дигари ин дostonҳо ба таври муқоиса ва бо як низоми муайян таҳлил мегарданд, ки дар адабиётшиносии тоҷик то ҳол ба таври тадқиқоти монографӣ алоҳида баррасӣ нашудаанд ва аз аҳамияти зиёди илмӣ бархурдоранд.

Аҳамияти ба таври муқоиса омӯхтани ин ду дostonи ҳамном фазои тадқиқи жанри дostonҳо, муайян намудани нақши муаллифе, ки дostonи ҳамномро ҷавоб гуфтааст ва навҷӯиву навгӯиҳояшро дар таърихи адабиёт ба таври кушод бозгӯӣ мекунад, ки чи нақше ба ёдгор гузоштааст.

Дарачаи омӯзиши мавзӯ. Дар бораи тадқиқ, таърих, заминаҳои эҷод, ҷойгоҳи қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дар сарчашмаҳо, монандиву фарқи онҳо ва масъалаҳои маърифати он муҳаққиқону донишмандони зиёд пажӯҳишҳои хубе анҷом додаанд, ба монанди: Ҳ.Этте (161), В.В.Бартолд (81), А.Е.Кримский (112), Е.Э.Бертелс (82, 83, 84, 85, 86), И.С.Брагинский (87), Ян Рипка (145), Ч.Стори (152), Забехулло Сафо (150, 151), Мучтабо Минуй (175), Муҳаммадамини Риёҳӣ (144), Абдурасул Хайёмпур (169, 170, 171), Х.Мирзозода (121, 122, 123, 124), А.Афсаҳзод (73, 74, 75, 76, 77), Х.Шарифов (155, 156), М.Б.Пиатровский (140), Н.Ш.Хисамов (154), А.Абдусаттор (61, 62), А.Зухуриддинов (101), С.Амиркулов (69), Азорабеков С.К. (66), Б.Шерназаров (157), М.Ансор (130), В.Самад (130), У.Ғаффорова (94, 95), А.Қулиев (114, 115),

А.Сатторов (149), Ҷ.Нагиева (133), М.Тарбият (153), С.Воҳидов (90) ва дигарон оид ба чанбаҳои ҷудогонаи ин қисса тадқиқот анҷом додаанд.

Аввалин тадқиқот дар илми адабиётшиносӣ ва ховаршиносии олам дар бораи «Юсуф ва Зулайхо» ба қалами Ҷ.Этте мансуб аст. Ӯ соли 1908 дар мақолаи худ «Юсуф ва Зулайхо»-и Фирдавсӣ дар бораи ин достон андешаронӣ карда, бори аввал пораҳое аз ин достонро chop кардааст (161, 23-36).

Пажӯҳишҳои донишмандон А.Кримский (112, 69-84), В.В.Бартолд (81, 164-176), Е.Э.Бертелс (82, 321-344; 83, 156-167), И.С.Брагинский (87, 64-83, Ян Рипка (145, 119-124) маъмулан оид ба бунёди пайдоиши қисса, сарчашмаҳои он, ба монанди «Таврот», «Қуръон», «Таърихи Табарӣ» дар адабиёти хаттии форсии тоҷикӣ бахшида шудаанд. Бори аввал донишманди рус М.Б.Пиатровский дар тадқиқоти худ муқоисаи ин қиссаро дар Таврот ва Қуръон баррасӣ карда, зарурати чунин симои барҷастаро дар адабиёти хаттӣ бозгӯӣ кардааст (140).

Мучтабо Минуй (175, 64-92), Абдурасули Хайёмпур (170), Забеҳулло Сафо (42,151,152), Муҳаммадамину Риёҳӣ (144), Абдулҳусайни Зарринқӯб (98, 99), Ҳусайни Сиддиқ (33, 9-24) дар нашр ва тадқиқи «Юсуф ва Зулайхо»-ҳо саҳми бориз гузоштаанд. Муҳаққиқи эронӣ Муҳаммад Ҳиммат Кӯҳсор соли 2015 низ пажӯҳише дар мавзӯи «Гузариши образи Зулайхо ва инъикоси он дар адабиёти форсии тоҷикии асрҳои Х-ХУ» ба тасвиб расонидааст (132).

Абдурасули Хайёмпур дар бораи сарчашмаҳо, заминаҳои эҷод ва паҳншавии қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дар адабиёти хаттии форсии тоҷикӣ тадқиқоти арзанда карда, дар бораи шоироне, ки сюжети ин қиссаро ба назм кашидаанд ва ҳолати нусхаҳои онҳо маълумот овардааст (169, 170). Абдурасули Хайёмпур номгӯи 28 шоир ва достонхояшонро, ки ба онҳо дастрасӣ доштааст, овардааст ва маълумоти фишурдаи хронологӣ додааст. Ҳарчанд маводи овардаи Абдурасули Хайёмпур хусусияти обзорӣ дорад, вале аз моҳияти илмӣ низ бархурдор аст.

Х.Мирзозода (122, 354-378), С.Имронов (103, 87-102), А.Афсаҳзод (74, 134-153), А.Зухуриддинов (101, 37- 42), Х.Шарифов (156, 269-297), С.Воҳидов (90, 16), А.Сатторзода (149, 64-73), А.Абдусаттор (62, 90) дар пажӯҳишҳои худ, ҳангоме ки ин ё он масъалаҳои таърихи адабиёт, назарияи адабиёт, рӯзгору осори широни алоҳидаро баррасӣ кардаанд, дар бораи вежагиҳои қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» маводу мадраки зиёди илмӣ баён кардаанд, ки моҳияти баланди илмӣ-тадқиқотӣ доранд.

Дар адабиётшиносии тоҷик муҳаққикон С.Амиркулов (69), У.Ғаффорова (95), В.Элбоев (158, 159), Б.Шерназаров (157), С.Азорабеков (66) оид ба қиссаи «Юсуф ва Зулайхо»-ро тадқиқоти алоҳида ба анҷом расонидаанд. Аз ин миён тадқиқотҳои С.Амиркулов «Ҷунаидулло Ҳозик ва достони ӯ «Юсуф ва Зулайхо», В.Элбоев «Ҳоча Масъуди Қумӣ ва достони ӯ «Юсуф ва Зулайхо» ва «Қиссаи «Юсуфу Зулайхо» дар адабиёти форсии тоҷикии асрҳои X-XV», Б.Шерназаров «Юсуф ва Зулайхо»-и Нозими Ҳиротӣ ва муқоисаи он бо достони ҳамноми Абдурахмони Қомӣ» ва С.Азорабеков «Қиссаи Юсуф ва бозтоби он дар насли форсӣ-тоҷикии асрҳои X-XI» тадқиқотҳои алоҳида дар бораи қиссаи «Юсуф ва Зулайхо»-ро мебошанд. Тадқиқоти У.Ғаффорова «Қиссаҳои «Қуръон» дар «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» унвон дошта, дар қатори дигар қиссаҳои дар Қуръон омада, қиссаи Юсуф низ таҳлилу баррасӣ гардидааст.

Дар рисолаи В.Элбоев «Қиссаи «Юсуфу Зулайхо» дар адабиёти форсии тоҷикии асрҳои X-XV» (масъалаи гузариши мазмунҳо ва образҳои динӣ ба адабиёти бадеӣ) чаҳор достони ҳамноми «Юсуф ва Зулайхо», аз ҷумла, «Юсуф ва Зулайхо»-и мансуб ба Абулқосими Фидавсӣ, «Юсуф ва Зулайхо»-и Шоҳини Шерозӣ, «Юсуф ва Зулайхо»-и Масъуди Қумӣ ва «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурахмони Қомӣ ба таври муқоиса таҳлил ва баррасӣ гардидаанд ва ин рисола тадқиқоти ҷомеъ дар пажӯҳиши дostonҳои ҳамноми зикршуда дар асрҳои X-XV мебошад.

Дар китобҳои «Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик» (160) мақолаҳои хурд-хурди энсиклопедӣ оид ба шоироне, ки достони «Юсуф ва Зулайхо» навиштаанд, маълумот дода шудааст.

Тадқиқоту пажӯҳишҳои арзишманди донишмандони ватанӣ ва хориҷӣ, ки нишон додем, ҳама дар мавриду мавқеи худ дорои аҳамияти хуби илмӣ мебошанд.

Аз баррасии мақолаву рисолаҳо ва тадқиқоти ҷавуззикр ба назар мерасад, ки бо вучуди пажӯҳишу хулосаҳои судманди илмӣ ва нашри нусхаҳои гуногуни дostonҳо то ҳол дар адабиётшиносии тоҷик пажӯҳишҳои монографӣ муқоисавӣ дostonҳои ҳамном хеле кам аст, аз ин рӯ, рисолаи мо ба мақсади омӯзиши муқоисавӣ дostonҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ нигошта шудааст.

Мақсади таҳқиқот аз муқоисаи муҳтаво, сохтор ва сюжети дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ иборат мебошад. Вобаста ба ин, як қатор вазифаҳои дорои ҷанбаҳои назариявӣ, амалӣ ва таҳлилӣ дар робитаи байниҳамдигарӣ барои расидан ба мақсадҳои гузашташуда ба таври муназзам ҳал карда мешаванд:

- нишон додани манбаъ ва сарчашмаҳои масеҳӣ ва исломии форсии тоҷикии дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ;

- ба таври муқоиса баррасӣ ва таҳқиқ намудани муҳтаво, сохтор ва сюжети дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ;

- ошкор ва муқоиса намудани монандӣ ва фарқи дostonҳои ҳамном;

- муқаррар намудан ва таҳлили муқоисавӣ ғоя ва симоҳои марказии дostonҳои ҳамном;

- таҳлил ва нишон додани вежагиҳои услубӣ ва бадеии дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ;

- ба таври қиёсӣ нишон додани маҳорати шоирии Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ дар устухонбандӣ, чеҳраофаринӣ ва тасвирсозӣ;

- ошкор намудани монандӣ ва фарқ дар истифодаи хати хунарии хоб ва руъё дар дostonҳо;

- муқаррар намудани мавқеи мунозара ва ҷойгоҳи нома дар «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ.

Бояд тазаккур дод, ки ошкорсозии таҳқиқи муқоисавии дostonҳои ҳамном дар низоми омӯзиши дostonҳои дигари ҳамном низ муфид аст ва дар маҷмӯъ фазои пажӯҳиши дигар дostonҳоро дар адабиётшиносии муқоисавӣ такмил мебахшад.

Навгонии илмӣ таҳқиқот, пеш аз ҳама дар он ифода меёбад, ки таҳқиқи муқоисавии дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ бори аввал ба шакли монографӣ мавриди омӯзиши ҳаматарафа қарор гирифтаанд. Таҳқиқоти мазкур кӯшиши нахустин дар мавриди таҳқиқи муқоисавии ду дostonи ҳамном мебошад.

Навгонҳои таҳқиқотро ба таври мушаххас метавон чунин гурӯҳбандӣ намуд:

1. Муҳтаво, сохтор ва сюжети дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ бори аввал ба таври муқоиса баррасӣ гардидаанд.

2. Манбаъ ва сарчашмаҳои масеҳӣ ва исломӣ форсии тоҷикии дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ дар муқоиса таҳқиқ карда шудаанд.

3. Ҷоя, симоҳои марказӣ ва монандиву фарқи дostonҳои ҳамном дар муқоиса таҳлил карда шудаанд.

4. Вежагиҳои услубӣ ва бадеӣ, аз ҷумла устухонбандӣ, чеҳраофаринӣ, тасвирсозӣ, мавқеи хоб ва руъё, забону сабк, мавқеи мунозира ва нома дар дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ ба таври муқоиса таҳқиқ ва омӯхта шудаанд.

Аҳамияти назарӣ таҳқиқот. Омӯзиш ва тадқиқи муқоисавии дostonҳои ҳамном дар фазои умумӣ адабиётшиносӣ ҳаллу ҷасли ҷаҳор

хадафи заруриро дар бар мегирад: 1) дostonҳои ҳамном дар муқоиса таҳлил ва тадқиқ карда мешаванд; 2) дар омӯзиши муқоисавии дostonҳои ҳамном хунаp ва кудрати эҷодии шоири ҷавобгӯянда муайян мегардад, ки то кучо дар эҷоди дoston муваффақ гардидааст; 3) бо шоирони мубтакиp дар муқоисаи эҷодӣ қарор доштан дар густариши минбаъдаи адабиёт ва раванди адабӣ муфид аст; 4) ба дostonи ҳамном ҷавоб гуфтан ҳаргиз тақлиди маҳз нест ва пайравиву истиқболи эҷодкоруна аст. Аҳамияти назарии тадқиқот– тадқиқоти муқоисавии дostonҳои ҳамноми «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомиро дар бар мегирад, ки як самти муҳими адабиётшиносӣ мебошад.

Натиҷаву хулосаҳои илмии ба дастмада метавонад ҳамчун маводи омӯзишӣ ҳангоми гузаронидани тадқиқоти илмӣ дар самти сарчашмашиносӣ, таърихи адабиёт, матншиносӣ, сабкшиносӣ, назарияи адабиёт, робитаҳои адабӣ ва таъсири Қуръон ба адабиёти форсии тоҷикӣ ва ғайра истифода шавад.

Аҳамияти амалии таҳқиқот пеш аз ҳама дар он ифода мегардад, ки истифодаи методология ва методикаи мушаххаси муқоисавии дostonҳои ҳамном дар адабиётшиносӣ аз омили муҳими муайянкунии хунари шоирон аст, ки кадоме аз онҳо муваффақ шудаанд ва чойгоҳу мақоми шоири ҷавобгӯфта ба таври мушаххас муайян мегардад. Баъд, ба сюжетҳои фолклорӣ ва қиссаҳои муътабаре, ки дар китобҳои Таврот ва Қуръон омадаанд ва шоирони зиёд дар асоси ин сюжетҳо дostonҳо ва асарҳои алоҳида ба назму наср офаридаанд, рӯ овардани шоирони давраҳои баъдӣ як навъ мусобиқаи хунари ва эҷодӣ аст. Дигар, маводу хулоса ва натиҷагириҳои диссертатсия метавонад дар таҳия ва навиштани китобҳои дарсӣ барои донишгоҳҳои олий, омӯзиши давраҳои мухталифи адабиёти форсии тоҷикӣ, ҳангоми таҳияи комплексҳои таълимӣ-методӣ ва курсҳои махсус дар донишгоҳҳои олий, миёна ва миёнаи махсус, дар мавриди навиштани мақолаҳои илмӣ ва адабӣ,

дастур ва барномаҳои таълимӣ ва навиштани диссертатсияҳои номзадӣ ва докторӣ истифода шавад.

Методҳои таҳқиқот. Дар диссертатсия чунин методҳои санҷидашудаи тадқиқоти адабиётшиносӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд:

- методи муқоисавӣ-таърихӣ, ки ҳангоми муқоиса ва баррасии сарчашмаҳои таърихӣ, аз ҷумла: Таврот, Қуръон ва тафсириҳо ҳамчун объекти тадқиқ истифода шудаанд;

- методи таҳлили назарӣ ва амалӣ, ки ҳангоми муқоисаи мухтаво, сохтор, устухонбандӣ ва таҳлили образҳо ба кор бурда шудаанд;

- методи таҳлили омӯрӣ, ки дар вақти муқоисаи нусхаҳо ва баррасии образҳои дostonҳо истифода шудаанд;

- методи муқоисавӣ-таҳлилий, ки дар мавриди таҳлили муқоисавии монандӣ ва фарқи дostonҳо ва ҳунари шоирон дар эҷоди дostonҳо, чеҳраофаринӣ, тасвирсозӣ, мавқеи хоб ва руъё ва устухонбандии дostonҳо ба кор бурда шудаанд;

- методи муқоисавӣ-тадқиқӣ, ки дар рафти баррасии масъалаҳои забону сабқ, ва мавқеи мунозираи номаҳо дар дostonҳои ҳамном истифода шудаанд.

Асосҳои назарӣ ва методологии таҳқиқот. Ҳангоми таҳқиқи мавзӯ аз робитаи илмҳои адабиётшиносӣ - фолклор, таърихи адабиёт, назарияи адабиёт, нақди адабӣ, матншиносӣ ва тафсири шеър истифода шуда, таҷрибаи ғании донишмандони Тоҷикистон, Россия, Эрон, Ҳиндустон, Озарбойҷон ва давлатҳои аврупоӣ, ба мисли: Е.Э.Бертелс, А.А.Кримский, И.С.Брагинский, М.Б.Пиатовский, Г.Этте, Ч.Стори, Шиблии Нуъмонӣ, Саид Нафисӣ, Забеҳулло Сафо, Мучтабо Минуй, Муҳаммадамин Риёҳӣ, Абдурасул Хайёмпур, Сайидалӣ Оли Довуд, Х.Мирзозода, С.Имронов, А.Афсаҳзод, Х.Шприфов, А.Зухуриддинов, А.Кулиев, Ҷ.Нағиева, А.Насриддинов, А.Сатторов, С.Амиркулов, Н.Салимов, А.Абдусатторов, У.Ғаффарова, В.Элбоев, Ф.Насриддинов, С.Азорабеков, Б.Шерназаров ва дигарон ба кор гирифта шудааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Дар рафти таҳқиқи мавзӯ асарҳои «Таврот», «Қуръон», «Таърихи Табарӣ»-и Абӯалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ, «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ»-и Абӯҷаъфар Муҳаммад ибни Қарири Табарӣ, тафсирҳо, қасас-ул-анбиёҳо ҳамчун сарчашмаи дostonҳои мавриди истифода қарор доштанд.

Предмети (маводи) таҳқиқ. Маводи асосии таҳқиқот матни дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховари Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ мебошанд. Азбаски ҳалли масъалаҳои мавзӯи диссертатсия баррасӣ ва натиҷагирҳои бештарро тақозо мекард, дар рафти таҳқиқот аз фарҳангҳо, феҳристҳо, луғатномаҳо, энциклопедияҳо ва дигар китобу маҷаллаҳо, ки дар рӯйхати китобномаи диссертатсия оварда шудаанд, истифода карда шудааст.

Нуктаҳои асосие, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

1. Қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дар адабиёти форсии тоҷикӣ ва олам ҷойгоҳ ва мақоми шоиста дорад, ки аз фолклори яҳудиён сарчашма гирифта, баъд ба таркиби «Таврот» (бобҳо 37-50, аз қисмати «Ҳастӣ») ва тадричан ба таркиби «Қуръон» (сӯраи 12, сӯраи «Юсуф») гузаштааст.

2. Гузариши сюжетҳои фолклорӣ ба адабиёти хаттӣ аз рӯи нақшаи зерин: устура, фолклор, адабиёт сурат мегирад, ки гузаштани сюжети қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» низ бо ҳамин нақша ҷараён гирифтааст.

3. Сюжети қиссаи Юсуф аз Қуръон ба таркиби китобҳои арзишманди «Таърихи Табарӣ» ва «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» дохил шуда, тадричан дар асри 1X-и мелодӣ ба адабиёти хаттии форсии тоҷикӣ ворид шудааст.

4. Вуруди ин қиссаи машҳур ба адабиёти хаттии форсии тоҷикӣ аз эҷодиёти Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ шурӯъ шуда, ба шакли дostonи алоҳида таълиф шудани ин сюжет аз дostonҳои Абулмуайяди Балхӣ ва Бахтиёрӣ дар тазкираҳо ва сарчашмаҳо ёд шудааст, вале аз ин дostonҳо танҳо ном боқӣ мондааст. Аммо ҳамчун дostonи мукамал ва дар сюжети ягона шакл гирифтани қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дostonи мансуб ба

Абулқосими Фирдавсӣ мебошад, ки маҳсули адабиёти асри X аст ва матни он то рӯзгори мо расидааст.

5.Ба сюжети қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дар имтидоди асрҳои X-XV осори зиёди манзуму мансур офарида шудаанд, ки достони Абдурахмони Қомӣ дар миёни ин дostonҳо арзиши баландӣ бадеӣ дорад.

6.Ховарии Шерозӣ дар асри XV111 достони «Юсуф ва Зулайхо» навиштааст, ки аз 6795 байт иборат буда, ҷавоби арзанда ба дostonҳои Абдурахмони Қомӣ ва ҳамноми дигар аст.

7.Ба таври муқоиса омӯхтани дostonҳои ҳамном дар раванди илми адабиётшиносӣ муфид аст, чунки дар рафти муқоиса ҳадафҳои эҷодӣ, ҳунар ва маҳорати шоири ҷавобгӯянда муайян мегардад ва ба асари эҷодгардида баҳои воқеии илмӣ дода мешавад.

Апробатсия (тасвиби) таҳқиқоти диссертатсионӣ. Мавод ва нуктаҳои асосии диссертатсия дар конференсияи шаҳрӣ, ҷумҳуриявӣ ва анъанавии донишгоҳӣ (солҳои 2017- 2020), инчунин дар 5 мақолаи ба нашррасидаи муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ, аз ҷумла 4 мақолаи ҷопшуда дар маҷаллаҳои тақризшаванда, ки дар феҳристи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудаанд, инъикос ёфтаанд.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, (протоколи №9, аз 24.06. 2019) ва ҷаласаи сексияи адабиётшиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, (протоколи №1, аз 28.08. 2019) баррасӣ ва ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Соҳтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 3 боб, хулоса ва китобнома иборат аст.

БОБИ 1. МУҲТАВО, СОҲТОР ВА СЮЖЕТИ ДОСТОНҲОИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»-И

ХОВАРИИ ШЕРОЗӢ ВА АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ

1.1. Манбаъ ва сарчашмаи масеҳии достонҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и

Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ

Дар адабиёти форсии тоҷикӣ достонсароӣ таърихи куҳан дорад ва дар тӯли таърихи беш аз ҳазорсолаи хеш марҳила ба марҳила рушду таракқӣ намуда, ифодагари розу ниёз ва афкори мардуми форсизабон ва инчунин тамоми инсоният гардидааст.

Аксари достонҳои дар адабиёти форсии тоҷикӣ ва олам иншогардида заминаи воқеии таърихӣ дорад, ки баъзе аз сюжетҳои фолклори марбуми маҳаллӣ, бархе аз фолклори ҳамсоя ва сеюмӣ аз унсурҳои фолклор ва қиссау ривоятҳои мардуми минтақаҳои дигар сарчашма мегиранд. Ин гузариш хоси ҳама адабиёти олам аст ва сюжетҳои ин қиссау ривоёт баъд аз гузаштани муддатҳо аз ҷониби шоире, нависандае ё адибу таърихнигоре дар шакли комили асари сюжетнок таҳия мегардад. Дар фосилае, ки аз гузаштани сюжети ривоят ва қисса мегузарад, порчаҳои он аз ҷониби гӯяндагони номаълуме суруда шуда, ба таври шифоҳӣ аз насл ба насл интиқол меёбад ва ҳамчун осори гуфтори мардумӣ сайри таърихӣ карда, пас аз он аз тарафи ин ё он шахси муайян ба шакли комили асари бадеӣ нигошта мешавад.

Ҳар як навъи достон, хоҳ ҳамосӣ бошад, хоҳ ишқӣ ва хоҳ таърихӣ, баёнгари фарҳанг ва қисмати фарҳангӣ ва ҳамосиву таърихиву иҷтимоии ин ё он миллат аст, чунки ба хонанда роҷеъ ба давраи зухури воқеа, урфу одат, фарҳанги гуфтору муошират ва ахлоқи ҳамон замон маводи муфассале дода метавонад.

Аксари достонҳои форсии тоҷикӣ аз китобҳои «Авасто», «Таврот» ва «Қуръон» сарчашма гирифтаанд, ки ин нукта беамина нест, чунки дар ин китобҳои муқаддас садҳо қиссаҳо аз рӯзгори паёмбарону ёрони онҳо ва шахсиятҳои бузурги диниву мазҳабӣ омадаанд, ки рафтори ҳамашон сазовори омӯзиш ва пайравӣ аст.

Дар имтидоди асрҳои X-XV дар адабиёти форсии тоҷикӣ дostonҳои зиёди ишқӣ, ишқӣ-романтикӣ, фалсафӣ, таърихӣ, паҳлавонӣ, ирфонӣ, маснӯъ, динӣ, мазҳабӣ ва ғайра офарида шудаанд, ки аз осори фолклорӣ, диниву мазҳабӣ ва китобҳои муқаддаси «Авасто», «Таврот» ва «Қуръон» сарчашма гирифтаанд.

Воқеан, ҳамин сюжети гуфтори мардумӣ асоси достони «Юсуф ва Зулайхо»-ро гардидааст, ки дар қатори дostonҳо дар жанрҳои хурди лирикии фолклорӣ, ба мисли муфрадат, дубайтӣ, рубоӣ, қитъа, сурудҳо ба назар мерасад.

Маврид ба зикр аст, ки аксари шоироне, ки достони «Юсуф ва Зулайхо»-ро нигоштаанд, баромади Зулайхоро аз мулки Мағриб, духтари шох Таймус донистаанд ва ин нуктаро луғатшиноси эронӣ Алиакбари Деҳхудо бо така ба «Ғиёс-ул-луғот», «Фарҳанги Онандроҷ» ва «Фарҳанги форсӣ» чунин шарҳ додааст: «Мавлиди Зулайхо Мағриб аст, номи аслии ӯ ба забони суриёни Рӯбил буд. Исми Зулайхо, ки шуҳрат дорад, вазъкардаи араб аст» (178, 424).

Сюжети қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дар бобҳои 37-50-и «Библия» (7, 57-92) ва сӯраи 12-и «Қуръон» (12, 234-237) омадааст. Дар «Библия» хатми қисса бо тавфиқ хостани Юсуф ба бародаронаш ва худопараст будани онҳо ва дар синни 110-солагӣ вафот кардани ӯ ба поён расидааст. Дар «Қуръон» бошад хатми қисса бо дуъои Юсуф ба даргоҳи Худованд, баҳри ғалабаи раҳмон бар шайтон, ба Худо имон овардани мардум ва парастии Худои яқто ба охир мерасад.

Дар адабиёти форсии тоҷикӣ ҳамаи он шоироне, ки қиссаи пуршӯри «Юсуф ва Зулайхо»-ро ба тасвир гирифтаанд, аз сюжет ва мазмуни дар китоби муқаддаси «Қуръон» омада истифода кардаанд, аз ҷумла Абдурахмони Ҷомӣ ва Ховарии Шерозӣ. Онҳо низ мисли шоирони дигар ба Юсуф ҳамчун образе, ки ҳамаи ҳодисаҳои қисса дар номи ӯ мечархад ва қаҳрамони асосӣ мебошад, танҳо аз назари фарогирии масъалаҳои шариати исломӣ сухан гуфтаанд ва аз хати сюжети дар «Қуръон» буда берун нарафтаанд. Агар Абдурахмони Ҷомӣ

дар достони худ бештар масъалаҳои ишқи ирфониро баррасӣ карда, ба образи Юсуф бештар тавачҷуҳ карда бошад, Ховарии Шерозӣ дар баробари баррасии ишқи ирфонӣ ишқи заминиро низ ситоиш мекунад ва дар баробари Юсуф ба образи Яъқуб бештар тавачҷуҳ дорад.

Дар «Библия» ва «Қуръон» фаслҳои дар орзуи фарзанд будани шоҳи Мағриб – Таймус, таваллуди Зулайхо, хоб дида, ошиқ шудани ӯ ба Юсуф, аз дарди ишқ занҷирбанд гаштани Зулайхо, ишқварзиҳои Зулайхо ва аз ғами ишқу васли Юсуф пир гашта, дар сари роҳи Юсуф хона сохтани Зулайхо, бо дуҳои Яъқуб чавонзани бокира гаштани Зулайхо ва бо Юсуф издивоҷ кардану фарзандҳо дидан ва марги Юсуфу Зулайхо нишон дода нашудааст, ки «зодаи тахайюл ва эҷоди шоирон буда, баҳри рангинтару муассиртар гардидани сюжети достонҳои худ ин қисматҳоро бар мавзӯи асосӣ афзудаанд» (159, 43).

Тавре қаблан ёдрас шудем, ин қиссаи кӯҳани фолклориро дар адабиёти форсии тоҷикӣ бори аввал Абулмуайяди Балхӣ (асри X), баъд Бахтиёрӣ (асри X) ҳамчун достони алоҳида нигоштаанд, ки ин достонҳо то рӯзгори мо нарасидаанд. Сюжети достони «Юсуф ва Зулайхо»-ро ба наср бори аввал адиб ва сӯфии машҳур Абдуллоҳи Ансорӣ (1006-1088) ба тасвир кашидааст, ки он бо номи «Анис-ул-муриддин ва шамс-ул-маҷолис» ба шакли як достонт ирфонӣ ва панду насихатӣ дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ «чун намунаи хуби насри бадеӣ, чун қиссаи романмонанд, аз ҷиҳати мавзӯӣ мақоми хос дорад» (74,162).

Дар адабиёти форсии тоҷикӣ баъдан оид ба ин қиссаи машҳур силсилаи достонҳо ҳам ба назм ва ҳам ба наср офарида шуданд, ки аз ҷиҳати сюжет ягона бошанд ҳам, аз нигоҳи ҳунару маҳорати шоирӣ, фарогирии мавзӯӣ, бадеият ва сабк аз ҳам фарқ доранд, чунки дар баъзе достонҳо мавзӯи динӣ, дигар таърихӣ, сеюм ишқ, чаҳорум ирфонӣ тасвиру баррасӣ шудаанд.

Сюжетҳо ва воқеаҳои таърихӣ, ки ба ин ё он адабиёти хатии олам роҳ ёфтаанд, умри ҷовидонӣ доранд, ки ин нукта тавассути тахайюли

гурӯҳи шоирон ва нависандагон ин осори ноб тадричан чузъи фарҳанги умумибашарӣ мегарданд.

Қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» яке аз чунин осори мондагор ва ҷовидонӣ аст, ки аз қадимтарин қиссаҳост, вале ҳамеша тару тоза ва дилкаш аст ва ба хазинаи адабиёту фарҳанги ҷаҳонӣ кайҳо роҳ ёфтааст. Дар алоҳидагӣ ҳар як сахнаҳои ин қиссаи пуршӯр метавонад як асари томи бадеӣ бошад. Дар ин маврид таъкиди Е.Э.Бертелс ҷолиби диққат аст: «Ин қисса, дар воқеъ, яке аз саҳифаҳои дурахшони таърихии фарҳангии ҷаҳонӣ аст. Сахнаҳои гуногуни он, аз қабилӣ даврони ороми кӯдакӣ, нобасомонии хонаводагӣ, манзараи ҷаҳеъи фурӯхта шудан ба ғуломӣ, пайдоиши имкони озодӣ, суқути боз ҳам ваҳшатноктар, дахшати зиндон ва ғайра – тамоми инҳо осоре ба вучуд меоварад, ки на танҳо тайи қарнҳо, балки ҳазорон сол зинда мемонад» (82, 243) .

Ин баҳодиҳии Е.Э.Бертелс ба ин қиссаи хеле шӯрангезу ҷаззоб ҳақиқати воқеъ дорад, чунки ин сахнаҳо, ки аз сюжет баён кардааст, дар воқеъ бори як як асари алоҳидаро мекашанд ва образҳои Юсуф ва Зулайхо тадричан, зина ба зина, баъд аз паси сар кардани азобу кулфатҳо ва ранҷу азоб ташаккул ва тақомул меёбанд, ки хоси асари бадеии арзишманд аст.

Даврони кӯдакии Юсуф, ки дар оғуши волидайн калон шудааст, давраи зебои бачагист, ғавти модар барои кӯдаки нав ҳафт-ҳаштсола шуда худ як ғочиаест, дар байни бародарони бемехр ва модарандар ба азобҳо гирифта шудан, бо роҳи фиреб аз назди падар бурда, азобу машаққат додан ва ба ғуломӣ фурӯхтан, дар хонаи каси бегона тарбия дидан, бо мапкру фиреб зиндонӣ шудан ва дигар мушқилот, ки ин сахнаҳо ғочиаи зиндагӣ ҳастанд, ва дар атрофи як ё ду-се образи бадеӣ мечарханд, унсурҳои ғочеа ҳастанд, ки дар дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо» дар баробари масъалаҳои ишқу муҳаббат, ҷанбаҳои таърихӣ ва бадеиву ахлоқии асарро пурқувват гардониданд.

Баъд аз фолклори яҳудиён инкишоф ва интишори қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» ба адабиёти мухталифи олам тавассути китоби «Таврот» сурат

гирифтааст ва он дар исроилиёт ва фарҳанги масеҳӣ ҷойгоҳи шоиста ва махсус дорад. Қисмати «Аҳди қадим»-и Библия, ки қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дар он ҷо омадааст, ба забони ибронӣ навишта шудааст. Доктор Букой дар китоби «Таврот, Инчил, Қуръон ва илм» мегӯяд, ки: «Таврот номи сомӣ аст ва ҳикоеҳои ин вақоеъ ҷаҳорҷӯбаест барои шарҳи муқарработи марбут ба зиндагии динӣ ва зиндагии иҷтимоии қавми яҳуд ва номи қонун ё Таврот аз ин ҷост» (166, 24).

Таврот ё Библия асосан аз як китоби муқаддас, ки аз ду қисм: Аҳди қадим ва Аҳди ҷадид иборат аст, ба ду қавм: 1) яҳудиён ва 2) масеҳиён мансуб буда, мусаннифони Таврот Мӯсо ва Библия Исо мебошанд. Вожаи Библия дар луғат низ мисли Таврот ба маънои қонун омадааст: «Библия – қонун ва таҳкурсии бонуфузи дин ва ахлоқ мебошад» (7, 33).

Нахустин сабти пурраи хаттии қиссаи «Юсуф»-ро (асри XI-и қабл аз мелод) дар таърихи илм дар Таврот мебинем.

Боби 37-и Таврот аз қисмати «Ҳастӣ», ки бо фасли «Яъқуб ва хонаводаи ӯ» сар мешавад, чунин оғоз мегардад:

1. Ва Яъқуб дар замини мусофирати падари худ, дар замини Канъон маскан гирифт.

2. Ин аст насаби Яъқуб. Юсуф дар синни ҳафтаҳсолагӣ бо бародарони худ ҷорво мечаронд ва ин навҷавон бо писарони Билҳо ва бо писарони Зилфо, занони падараш буд. Ва Юсуф рафтори бади онҳоро ба падарашон хабар меод.

3. Ва Исроил (Яъқуб) Юсуфро аз ҳамаи писарони худ зиёдтар дӯст меод, чунки ӯ писари овони пиронсолагинаш буд ва барои ӯ пирохани рангин кард.

4. Ва чун бародаронаш диданд, ки падарашон ӯро аз ҳамаи онҳо зиёдтар дӯст меорад, аз ӯ нафрат карданд ва бо ӯ осуда сухан гуфтан наметавонистанд» (7, 69).

Яъқуб дар фарҳанги масеҳӣ ҳамчун пайғамбари соминаҷод дар Таврот бо лақаби Исроил ёд шуда, яке аз образҳои асосии қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» мебошад ва дар бораи шарҳи маънои ин вожа ақидаҳо

гуногунонд ва яке аз ин андешаҳо, ки дар китоби «Тафсири сӯраи Юсуф» омадааст, чунин бозгӯӣ шудааст: «Пирӯз аз сӯи Худо ва баргузидаи Худо» (175, 2).

Муҳтавои асосӣ ва сюжети қиссаи «Юсуф»-ро, ки дар Библия омадааст, метавон ба чаҳор қисмати асосӣ чудо кард:

- 1.Фурӯхта шудани Юсуф – боби 37.
- 2.Дар Миср будани Юсуф – бобҳои 37 – 41.
- 3.Юсуф дар Миср хонаводаи худро қабул мекунад – бобҳои 41- 49.
- 4.Вафоти Юсуф – боби 50.

Достонҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ аз сарчашмаи масеҳӣ – Таврот асосу бунёди сюжети худро гирифтаанд ва ин 4 қисмат, ки номбар кардем ва қисматҳои дигар дар ин достонҳо хеле равшан ва ҷолиби диққат тасвир гардидаанд. Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ дар достонҳои худ аз хати сюжети дар Таврот ва ҳатто Қуръон омада берун рафта, ба сюжети асосӣ иловаҳои зиёд ворид кардаанд, то достонҳо муассиру арзанда нигошта шаванд.

Чаҳор қисмати баёнгардида асосан сюжети қиссаро ба пуррагӣ фаро мегиранд ва лаҳзаҳои гуногуни дар қисса омада як робитае ва монандие дар таърих ва фарҳанги ҷаҳонӣ доранд ва ҳамин робита ва умумият ин қиссаро дар байни мардумони гуногун, новобаста аз миллат ва мазҳаб маҳбуб гардондааст ва паҳн кардааст. Ин ҷо метавон андешаи донишманди озарӣ Аббосалӣ Гулиевро тарафдорӣ кард: «Гарчи достони «Юсуф ва Зулайхо» аввалин бор дар Таврот ба риштаи таҳрир кашида шудааст, вале сабаби мубаддал гаштани он ба мавзӯи мавриди алоқаи халқҳои ҷаҳон иборат аст аз он саҳнаҳо ва ҳаводисе, ки дар он вучуд дора два бо зиндагӣ ва сарнавишти инсонҳо, пайвандони хонаводагӣ ва масоили давлатӣ ва иҷтимоӣ алоқаманд аст. Агар чунин намебуд, ҳамаи афсонаҳо ва ривоятҳои Таврот монанди қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» шуҳрати ҷаҳонӣ медошт» (114, 7-8).

Сюжети қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дар фарҳанги масеҳӣ аз фолклор ибтидо гирифта, ба адабиёти хаттӣ ворид гардида, дар байни мардуми гуногун паҳн гардида, тавассути ҳамин алоқамандии воқеӣ, ки аз қонуниятҳои адабиёти бадеӣ мебошад, баёнгари рӯҳияи фардӣ гардидааст.

Ҳодисаву воқеаҳое, ки дар сюжети қиссаи Юсуф аз тарафи ӯ иҷро гардидаанд, ба фолклори асрҳои XV-I-U111-и пеш аз мелод, ки ба аҳди подшоҳии фиръавнҳои Миср баробаранд, ба қиссаҳои бадеӣ табдил ёфта, то рӯзгори мо ба таври афсонаҳои мифологӣ ва устуравӣ расидаанд.

Дар рисолаи худ С.Азорабеков дар бораи пайдоиш ва паҳншавии ин қиссаи шӯрангез дар фарҳанги масеҳӣ чунин гуфтааст: «Пайдоиши ин қисса аслан аз рӯзгор ва қиссаи мардуми соминажоди Миср аст ва пас аз тақрибан шашсад сол ба китоби ибронии Таврот дохил гардид ва баъд аз ин ҳамчун қиссаи динии яҳудӣ шинохта шуд. Қаҳрамони он Юсуф шахсияти таърихӣ буда, ҳамчун шахси хирадманд ва наҷотбахши халқ ба нақлу қисса ва ривоят табдил ёфтааст» (66, 27).

Шоири масеҳии суриягӣ Ефрема Сири (ваф.373-и мелодӣ дар аввалҳои асри IУ «асареро бо номи «Қиссаи Юсуфи соҳибчамол» эҷод кардааст» (106, 81) . Дигар аз шоирони масеҳии суриягӣ Нарсай (410-505 м.) достони манзуми «юсуф»-ро навиштааст, ки аз 4 боб иборат буда, «сарчашмаи асосии он на Таврот, балки афсонаҳои мардумии яҳудӣ» мебошад (106, 367).

Яке аз муҳаққиқони аврупоӣ Марк Пилоненко чунин андеша дорад, ки: «достони «Юсуф ва Оснат», ки дар асри яки мелодӣ ба забонҳои лотинӣ, юнонӣ ва суриёнӣ аз ҷониби масеҳиён дар пайравии Таврот нигошта шудааст, илҳомбахши Абдурахмони Ҷомӣ будааст, ки дар асл қиссаи яҳудист ва кадоме аз нависандагони масеҳӣ онро нигоштааст» (187, 50).

Ин қиссаи «Юсуф ва Оснат»-ро, ки Марк Пилоненко номбар кардааст, В.Элбоев тадқиқ намуда, андешаи М.Пилоненкоро рад

мекунад, ки: «Вале ин қиссаи «Юсуф ва Оснат», ки муаллиф ном мебарад, ба сюжети «Юсуф ва Зулайхо» ҳаргиз робитае надорад ва исми Оснат, ки дар он ҷо омадааст, номи зани асосии Юсуф аст, ки духтари яке аз коҳинони Миср аст» (159, 40). Ва дар ин бора дар Таврот чунин омадааст: «Ва Фиръавн Юсуфро Софнат – фаънеаҳ номид ва Оснат, духтари Фӯтифаръ, коҳини Ўнро ба ӯ ба занӣ дод» (7,77) .

Муҳаққиқи тоҷик С.Азорабеков низ дар мавриде ҷонибдори ҳамин андешаи Марк Пилоненко аст, ки: «Аз эҳтимол дур нест, ки Ҷомӣ ҳам дар эҷод намудани асари тасаввуфияш (манзур «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомист, - Ҷ.М.) аз ин ҳикояти мистралӣ (ирфонӣ)-и («Юсуф ва Оснат» - Ҷ.М.) илҳом гирифта бошад» (66, 32).

Ҳамеша ва дар ҳар даври замон сюжети қиссаи «Юсуф ва Зулайхо»-манбаи илҳоми шоирону нависандагон ва адибони олам ва хусусан масеҳиён будааст. Дар ибтидои қарни XX нависандаи олмонӣ Томас Манн, дар мавриде ки фашизм дар Аврупо реша давонида ба марги мардум табдил меёфт, ба сюжети қиссаи Юсуф рӯй оварда, бо унвони «Юсуф ва бародарони ӯ» ҷаҳор романи арзишмандро бо номҳои «Таърихи Яъқуб», «Юсуфи ҷавон», «Юсуф дар Миср» ва «Юсуф – мураббии халқ»-ро навиштааст, то ишорае ба ҳокимони замони худ кунад, ки мисли Юсуф пешвои начотбахши мардум бошанд.

Дар Таврот қиссаи Юсуф чунин ба охир мерасад: «Ва Юсуф ба бародарони худ гуфт: «Ман мемирам ва Худованд шуморо аз ин замин сӯи замин, ки барои Иброҳим, Исҳоқ ва Яъқуб қасам хӯрдааст, берун хоҳад овард». Ва Юсуф бани Исроилро қасам дода гуфт, ки: «Худо шумо ҳатман тафакқуд хоҳад кард ва он гоҳ устухонҳои маро аз ин ҷо берун хоҳед овард.

Ва Юсуф дар синни саду даҳсолагӣ вафот ёфт. Ва ӯро хунут карданд ва дар Миср дар тобут гузошта шуд» (7,Ҷастӣ, 92).

Ба як маънӣ, дар фарҳанги масеҳӣ қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» мавқеъ ва мақоми шоиста дошта, аз тарафи нависандагону шоирони зиёд асарҳои ҷолиб офарида шудаанд ва шоирон Ховарии Шерозӣ ва

Абдурахмони Ҷомӣ низ ин сюжети масеҳиро мавриди истиқболи худ қарор дода, дар адабиёти форсии тоҷикӣ дostonҳои хеле боарзиш офаридаанд.

1.2. МАНБАЪ ВА САРЧАШМАИ ИСЛОМИИ ФОРСИИ ТОЧИКИИ ДОСТОНҲОИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»-И ХОВАРИИ ШЕРОЗӢ ВА АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ

Достонҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ аз достонҳои марғубанд, ки аз сарчашмаҳои масеҳӣ ва исломӣ маншаъ гирифтаанд, аммо диду назар, бардоштҳо ва манзури ин шоирон алабатта ба китоби муқаддаси Қуръон бештар аст. Назари Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомиро ба сарчашмаҳои масеҳии достон дар лобалои андешаҳояшон ба мушоҳида мегирем.

Баъд аз Таврот сюжети достони «Юсуф ва Зулайхо»-ро дар Қуръони маҷид мебинем, ки ин ду китоби муътабар сарчашмаи хеле муҳим ва бунёдии достонҳои дар ин мавзӯъ эҷодшуда мебошанд. Албатта, асли мавзӯъ дар ҳар ду китоб як аст. Сюжети достон дар Таврот хеле муфассал ва бо тамоми ҷузъиёт зикр шудааст, вале дар Қуръон муъҷаз ва мухтасар баён гардидааст.

Дар фарҳанги исломӣ қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» аз Қуръон (сӯраи 12) маншаъ гирифта, ба таркиби китобҳои зиёди таърих, тафсири Қуръон, силсилаи қасас-ул-анбиёҳо ва адабиёти шифоҳиву хатии бадеии форсии тоҷикӣ ворид гардида, зина ба зина ба як рӯкни муҳими фарҳанги исломии форсии тоҷикӣ табдил ёфтааст. Фарҳанги исломӣ ба илму адаби умумибашарӣ назару фарҳангу ҷаҳонбинии тозае овард, ки онро мардуми минтақаҳои гуногуни олам хуб пазируфтанд, чунки ин фарҳанги ғанӣ бар бунёди мустаҳками ахлоқӣ таъҷибдор, ки сарчашмаи асосии он китоби бузурги Қуръон аст. Донишманди эронӣ Абдулхусайни Зарринқӯб дар рисолаи «Қорномаи ислом» оид ба ҳамин масъала андешаи ҷолиб баён намудааст: «Қорномаи ислом як фасли дурахшони таърихи инсонӣ аст, на фақат аз ҷиҳати тавфиқе, ки муслимин дар эҷоди як фарҳанги тозаи ҷаҳонӣ ёфтаанд, балки низ ба сабаби футӯҳоте, ки онҳоро муваффақ кард, ба эҷоди як дунёи тоза барои Шарқ ва Ғарб. Қаламрави ислом дар воқеъ, на Шарқ буд на Ғарб» (98, 7). Китоби Қуръон ҳамчун қонуни асосии илму иҷтимоӣ сиёсату фарҳанги исломӣ

буда, дар саросари осори балоғату фасоҳат, таъриху қасас ва ахлоқ таъсиру нуфузи зиёд дорад.

Ҳамаи осори илмиву фарҳангие, ки дар марҳилаҳои мухталиф дар каламрави забони форсии тоҷикӣ нигошта шудааст, қисме аз фарҳанги умумибашарист, ки дар истифодаи аҳли илм қарор дорад. Сюжети қиссаи «Юсуф ва Зулайхо», ки дар адабиёту фарҳангии форсии тоҷикӣ мақоми арзанда дорад, кайҳо чузъи фарҳанги умумибашарӣ гардидааст, ки тавассути тарҷума кардан ба забонҳои гуногуни олам ба дили хонандагони аксари гӯшаҳои олам роҳ ёфтааст.

Номҳои Одам, Нӯх, Иброҳим, Юнус, Юсуф, Марям ва дигарон, ки дар Таврот омадаанд, дар Қуръон низ мавҷуданд, ки ба аксари ин номҳо дар Қуръон сӯраҳои алоҳида омадааст.

Сӯраи Юсуф (сӯраи 12)-и Қуръон, ки аз 111 оят иборат аст, дар Макка нозил шуда ва аз ҷумлаи сӯраи мушаххас аст, ки аз ҳаёти Юсуфи пайғамбар ҳикоят мекунад. Дар ин сӯра ҳодисаву воқеаҳои ба сари Юсуф омада, аз ҷумла: азобу кулфате, ки аз бародарони нохалафи худ дидааст, ба чоҳ афкандани бародарон, ҳамчун ғулом фурӯхта шудани ӯ ва дар натиҷаи сабру тоқат аз зиндон халос шудан ва ба мартабаи баланд расидани Юсуф ҳикоят шудааст.

Дар сӯраи «Юсуф» 52 маротиба номи Юсуф, 6 маротиба номи падараш Яъқуб, ду маротиба номи Иброҳим, ду маротиба номи Исҳоқ, панҷ маротиба номи Азиз, (ки аз ин чор маротиба Азизи Миср (Бутефор) ва як маротиба Азизи Миср (Юсуф) дар назар дошта шудааст), омадаанд.

Сӯраи «Юсуф» аз 111 оят иборат буда, оятҳои 1-3-и Қуръон ба саргузашти Юсуф дахл надоранд ва ояти сеюм баёнгари номи қисса – «аҳсан-ул-қасас» (беҳтарини қиссаҳо) аст, ки ин нукта дар Қуръон чунин баён шудааст: «Наҳну нақуссу алайка аҳсанулқасаси» (Мо беҳтарин ҳикоятро ба ваҳйи ин Қуръон бар ту мегӯем) (47, 234).

То ояти 102, яъне 101 оят бевосита ба саргузашти Юсуф дахл дорад ва баъд аз он, аз ояти 102 сар карда, суҳан дар бораи ҳазрати Муҳаммад

ва мусулмониву имону муъминӣ меравад. Ояти 101-и сӯра бо дуъои Юсуф ба даргоҳи Худованд ва раҳмат хоستانу мусулмон мурдани ӯ ба охир мерасад.

Дар Қуръон саргузашти Юсуф ҳамчун пайғамбар дар як ҷо ва пай дар пай омадааст ва қиссаи рӯзгори дигар пайғамбарон дар ҳар ҷо омадаанд ва ингуна муназзамӣ ва бо як рабти муайян омадани сюжет хоси қиссаи «Юсуф» аст. Ин пай дар пайии сюжети қисса, ки дар Қуръон омадааст, дар дostonҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ бад-ин тарз риоя нашуда, унвони бобҳои дostonҳо пасу пеш оварда шудаанд.

Яке аз вижагиҳои ин сӯра он аст, ки қиссаҳои пайғамбарони дигар, ки дар Қуръон омадааст, баёнғари шарҳи муборизаашон бо мардуми саркаш аст, ки дар охир «гурӯҳе имон меоваранд ва гурӯҳи дигаре ба мухолифати худ то сари ҳадди нобудӣ ба мучозоти Илоҳӣ идома меоданд» (34, 352).

Дар қиссаи «Юсуф» суҳане аз ин гуна мавзӯҳо ба назар намерасад ва бештар дар бораи зиндагии ибратбахши ӯ ва гузаштани ӯ аз мушкилоти саҳти зиндагӣ ҳикоят шудааст, ки дар охир ба ҳукумате нерӯманд мубаддал мешавад ва дар мисоли худ намунаи барҷаста аст.

Дар «Таърихи Табарӣ» вобаста ба ин нуқта чунин омадааст: «Бад-ин қиссаи эшон андар ибратест мар худовандони хирадро, ки кори эшон бад-ин ҷаҳон андар нигаранду ибрат гиранд ва ин ҳадисро ба Қуръон андар қиссае некӯ хонанд ва некӯтарин қисса ин қисса аст»(59, 164).

Муҳаққиқи эронӣ Иқбол Яғмоӣ бо баҳрабардорӣ аз тадқиқоти Мучтабои Минуй низ дар сифати ин қисса чунин гуфтааст: «Дар ин қисса чихил ибрат аст, ки маҷмӯи он дар ҳеҷ қиссае бачо нест»(175, 64).

Қиссаи «Юсуф», аз рӯи гуфтаи Муҳаммади Ҳазоилӣ, дар китоби «Эъломи Қуръон» аз он ҷихат «аҳсан-ул-қисас» аст, ки ба хонанда «асрори муҳаббатро боз менамояд» (176,169).

Воқеан, дар тӯли садсолаҳо, қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дар таҳкими одобу ахлоқи ҳамида, дур будан аз ҳавои шаҳват, талқини иффату тақвову фазилатҳои неки инсонӣ, шӯълаи умедро дар дилҳо

зинда гардонидан ва фарчоми некро чашмдор будани парҳезгорон хидмати назаррасе кардааст.

Яҳёи Маҳдавӣ зимни тадқиқи тафсири Абӯбакр Атиқи Нишопурӣ «Тафсири Сурободӣ» сабаби «аҳсан-ул-қасас» гуфтани ин қиссаро ин тавр баён кардааст: «Ва ин қиссаро «аҳсан-ул-қасас» хонанд, зеро ки дар ин қисса зикри пайғамбарон ва басомонон аст, зикри фариштагон ва париён ва одамиён ва чаҳорпоён ва мурғон ва сияри подшоҳон ва одоби бандагону аҳволи зиндониён ва фазли олимону нуқси чоҳилон ва макру ҳиллати занону шефтагии ошиқону иффати чавонмардон, нолаи меҳнатзадагон ва талаввуни аҳволи дӯстон дар фурқату вуслат ва иззу зил ва ғинову фақр ба ошиқу маъшук ва хуббу буғз ва андуҳу шодӣ ва тухмату безорӣ ва амириву асирӣ – ин ҳама дар ин қисса ба ҷой ояд. Ва дар ин қисса илми тавҳид ва илми фикҳ ва илми таъбири хобу илми фаросат ва илми муоширату сиёсат ва тадбири маишат ба ҳам омадаанд (40, 135).

Ин тафсилоти Яҳёи Маҳдавӣ воқеан фарогири ҳамаи ҳаводис ва воқеоти қиссаи «Юсуф» аст, ки ӯ аз сар гузаронидааст ва ҳамаи мавзӯъҳое, ки ин муҳаққиқ бозгӯӣ кардааст, дар дохили ин қисса ҳаст ва метавон бад-он чанд мавзӯи дигарро афзуд, аз ҷумлаи даврони кӯдакӣ, зебой, машғулиятҳо, муҳаббати волидон, мушкилотҳо, яъсу ноумедиҳо ва ғ.

Аз ин ҷиҳат беҳтарини қиссаҳо шинохтан ва эътироф кардани қиссаи «Юсуф» беамина нест, чунки яке аз беҳтарин қиссаҳои ибратомӯз дар адабиёти олам аст, ки намунаҳои зиёди асарҳои манзуму мансури эҷодшударо дар ин мавзӯ ба мушоҳида мегирем.

Дар тафсирҳои исломӣ ва ахбору қиссаҳо асосан ду ақида дар бораи воридшавии қиссаи «Юсуф» ба Қуръон мавҷуд аст, ки шакли ривоятӣ доранд. Муаллифи «Тафсири Сурободӣ» Абӯбакр Атиқи Нишопурӣ дар «Қасаси Қуръони маҷид» чунин нуқтае овардааст: «Саъд ибни Абиваққос гӯяд: «Қуръон бар пайғамбар алайҳиссалом фуру меомад дар Макка ва пайғамбар бар ёрон меҳонд, магар маломате ба

табъи эшон роҳ ёфт», гуфтанд: «Чӣ буд, агар Худои таъоллоҳ сӯрае фириштад, ки дар он сӯра амру наҳй набувад ва дар он сӯра қиссае бувад, ки дилҳои моб ад-он биёсояд. Худой гуфт, азза ва ҷалла: «Наҳну нақуссу илайка аҳсанулқасас». Инак, қиссаи Юсуф туро баргӯям, то ту бар эшон хонӣ» (40, 134).

Дар тафсири «Асситин-ал-ҷомеъ лил-латоиф-ил-басотин» муфассири он аз забони Саъд ибни Ваққос чунин овардааст: «Гуфтанд: - «Чӣ будӣ, агар моро аз аҳволи пешинагон қисса фиристодӣ, то моро дар мутолиаи рӯзгори эшон ибрате будӣ».

Ҷабраил омад ва оят овард: «Наҳну нақуссу илайка аҳсанулқасас». (35, 64-65).

Оид ба сабаби нузули сӯраи «Юсуф» ривояти дигаре вучуд дорад, ки як гурӯҳ аз аҳли яҳуд ин қиссаи кӯҳанро аз роҳи имтиҳон кардан аз Расули акрам пурсида буданд. Худованд онро аз роҳи ваҳй ба пайғамбараш боз гуфт «ва ўро аз розҳо ва резакориҳои он огоҳ сохт ва ба пурсишкунандагон посухи басанда дод, ки моёи шигифтии онон шуд» (176, 55).

Қиссаи «Юсуф ва Зулайҳо» дар байни мардуми мусулмон ва махсусан тоҷику эронӣ маҳбубияти хос дорад. Бештари лаҳзаҳои муассири ин қисса хонандаро ба таҳрик меорад ва баёни муназзами он диққатҷалбкунанда аст, лаҳзаҳои шиддат гирифтани ҳодисаву воқеаҳои хати сюжет ба серҳаракатӣ такон бахшида, хонандаву шунавандаро аз нигоҳи ахлоқ ба сабру таҳаммул водор мекунад, ки дар бораи маҳбубияти ин қисса дар байни мусулмонон донишманди рус Е.Э.Бертелс чунин гуфтааст: «Мусулмонон ба сӯраи «Юсуф» хосатан тавачҷӯх зоҳир менамоянд» (85, 58).

Саҳнаҳои ҷудоғонаву ҷолиб ва сюжети ҷаззоби ин қисса ҳамеша шоирон ва адибону муфассиронро водор кардааст, ки ба ҷанбаи баланди ахлоқии он тавачҷӯхи хоса зоҳир кунанд ва дар ин мавзӯ осори баландмазмуне эҷод кунанд. Оид ба маҳбубият ва фазилату илҳомбахшии ин қисса Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Зайди Тӯсӣ дар

тафсири худ «Асситин-ал-чомеъ лил-латоиф-ил-басотин» чунин гуфтааст: «Дар он ҳадиси оворагии Юсуф ва достони дилдодагии Зулайхо ва он мояи шӯру шавқ ва шефтагиву хачру васл, ки дар ин сӯра аст, бисёре аз нависандагон ва шоирону муфассиронро илҳом бахшида, чунон ки дар ин замина осоре гиромӣ ва арчманд офаридаанд» (35, 1).

Ин андешаҳои чолиб, ки муҳаққиқон дар бораи ибратҳои ин қисса баён кардаанд, метавон афзуд, ки ин қисса моҳияти боз ҳам бештари илмӣ, таърихӣ, этнографӣ, инсоншиносӣ, ҷуғрофӣ, фарҳангӣ ва ғайра дорад.

Оид ба сабаби дохил гардидани қиссаи «Юсуф» ба Қуръон ва мазмуни он донишманди рус М.Б.Пиатровский монандии таърихи рисолати пайғамбар Муҳаммадро ба мушоҳида гирифтааст, ки пайғамбар ҳангоми таблиғоти дини ислом ба мушкилот ва шиканҷаву азобҳои зиёд дучор шуда буд ва ҳатто хешонашон ба он кас бовар надоштанд: «Муҳаммад пайғамбар мисли Юсуф баъд аз ранҷу азоби зиёд ба муваффақият ноил шуд, чунончи Юсуф баъд аз ранҷу азоб ба мартабаи пешвоӣ ва пайғамбарӣ расид» (140, 94-95).

Бо вуруди қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дар фарҳанги исломӣ як гӯшаи ин фарҳанги азим шодоб гардидааст. Қуръон танҳо китоби бозгӯяндаи қиссаҳо нест ва қиссаҳои, ки дар таркиби ин китоби муқаддас омадаанд, зиёданд ва аз рӯзгори ибратбахш ва омӯзандаи паёмбарон ба мо маводи чолиб медиҳанд. Дар матни Қуръон номи бисту шаш пайғамбар – Одам, Нӯх, Идрис, Худ, Солех, Иброҳим, Лут, Исмоил, Исҳоқ, Яъқуб, Юсуф, Аюб, Шуайб, мӯсо, Ҳорун, Залкифл, Довуд, Сулаймон, Илёс, ал-Ясаъ, Юнус, Узайр, Закариё, Яҳё, Исо ва Муҳаммад омадаанд.

Воқеан, Қуръон сарчашмаи файзбахши хидоят ва маҳбубияту иршод аст ва «қисса дар он дар он чун воситаи ифодаи ормонҳои хидоятии ин китоби муқаддаси осмонӣ хидмат намудааст» (138, 226).

Оид ба мафҳуми қисса дар Қуръон ва аз назари Қуръон муаллифи китоби «Қисаси Қуръони маҷид» чунин таъкид кардааст: «Қисса дар

Қуръон ва аз назари Қуръон хабару саргузашти ҳаққу воқеъ ва содиқест, мубтанӣ бар дониши Илоҳӣ, ки барои густариши андешамандӣ ва эҷоди ибрат дар хирадмандон тавре баён мешавад, ки шунаванда ё хонанда онро дунбол мекунад» (49, 13).

Ин қиссаи «Юсуф ва Зулайхо», ки дар таркиби Қуръон аст, қиссае хушк ва дур аз дороиҳои ҳунари нест. Дар ин қисса шеваи баён ва офаринишҳои ҳунари мавқеи хоса доранд. Қиссаи «Юсуф ва Зулайхо», ки аз рӯйдодҳои воқеӣ ва ашхоси таърихӣ ҳикоят мекунад, бо «баёни бисёр зебову фасеҳ матраҳ гардидааст, ки дар мисоли қиссаи дигари олам назари кам дорад» (159, 49).

Аз байни қиссаҳои Қуръон, ки мансуб ба анбиё мебошад, танҳо қиссаи «Юсуф» аст, ки ҳама мазмуни он дар якҷоягӣ ва ба таври мусалсал нақл гардидааст, ки камтарин қиссаҳои машҳур дорои чунин хусусият мебошанд.

Дар Қуръон, ки манбаи илҳоми шоирон Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ гардидааст, қиссаи «Юсуф» чунин ба охир мерасад: «Ба дурустӣ, ки дар қиссаи пайғамбарон барои соҳибхирадон панде ҳаст. Қуръон сухане нест, ки барбофта бошад, валекин тасдиқкунандаи он чӣ аст, ки пеш аз вай аст ва баёнкунандаи ҳар чиз ва ҳидоят ва бахшоиш барои мӯъминон аст» (12, 111).

Қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» тадриҷан ба адабиёти мардумони олам роҳ ёфта ва ворид гардида, дар ин мавзӯи қолиб манзумаи дostonҳо, ки ҳар яке ба завқу саликаи гуногун ва сабки фардии ҳар шоир ва адиби мухталиф дар давраҳои гуногун офарида шудаанд, инчунин рубоиҳо, қитъаҳо, ғазалҳо, шеърҳо ва намоишномаҳои спектаклҳои зиёди театри офарида шудаанд. Инчунин, тафсириҳои зиёди манзумаи мансур ба сюжети ин қисса нигошта шудаанд, ки қузъи осори бадеиву таърихии форсии тоҷикӣ мебошанд, ки монанди дostonҳои дилангези дар ин мавзӯъ эҷодшуда маълум ва машҳуранд ва ба ин гурӯҳ «Қасас-ул-анбиё»-ҳо, «Таърихи Табарӣ» (қисмати қиссаи «Юсуф ва Зулайхо»), «Саргузашти хазарти Юсуф»-и Сайфулвоизин Ҳочӣ Шайх Муҳаммади Хуросонӣ,

қиссаи пурмочарои «Юсуф ва Зулайхо»-и Муҳаммади Тамаддун, «Асрор-ул-муҳаббат»-и Аҳмади Ғазолӣ ва даҳҳо тафсириҳои диниву адабиву ирфонӣ мансубанд.

Хулоса, қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дар фарҳанги форсии тоҷикӣ, ки қисме аз фарҳанги исломӣ мебошад, мавқеи арзанда дорад. Садҳо тафсиру таъбирномаҳо ба ин қисса офарида шудаанд, ки нусхаҳои зиёди онҳо мавҷуданд ва дастраси хонадагон гардидаанд.

1.3. «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ

Дар асоси нишондоди тазкираҳое, ба мисли “Мачмаъ – ул – фусаҳо” –и Ризоқулихони Ҳидоят, “Ҳадиқат-уш-шуаро”- и Девонбегӣ, ва ахбори китобҳои “Форснома” – и Носирӣ, “ Дилкушо” – и Ҳочи Акбари Наввоб “Таърихи адабиёти форсӣ”-и Ҳерман Этте, “Донишмандони Озарбойҷон” – и Муҳаммадалии Тарбият, “Ал-зариъата ила тасонифи аш-шиъати”- и Оқо Бузурги Техронӣ, ва “Чаҳорсад шоири баргузидаи порсигӯ” – и Мир Абӯтолиб Разавинаҷоди Савмаъасароӣ, Ховарии Шерозӣ аз шоирони боном ва соҳибзавқи соҳибдевон аст.

Мирзо Фазлуллоҳ Ховарии Шерозӣ дар охири садаи XVIII (дар худуди солҳои 1190 – 1192 – и ҳиҷрии шамсӣ) дар шаҳри Шероз дар хонадони аҳли савод ба дунё омадааст. Номи шоир Мирзо Фазлуллоҳ, таҳаллусаш Ховарӣ ва нисбааш аз номи зодгоҳаш Шерозист. Ховарӣ баъди ба даст овардани саводи ибтидоӣ ва касби камол кардан дар Шероз ба шаҳри Техрон омада, дар хидмати Мирзо Шафъи Мозандаронӣ – яке аз вазирони ҳукумати Қочориҳо фаъолият намудааст.

Дар чилди дувуми тазкираи “Мачмаъ-ул-фусаҳо”-и Ризоқулихони Ҳидоят оид ба Ховарии Шерозӣ чунин омадааст: “Ховарии Шерозӣ, исми шарифаш Мирзо Фазлуллоҳ ва батнан Сабийязодаи ҷаноби Оқо Муҳаммад Ҳошими Заҳабӣ рӯхуллоҳа рӯҳа аст ва соҳиби камолоту ҳолоти некӯст. Дар ҳазрати соҳибқирони мағфур ва ҳокони марҳуми

мабрур маносиби муносиби олия доштанд... Ашъори бисёр хуб доранд ва ўро аз шуарои номии муосирин мешуморанд” (20, 124). Дар давоми маводи тазкира Ризоқулихони Ҳидоят роҷеъ ба он ки Ховарӣ дар хидмати давлати Қочориҳо мақому манзалати зиёд доштааст ва ҳангоме ки муаллифи тазкира дар Форс буда, Ховарӣ дар шаҳри Рай будааст маълумот медиҳад: “Дар замоне ки мани банда дар Форс будам, ў дар Рай буд, акнун ба хилоф воқеъ ва ғойб аст. Таърихе дар давлати Қочория, то ҳокони соҳибқирон бар нигошта ва номи онро “Зулқарнайн” гузошта, билҷумла ба баъзе аз афкори ибкори он ҷаноб аз қасоид иктифо меравад ва ғазалиёти хуб низ аз он ҷаноб дида гардидааст. Аз ўст:(Дар ин ҷо дар ду саҳифаи тазкира намунаҳои байт-байт аз ғазалу қасидаҳо ва рубоиёти Ховарӣ ба таври мисол овардааст, ки роҷеъ ба ашъори хурди лирикии шоир дар мавриди дигар андешаронӣ хоҳем кард, чунки мақсади тадқиқоти мо ҳоло дигар аст) (20, 125-126).

Дар китоби “Форснома”-и Носирӣ оид ба ҷадди Ховарии Шерозӣ, ки замоне ҳокими Форс будааст, маълумоти хубе омадааст ва дараҷаву мартабаи ўро дар илми тариқат ва шариат чунин унвонгузорӣ кардааст: “Сулолаи содоти алавия ва нақоваи хонадони Муртазавия, солики масолики тариқат, восили маротиби шариат ва ҳақиқат, қутби фалак Дарвеш Мирзо Абдуннабӣ Шарифии Ҳусайнӣ, халафи асдақи ҷаноби Мирзо Абулқосим Шарифӣ (бародари ҷаноби Мирзо Муҳаммад Ҳусайнии Шарифӣ- соҳибихтиёри Форс) аст ва он ҷанобро ду писар аст: аввали онҳост нозими абёти бадеъа, мустаҳрачи лаолӣ аз асдофи қареҳаи муътамадусултон–Мирзо Фазлуллоҳ Шарифии Ҳусайнӣ “Ховаритаҳаллус”, ки дар ҳудуди соли ҳазору саду наваду анд (солҳои 1190 – 1192 –иҳичриишамсӣ –М.Ҷ.) дар Шероз мутаваллид шуда, баъд аз касби камолот надими махсуси наввоби ашарафи воло Ҳусайналі Мирзо-фармонфармои Форс гардид. Пас, мусофират ба ҷониби Техрон намуд” (17, 49-50).

Аз маълумоти Носирӣ бармеояд, ки Ховарӣ таълиму тарбияи хуб дида, баъд аз касби камол кардан, яъне омӯхтани илмҳои зарурӣ ҳамчун надими (ёвари) Ҳусайнали Мирзо, ки ҳокими Форс будааст, фаъолият намудааст. Инчунин, маълум мегардад, ки падари Ховарӣ Мирзо Абдуннабӣ “аз сулолаи содоти алавия”, яъне шиимазҳаб будааст ва дар илми шариат ва тариқат мартабаи устодӣ доштааст. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки Ховарӣ низ шиимазҳаб аст.

Носирӣ дар “Форснома” дар бораи бародари Ховарӣ чунин маълумот овардааст: “Бародари эшон, писари дувуми Мирзо Абдуннабӣ саййиди муршид ва шайхи мувахҳид, қудваи авло-ан-нуфус ва асваи зувӣ-ул-қулуб, зохир-ул-эхсоб ва тоҳир-ул-ансоб – Мирзо Абулқосим Шарифии “Розтахаллус”, машҳур ба Мирзобобои Дарвешии Заҳабӣ, мутаваллии остонаи муборакаи ҳазрати Шоҳчароғ ва шайхи тариқати силсилаи Заҳабия, ки аз ҷониби модар набераи ҷаноби шайхи машоихи тариқати пешвои аҳли ҳақиқат Оқо Ҳошими Дарвешии Заҳабӣ аст, мебошад”(20, 51-52).

Дар давоми маводи овардаи Носирӣ доир ба фаъолиятҳои бародари Ховарӣ ва дарачаву мартабаи шайхӣ ӯ маълумот ба назар мерасад.

Дар китоби “Дилкушо”-и Ҳоҷӣ Акбари Наввоб доир ба хидмати Ховарӣ баъди ба Техрон омадан ва надими Мирзо Шафеъи Мозандаронии вазир буданаш ва ба таҳриру такмили фармоишоти ин вазир шуғл варзидан ва ба шоириву қасидасароӣ устод гардиданаш маводи ҷолиб омадааст: “Мирзо Фазлуллоҳи Ховарӣ аз Шероз раҳт ба ҷониби Техрон баст ва дар он ҷо бо бузургонаш нишасту барҳост даст дод ва дар хидмати Мирзо Шафеъи Мозандаронӣ, ки вазире буд фалотунзамир ва дабире уторидназир роҳ ва эътиборе ёфта, маҳалли эътимод гардида ва ба таҳрири расоил ва татйири фармоишоти ӯ машғул гашт. Ва рафта-рафта маъруфи ҳазрати шоҳаншоҳӣ ва манзури зофати зиллуллоҳӣ гардид ва баъди фавти Мирзо Шафеъи вазир ба ҳасби амри ақдаси шаҳриёрӣ ба вазорати шоҳзодаи хумоюн Мирзо-волии навоҳии

Нахованд барқарор гардид ва аз бидояти умр ахтари суханро табъаш Ховару ховари фикратро замираш ахтар. Соҳибдевон аст ва дар касидасароӣ устод”(25, 224-225).

Аз маводи ин сарчашмаҳо ба назар мерасад, ки Ризоқулихони Ҳидоят дар “Мачмаъ-ул-фусаҳо” ва Ҳочӣ Акбари Наввоб дар “Дилкушо” дар қатори машғулиятҳои дигар ба шоирӣ машғул будани Ховарии Шерозӣ маълумот додаанд ва Носирӣ бошад, дар “Форснома” дар бораи интисоби авлодӣ ва хонаводагии шоир маълумот овардааст.

Ховарии Шерозӣ шоири соҳибдевон аст, ки таркиби девони ӯро ғазалу қасида, рубоиву тарҷеъбанд, таркиббанд ва абёти мутафарриқа ташкил медиҳад. Ба қалами Ховарӣ асари мансури таърихӣ бо номи “Таърихи Қочор” низ мансуб аст. Аз миёни мероси адабии Ховарӣ достони “Юсуф ва Зулайҳо” бо вижагиҳои хоси адабӣ эстетикӣ фарқ карда, дорои аҳамият ва ҷойгоҳи хоса аст.

Достони «Юсуф ва Зулайҳо»-и Мирзо Фазлуллоҳ Ховарии Шерозӣ мисли дostonҳои дигари дар ин мавзӯ эҷодшуда дар асоси ривояти қисси муҳаббати Юсуф бо Зулайҳо, ки реша дар фолклори яҳудиён дошта, мувофиқи қонунияти гузариш ва кӯчиши сюжетҳои як адабиёт ба адабиёти дигари олам, ки хоси адабиёти тамоми олам аст ва ин нуқта як амри воқеист, гузаштааст. Ҳарчанд аз аввал то охири дoston услуби ривояти нигоҳ дошта шудааст, вале Ховарии Шерозӣ дар оғози дoston дар байтҳои зерин ишора ба шоирони пешгузашта мекунад:

Хушилхон тойирони нағмапардоз,
Ки будандам дар ин гулшан ҳамовоз.
Дилам з-алмоси ғам суфтанду рафтанд,
Ба назм афсонаҳо гуфтанду рафтанд. (163, 1)¹

Ҳамин тавр, Ховарии Шерозӣ аз гӯяндагони пешин ва афсонагӯёни куҳан ин қиссаро омӯхта, дostonи дилнишине офаридааст ва асари худро

---

¹ Минбаъд ҳама мисолҳо аз матни дostonи «Юсуф ва Зулайҳо»-и Ховарии Шерозӣ. Китобати Аббоси Манзурӣ.-Техрон:Интишороти «Навиди Шероз», 1369-и хичрӣ оварда мешаванд.

«заррина нома», «фархунда нома», «ганчи маонӣ», «дурдона», «дурри шохвор» ва ғ. номидааст:

Гирифтам бар бунон заррина нома,
Фикандам тарҳи ин фархунда нома. (163, 33)

Ва:

Бигуфто, қадри ин ганчи маонӣ,
Надонад чуз малик Маҳмуди сонӣ. (163, 34)

Ва:

Садафро дар шикам дурдона бисёр,
Вале з-он ҷумла як дур аст шохвор. (163, 35)

Достони “Юсуфу Зулайхо” – и Ховарии Шерозӣ дар пайравӣ ба ягон шоире суруда нашуда, мустақил аст. Аз нигоҳи хати сюжет, устухонбандӣ ва вазн достон мисли достонҳои дигари “Юсуф ва Зулайхо” буда, вале махсусиятҳои худро доро аст. “Юсуф ва Зулайхо” – и Ховарӣ соли 1240 ҳичрии шамсӣ дар баҳри ҳазач, ки аз рукнҳои мафоилун – мафоилун – фаълун иборат буда, аз 11 ҳиҷои баробар фароҳам омадааст, эҷод гардида аст:

Худовандо, диламро дида бикшой,
Ба дида талъати нодида бинмой. (163, 1)

V--- V--- V--

V--- V--- V--

Достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ мисли достонҳои дигари адабиёти классикии форсии тоҷикӣ бо муқаддима оғоз шуда, баъд фаслҳое бо унвони “Дар кайфияти хилқати олам ва эҷоди навъи Бани Одам”, “Дар тавҳиди чаноби Борӣ ва кайфияти офариниши олам”, “Дар таҳқиқи он ки ҳеч касро бе машийяти азали дар ҳеч коре ихтиёре нест”, “Дар муноҷот ба даргоҳи Қозиюлҳочот”, “Ҳикояти моҳиён, ки дар миёни дарё дар талаби об дар шино буданд” ва ғайра, дар маҷмӯъ 14 фасл, ки аз сюжети достон берунанд, шурӯъ мегардад.

Баъд, пайхам ду фасли “Сабаби назми ин китоби мустатоб, ки мусаммо ба “Аҳсан-ул-қасас” аст ва “Дар сабаби назми ин китоб, ки ба

номи номии шоҳзодаи озада Маҳмуд Мирзо доми иқболаҳу мудавван ва ба алқоби гиромии он ҳазрати зоъафаллоҳа ҷалолаҳу муъанван гашта” омадааст, ки дар ин фаслҳо шоир сабаб, мақсад, ҳадаф ва ташвиққунандагони ин амалро бозгӯӣ мекунад.

Ховарӣ дар боби аввали “Сабаби назми китоб” аз маҳфили адабие ёд мекунад, ки маҳз бо ташвиқи дӯстонаш ба назми қиссаи “Юсуф ва Зулайхо” пардохтааст:

Шабе дар манзили рӯшанравоне,
Ба сират пиру дар сурат ҷавоне.
Сухандоне дар он пок анҷуман буд,
Ки покнро ба ӯ рӯи сухан буд.
Ба давраш хубрӯён ҳалқа баста,
Миёни ҳалқаи хубон нишаста. (163, 29-30)

Аз байтҳои баъдӣ маълум мешавад, ки дар он маҳфил дӯстони Ховарӣ аз ҳар боб сӯҳбат карда, яке аз афсонаи Хусраву Ширин, дигар аз муҳаббатномаи Фарҳоду Ширин, саввумӣ аз дарди дурии Лайливу Мачнун ва ҷаҳорумӣ аз ҳусни Юсуфу ишқи Зулайхо андешаронӣ мекардаанд:

Зи донобихрадон дар ҳар карона,
Ҳадис аз ишқ омад дар миёна.
Яке хондӣ ба он ёрони дерин,
Муҳаббатномаи Фарҳоду Ширин.
Яке кардӣ дил аз ҳичрон тасалло,
Ба дарди дурии Мачнун зи Лайло.
Якero тӯтиии лаб шуд шакархо,
Зи ҳусни Юсуфу ишқи Зулайхо. (163, 30)

Ховарӣ дар боби “Сабаби назми китоб”, аз шоироне, ки қаблан достони “Юсуфу Зулайхо” навиштаанд, аз ҷумла Абдурахмони Ҷомӣ ва Нозими Ҳиротӣ ёд мекунад ва дар ҳамин ҷо таъкид менамояд, ки мақсади ӯ баён кардани ҳоли яке аз образҳои асосии достон Яъқуб аст.

Аз байтҳои дигар маълум мегардад, ки аз миёни дӯстони Ховарӣ яке чуръат карда, ӯро ба саргузашти ҳузнангези Яъқуб чалб мекунад, ки ӯ баъд аз чудо шудан аз фарзанди азизаш Юсуф дар кулбаи эҳзони худ нишаста, ҳамеша ёди Юсуф мекард:

Яке з-он зумра, к-аз аҳли назар буд,
Ба гуфтор аз ҳама густохтар буд,
Лабаш чун шуд шакаррези фасона,
Таровид аз лаби ӯ ин тарона,
Ки то ин ғоиб аз мардуду марғуб,
Касе оғаҳ нашуд аз ҳоли Яъқуб...
...Пас он гаҳ гуфт бо ман эй хунаркеш,
Ки ҳастат аз хунаркешон хунар беш...
Чӣ бошад, гар ба мо миннат гузорӣ,
Ба назми ҳоли вай ҳиммат гуморӣ...
...Раҳо сози дили мо з – ин таассуф,
Ба назми қиссаи Яъқубу Юсуф. (163, 30-31)

Ховарии Шерозӣ бо ташвиқи дӯстонаш ба тасвири ин қиссаи чолиб пардохтааст. Дар аксари дostonҳои “Юсуф ва Зулайҳои” – и адабиёти форсии тоҷикӣ ғояи марказӣ ишқи Зулайҳо бо Юсуф тасвир шуда бошад, дар достони Ховарӣ ду масъалаи асосӣ – якум ишқи Зулайҳо бо Юсуф ва дувум муфориқати Яъқуб аз Юсуф, ки аз қисмати муассири қисса аст, бо афкори баланд тасвир шудаанд. Дар ин маврид андешаи Вафо Элбоев бамаврид аст: “Интиқоди Ховарӣ аз шоирони пешин ин аст, ки онҳо дар тасвири яке аз қисматҳои муассири асар дастёб шудаанд ва ба андешаи ӯ бояд шоирон дар офаридани ин гуна дostonҳои баландмазмуну баландғоя, ки чанбаҳои чаззоби таърихӣ, динӣ, ахлоқӣ, ирфонӣ ва иҷтимоӣ доранд, ҳама қисматҳоро дар савияи баланд офаранд” (159, 31).

Нуктагирии Ховарӣ дар байтҳои зерин омадаанд:
Ачаб, к-аз аҳди он мискини дилреш,
Ҳазорон нуктасанҷ омад каму беш.
Яке з-онон, ки кард ин қисса бунёд,

Накард аз сокини байтулҳазан ёд.
На Нозим, ҳар ки назмаш бенизом аст,
Насӯзад оташаш азбаски хом аст.
Аз ин саҳбо тихӣ ҳам чоми Ҷомист,
Зи ту моро таманнои тамомист.
Касе, к-ӯ пухтагӣ донад зи хомӣ,
Насанчад назми ту бо назми Ҷомӣ (163, 31).
Дар ин чо, дар байти:

Касе, к-ӯ пухтагӣ донад зи хомӣ,

Насанчад назми ту бо назми Ҷомӣ., шоир аз номи ҳамон дӯсташ, ки мушаввиқи таълифи ин достон буд, сухан мегӯяд ва дӯстони ӯ низ бар он андешаанд, ки баъд аз нопадид гаштани Юсуф Яъқуб рӯзгори парешон дошта, дар хонааш ҳамеша ба ёди Юсуф мегирист ва ҳатто чашмонаш аз гиря нобино гашта буданд ва Абдурахмони Ҷомӣ симои Яъқубро он қадар накушодааст, аз ин рӯ Ховариро зарурат пеш омадааст, ки бештар ба образи Яъқуб диққати асосӣ гуморад. Дар мисоли поёнӣ Ховарӣ худашро таъриф мекунад, ки “ҳар кас, ки пухтагиро аз хом фарқ кунад, гуфтаҳои маро бо Ҷомӣ намесанчад”. Ин чо Ховарӣ сухани худ ва Ҷомиро “назм” мегӯяд, ки ифодаи маъмул аст ва ӯ метавонист ин чо “ҳарф” гӯяд, ки аз нигоҳи таносуби калом низ дуруст меояд ва шояд дар нусхаҳои дигари достони Ховарии Шерозӣҳамин мисраъ ба шакли дигар бошад? Чун нусхаи дигари достон дар дасти мо нест, ҳоло бо ҳамин гуфтаҳо кифоят мекунем.

Ховарӣ достони худро воқеан аз дигарон бартар медонад ва дар байтҳои зерин достони худро ҳатто аз Абдурахмони Ҷомӣ боло меҳисобад, ки ин чо як худтаърифкунии шоирона аст ва албатта ӯ ба ин гуфта ҳақҳам дорад, чунки дар достони худ ба яке аз образҳои марказии достон Яъқуб тавачҷӯҳи хос дорад ва “сариро бо Сурайё ва қатраро ба жарфи дарё” нисбат доданаҳ як ғурури шоирона аст:

Касе, к-ӯ пухтагӣ донад зи хомӣ,

Насанчад назми ман бо назми Ҷомӣ.

Сариро кас насанчад бо Сурайё,
Чӣ нисбат қатраро бо жарфи дарё.
Чу қудрат бошадат зиннат раҳо кун,
Ба сад миннат маро ҳочат раво кун. (163, 31)

Ин чо маълум мегардад, ки Ховарӣ аз миёни дostonҳои “Юсуф ва Зулайхо”, ки қабл аз ӯ эҷод шудаанд, танҳо ба дostonҳои Абдурахмони Ҷомӣ ва Нозими Ҳиротӣ дастрасӣ ва эътимод доштааст. Аз ин байтҳои овардашуда маълум мегардад, ки интиқоди Ховарӣ аз Абдурахмони Ҷомӣ ва Нозими Ҳиротӣ, ки дар ҳақиқат дostonҳои ин шоирон аз муваффақтарин дostonҳои дар ин мавзӯ эҷодшуда дар адабиёти форсии тоҷикӣ, вале аз нигоҳи баррасии яке аз образҳои асосии дostonҳо Яъқуб аст, ки дар ҳақиқат ин шоирон ва ҳатто дигар шоирон низ ба мақоми Яъқуб ҳамчун яке аз образҳои марказӣ тавачҷӯҳи хосса зоҳир накардаанд. Дар дostonи Абдурахмони Ҷомӣ диққати асосии шоир ба образи Юсуф ҳамчун образи баландмақоми ирфонӣ ва динӣ тавачҷӯҳ карда шудааст. Нозими Ҳиротӣ дар баробари масъалаҳои ирфонӣ ба ишқи воқеии Зулайхобо Юсуф диққати асосӣ додааст.

Дар охири боби аввали “Сабаби назми китоб...” Ховарӣ аз он хоҳишу исрори дӯсташ, ки ӯро ба риштаи назм кашидани сюжети қиссаи “Юсуф ва Зулайхо”, хусусан қисмати Яъқуб ташвиқу тарғиб мекард ва шоир сабабу баҳонаи тангдастиро пеш меовард, якбора бо рӯи хубе он суханонро ба хотир оварда, чи гуна ба оғози ин кор шурӯъ кардааст, чунин мегӯяд:

Ба ҳангоме ки будам з-он малакхӯй,
Ба тарки ин таманно маъзаратчӯй,
Ба хотир омадам аз қавли маъсум,
Ки соилро набояд кард маҳрум.
Инони ихтиёр аз каф бурун шуд,
Иҷобатро итоат раҳнамун шуд.
Гирифтам бар бунон заррина нома,
Фикандам тарҳи ин фархунда нома. (163, 33)

Ховарӣ дар байтҳои дигар аз осеби ҳавоодис дар амон будани асари худро меҳонад ва таъкид мекунад, ки ин достон дар соли мурғ, дар муддати шаш моҳ навишта шудааст:

Чаҳон то ҳаст, боқӣ дар чаҳон бод,
Зи осеби ҳавоодис дар амон бод!
Ба соли мурғ ин шашмоҳа мавлуд,
Забон исисифат бар базла бикшуд!
Чу Рӯхуллаҳ баландовозааш бод,
Ба ҳар овоза рӯҳе тозааш бод! (163, 33)

Яъне, Ховарии Шерозӣ достони худро соли 1240-и ҳиҷрӣ (баробар ба соли 1862-и мелодӣ), ки соли мурғ будааст, эҷод кардааст.

Шоир достонашро ба шоҳзодаи қочор Маҳмуд Мирзо бахшидааст ва бахшидани достонро дар боби дувуми “Дар сабаби назми китоб” чунин бозгӯӣ кардааст:

Ба дил гуфтам, ки ин дӯшиза маҳро,
Ки тоза остонбӯсест шаҳро.
Гурӯҳе дар таманнои висолаш,
Парешонхотиру ошуфта ҳолаш.
Зи бас ҳуснаш ба худ мағрур дорад,
Ба ақди ҳеч кас сар дар наёрад.
Зи навинони бофарҳангу тамкин,
Надонам ақд бандам бар кадомин?
Бигуфто, қадри ин ганчи маъонӣ,
Нодонад чуз малик Маҳмуди сонӣ. (163, 33-34)

Аз байтҳои минбаъдаи боби дувуми “Дар сабаби назми китоб” ба ҳубӣ маълум мегардад, ки мамдӯҳи Ховарии Шерозӣ шоҳзодаи қочор Маҳмуд Мирзо будааст. Дар байтҳои охири ин боб шоир чигуна ба подшоҳ Маҳмуд Мирзо расонидани китоби худро, ки онро ба хуни ҷигар навишта, фарзанди худ меҳонад ва таъкид мекунад, ки ҳазорон нуктаҳо дар вай ниҳон аст ва ҳар нуктаи он ибрати халқи чаҳон аст, ки ин байтҳоро хуб тасвир кардааст:

Қумот аз пардаи дил кардам онро,
Ба хуноби чигар парвардам ўро...
Гирифтам дасти ин фарзона фарзанд,
Супурдам бар кафи меҳри худованд.
Ҳазорон нуктаҳо дар вай ниҳон аст,
Ки ҳар як ибрати халқи ҷаҳон аст.
Яке гар суфта ин дурҳо, ки суфтам,
Якero ман ба анбозе ду гуфтам. (163, 38-39)

Ховарӣ дар байтҳои охири ҳамин боб бо рӯзи зебое худро охири
шоир ва шоҳзодаи қочор Маҳмуд Мирзоро охири шоҳ меҳисобад ва аз
шоҳ талаб дорад, ки ин китобро қабул кунад, чунки тавассути хидмати
бедареғи шоирон номи шоҳон зинда мемонад:

Шуда хатм андар ин кохи зарандуд,
Сухан бар Ховарӣ, шоҳӣ ба Маҳмуд.
Ман ин носуфта дурр, к-аз ҷон нухуфтам
Ба даргоҳат шавад то суфта, суфтам.
Намегӯям, ки бас волонаҷод аст,
Маро фарзанду шаҳро хонаҷод аст.
Бувад шаҳди бақо аз вай ба ҷонат,
Аз ў то ҳашир барпо бод номат! (163, 39-40)

Матни достон аз 180 боби марбут ба ҳам фароҳам омада, 14 боби
аввали он ҳамчун қисматҳои муқаддимаи анъанавии достонҳои
классикии форсии тоҷикӣ бо сюжети асар дахл надорад ва дар маҷмӯъ
достон аз 6795 байт иборат аст.

Достони “Юсуф ва Зулайхо” – и Ховари Шерозӣ соли 1369 ҳиҷрӣ
(1991 мелодӣ) дар Техрон аз ҷониби муҳаққиқи эронӣ Аббоси Манзурӣ
бо муқаддимаи кӯтоҳ ва хатти хеле зебои настаълиқи худ муҳаққиқ дар
асоси нусхаи ягонаи шахсии ў нашр карда шудааст. Бинобар нишондоди
Аббоси Манзурӣ саҳифаи охири достон нест шудааст, аз ин рӯ соли
хатми асар маълум нест. Таърихи китобати достонро, яъне дар асоси
нусхаи ягонаи шахсияш, ба хати зебои настаълиқ китобат карданаширо

Аббоси Манзурӣ соли 1348-и ҳичрии шамсӣ (1970-и мелодӣ) дар Техрон анҷом дода, таҳрири комили онро соли 1368 ба поён расонидааст(163, 7).

Оид ба рӯзгору осори Ховарии Шерозӣ дар адабиётшиносии тоҷик ягон кори тадқиқотӣ анҷом напазируфта, танҳо як мақолаи Вафо Элбоев бо номи “Юсуф ва Зулайхо” – и Ховарии Шерозӣ дар маҷмӯаи мақолаҳои илмии “Файзи истиқлол” дар соли 2001 ба чоп расидааст.

Донишманди эронӣ Абдурасули Хайёмпур дар тадқиқоти худ “Юсуф ва Зулайхо” дар қатори дигар шоирон, ки ин дostonро навиштаанд, номи Ховарии Шерозиро оварда, аз ин достони ӯ намунаҳое меоварад ва чунин таъкид мекунад: “Охирин маснавии “Юсуф ва Зулайхо”-и форсии мавҷуд “Юсуф ва Зулайхо”-и Ховарӣ аст, ки як нусхаи хаттӣ аз он дар Китобхонаи Малик ба шумораи 4825 ҳаст ва аз аввали он чанд барг афтадааст. Мустансих, ки Исмоил ибни Муҳаммади Иброҳим ном дорад, нусхаро дар 14-уми муҳаррами соли 1242-и ҳичрӣ ба поён расонидааст. Нозим дар сафҳаи “Б”, аз барги моқабли охир гӯяд:

Суҳанвар Ҷомӣ он устои дерин,
Ки фармуд ин ҳикоятҳои ширин.
Пас аз шаш сол з-он фархунда айём,
Пазируфт ин нақӯ афсона анҷом.
Ба қавли хеш шеъраш дар шумора,
Ҳазор омад, валекин чор бора.
Ҳамин наврас чатре рӯ кушода,
Зи батни табъи ман шашмоҳа зода.
Дарорӣ байт- байт аз дар шумораш,
Бувад аз ҳафт афзунтар ҳазораш.
Ба соли мурғ ин шашмоҳа мавлуд,
Чу Яҳё лаб ба шукри ханда бикшуд.
Ва дар охири маснавӣ гӯяд:
Фурӯ магзор расми ёвариро,
Ба раҳмат ёварӣ кун Ховариро.

Аз байтҳои мазкур маълум мешавад, ки нозими ин маснавӣ Ховарӣ буда ва онро дар соли “мурғ”, яъне 1240-и ҳичрӣ, дар шаш моҳ гуфта ва адади абёти он низ аз ҳафт ҳазор байт бештар аст” (169, 56-57).

Дар нусхаи “Юсуф ва Зулайхо”- и Ховарӣ, ки дастраси мост ва саҳифаи охир аз байн рафтааст, миқдори байтҳои достон 6795 аст ва мувофиқи нишондоди байтҳои овардаи Абдурасули Хайёмпур дар нусхаи дигар аз ҳафт ҳазор байт беш аст:

Дарорӣ байт- байт аз дар шумораш,
Бувад аз ҳафт афзунтар ҳазораш.

Ин иқтибоси Абдурасули Хайёмпур аз нусхаи дигар аст, ки ёд кардем ва дар нусхаи “Юсуф ва Зулайхо”- и Ховарӣ, ки дастраси мост чунин байтҳо нестанд ва дар байтҳои нусхаи дастраси мо Ховарӣ аз Абдурахмони Ҷомӣ ва Нозими Ҳиротӣ интиқод кардааст, вале ин ҷо байти:

Суханвар Ҷомӣ он устои дерин,

Ки фармуд ин ҳикоятҳои ширин.-ро меорад ва ин ҷо ба назар мерасад, ки ин байтҳо ро шояд котибе гуфта, бар матни достон афзудааст ё Ховарӣ гуфтааст ва чун тадқиқоти мо дар асоси нусхаи ягонаи дастрас сурат мегирад, баррасии ин масъаларо ба оянда вогузор мекунем.

Дар китоби “Таърихи адабиёти Эрон”-и Ҳерман Этте, ки мутарҷимаш Ризозода Шафақ аст, дар тарҷумаи он китоб, повараки саҳифаи 53, аз байти охир натиҷа гирифтааст, ки нозими ин маснавӣ зоҳиран Ховарӣ ном доштааст (161, 53-54).

Донишманди дигари эронӣ Муҳаммадали Тарбият дар китоби “Донишмандони Озарбойҷон”, саҳ 175, дар миёни касоне, ки достони “Юсуф ва Зулайхо”-ро ба назм даровардаанд, аз Ховарӣ ном мебарад, вале таъйин намекунад, ки аҳли кучо будааст(153, 175-176).

Оқо Бузурги Техронӣ низ дар китоби “Ал-зариъата ила тасонифи аш-шиъати”, ҷилди 9, ҷузъи аввал, саҳ.288 ин маснавиро аз Ховарии Шерозӣ, яъне Мирзо Фазлulloҳ Ҳусайнӣ, писари Абдуннабӣ медонад, ки ба қавли вай: “дар соли 1190-и мелодӣ таваллуд ёфта ва дар 1263-и

мелодӣ зинда будааст, вале маълум нест, ки дар таъйини ин Ховарӣ мадраки сохиби “Зариъа” чист?”(18, 288).

Ва ҳол он ки дар нимаи дувуми қарни дувоздаҳи ҳиҷрӣ, илова бар Ховарии Шерозӣ, ки бинобар гуфтаи тазкираи “Ҳадиқат-уш-шуаро”-и Девонбегӣ “дар соли 1267 дар гузаштааст” (10, 87), чаҳор Ховарии дигар, бо номҳои Ховарии Симнонӣ, Мирзо Муҳаммад Исмоили Ховарии Мозандаронӣ, Муҳаммад Боқирӣ Ховарии Ҳиравӣ ва Мирзо Маъсуми Ховарӣ зиндагиву эҷод кардаанд ва дар ҳеҷ як аз кутуби тазкира нишон дода нашудааст, ки кадоме аз ин чаҳор Ховарӣ достони “Юсуф ва Зулайхо” навишта бошанд.

Инчунин, мақолаи муҳаққиқи эронӣ Эраҷи Афшор бо номи “Юсуф ва Зулайхо”-и Ховарии Шерозӣ (Аҳсан-ул-қасас) дар нашрияти Донишкадаи адабиёти Табрёз, соли шонздаҳум, шумораи тобистон, 1341-и ҳиҷрии шамсӣ, саҳ 257-260 ба чоп расидааст.

Қиссаи “ Юсуф ва Зулайхо” яке аз қиссаҳои куҳанест, ки оғозаш аз фолклори яҳудиён ибтидо мегирад ва тадричан ба таркиби китобҳои осмонии Библия(Аҳди қадим), бобҳои 30 – 57, Қуръон, сураи 12 (сураи Юсуф) ворид шудааст. Ворид шудани сюжети ин қиссаи чолиби омӯзанда ва ахлоқӣ ба таркиби китобҳои осмонии Библия ва Қуръон беасос нест. Юсуф шахси таърихӣ ва пайғамбар аст ва симои ӯ дар адабиёти шифохӣ (фолклорӣ) ва хаттии форсии тоҷикӣ ҳамчун образи дар аввал ҷавони покдоман, ростқавл, ба дину мазҳаб ва ойнҳову шинохтани Худои ягона устувор ва дар охир бо донишу биниш ва кӯшиши шахсияш сарвазир, начотдиҳандаи одамон аз қаҳтиву хушксолӣ ва билохира ҳамчун пайғамбар ва пешвои мардум шинохта шудааст.

Ҳамаи достонҳои “Юсуф ва Зулайхо” аз се сарчашмаи мӯътабар:

1. Фолклори яҳудиён;
2. Библия (бобҳои 30 – 57);
3. Қуръон (сӯраи 12 – сӯраи Юсуф) оғоз мегиранд.

Достони “Юсуф ва Зулайхо” – и Ховарии Шерозӣ низ аз ин ду китоби осмонии Библия ва Қуръон оғоз мегирад, ки ин нукта аз таҳлили

сюжети дoston равшан мегардад. Ховарӣ дар 180 боби муназзами дoston, ки микдори байтҳояшон гуногун буда, аз 5 байт то 120 байтро ташкил медиҳанд, нуктаҳои дар бобҳои 30 – 57 – и Библия ва сураи 12 – и Қуръон омадаро ба як маҳорати хоси шоирӣ бозгӯӣ кардааст.

Бисёр нуктаҳои, ки дар дostonҳои “Юсуф ва Зулайхо”, аз ҷумла дostonи Ховарӣ омадаанд, ба мисли ишқварзиҳо, шубонӣ кардани Юсуф, оббозӣ кардан, рӯзгор гузарондани Зулайхо дар муфориқат, издивоҷи Юсуф бо Зулайхо ва ғайра, ки дар сарчашмаҳои дostonҳо – Библия ва Қуръон нестанд, ин ибтикороти шоирон аст, ки сюжети қисса барои хонанда рангинтар ва ҷаззобтар гардад ва онро хубтар пазираанд. Албатта, ин ҷузъҳо, ки номбар кардем, дар ҳар дostonҳои “Юсуф ва Зулайхо” ба ҳар тарз баён ва ифода шудаанд ва ҳар шоир бо завқи ба худ хос ва маҳораташ ин нуктаҳоро баён кардааст.

Сюжетҳои, ки аз китобҳои осмони Библия ва Қуръон сарчашма мегиранд, дар ҳар даври замон барои шоирон манбаи илҳами воқеӣ будаанд, чунки дар сюжетҳои дар ин китобҳо омада, аз амалҳои солаҳи пайғамбарон ва пешвоёни дин сухан меравад, ки ин сухани сахлу оддӣ нест. Ҷомеаи инсонӣ ҳамеша ба чунин симоҳои бузург ниёз доштааст, то ахлоқу одоби ҷомеа танзим гардад.

Ховарии Шерозӣ дар эҷоди дostonи “Юсуф ва Зулайхо” асосан ба сюжети дар Қуръон омада пайравӣ кардааст. Ҳамаи он аз 111 ояти сураи “Юсуф”, ки дар Қуръон омадаанд, дар дostonи “Юсуф ва Зулайхо” – и Ховарӣ бозгӯии бадеӣ шудаанд.

Ховарӣ Шерозӣ дар боби охири дoston, ки “Дар хатми ин нусхаи шарифа, ки мавсум ба “Аҳсан-ул-қасас” аст” унвон дошта, аз 35 байти нотамои иборат аст, бо шукргӯӣ ба даргоҳи Худованд миннатдорӣ мекунад, ки асарашро ба поён расонидааст:

Бихамдуллоҳ, ки бо нерӯи хома,
Ба поён омад ин фархунда нома.
Бихамдуллоҳ, ки ин покиза гавҳар,
Зи таъби поки ман шуд зеби дафтар.

Ҳазорон шукр, к-ин ганчинаи роз,
Ба анҷом омад аз килкам зи оғоз. (163, 465)

Дар байтҳои дигар аз кайфияти сурудани достон ва ба субут расонидани он, инчунин аз баёни пурраи ҳоли Яъқуб, ки дар достонҳои хамноми дигар, аз ҷумла Абдурахмони Ҷомӣ, ки ин нукта камтар ба мушоҳида мерасад, чунин байтҳоро гуфтааст:

Сухансанҷон, ки ин афсона гуфтанд,
Ҳикоятҳои нағзи он нухуфтанд,
Чу тӯтӣ табъи ҳар як шуд шакарҳо,
Зи ҳусни Юсуфу ишқи Зулайҳо.
На аз исбот нақле дар фасона,
На аз Яъқуб ҳарфе дар миёна...
Чу ман навбатзани ин кох гаштам,
Ба ин навбатзанӣ густох гаштам.
Ман аз Канъон ба Миср овардам ўро,
Дил аз ҳар ғусса фориғ кардам ўро.
Ба олам шуд зи ман Нӯбитакаллуф,
Кухан афсонаи Яъқубу Юсуф. (163, 467)

Дар фароварди ин боб Ховарӣ аз заҳмати зикимати худ ёд мекунад, ки чигуна ин достонро ба анҷом расонидааст, баҳри ёрон ин ёдгориро боқӣ гузоштааст ва тарҳи боғеро бунёд ниҳодааст, ки шабоҳат ба Боғи Ирам дорад ва ниҳолҳои ин боғро аз ҷӯи хома обёрӣ кардааст:

Басе аз даври гардун ранҷ бурдам,
Ки то пай бар сари ин ин ганҷ бурдам.
Кунун ин ганҷро аз лутфи Борӣ,
Ниҳодам баҳри ёрон ёдгорӣ.
Ниҳодам баҳри ёрон дар замона,
Зи назми дилкаши хеш ин фасона.
Фикандам тоза тарҳи турфа боғе,
Ки аз Боғи Ирам дорад фароғе...
Ниҳолашро чу сарви ҷӯйборӣ,

Зи чӯи хома кардам обёрӣ! (163, 467)

Ҳамин тавр, Ховарии Шерозӣ бо истифода аз сарчашмаҳои мӯътабар, мисли Библия ва Қуръон як достони ҷолибе офаридааст, ки дар қатори дигар дostonҳои ишқӣ ҷойгоҳу мақоми хос дорад.

1.4. “Юсуф ва Зулайхо”-и Абдурахмони Ҷомӣ

Мавлоно Нуриддин Абдурахмон ибни Низомиддин Аҳмад ибни Шамсиддин Муҳаммад Ҷомӣ (1414-1492) аз шоирон ва донишмандони пурмахсулест, ки дар таърихи адабу фарҳанги форсии тоҷикӣ аз шахсиятҳои машҳур ба ҳисоб меравад. Аз рӯи нишондоди Ҷомишиноси бузург Аълоҳон Афсаҳзод “осори илмӣ ва адабии ӯ дар маҷмӯъ 38 адад аст” (76, 112-114).

Аз ин 38 адад осор нисфи онро асарҳои бадеӣ ташкил медиҳанд, ки дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ ва олам мақому ҷойгоҳи арзанда доранд. Роҷеъ ба рӯзгору осори Абдурахмони Ҷомӣ донишмандони зиёд, аз ҷумла: Ҳ.Этте, Э.Браун, А.Арберри, П.Ҳорн, Ян Рипка, А.А.Кримский, Е.Э.Бертелс, И.С.Брагинский, А.Н.Болдирев, М.Сале, М.Н.Османов, С.Айнӣ, А.Мирзоев, Ш.Ҳусейнзода, Х.Мирзозода, Р.Ҳодизода, С.Имронов, А.Афсаҳзод, Х.Шарифов, А.Зухуриддинов, А.Сатторов, Н.Сайфиев, С.Воҳидов, А.Насриддинов, Э.Рустамов, Э.Шодиев, О.Шарафиддинов, А.Ҳикмат, С.Нафисӣ, З.Сафо, Ҳошим Разӣ, М.Баҳор, Ҳосирӣ, Р.Шафак, Р.Ёсимӣ, М.Таботабой, З.Муътаман, М.Гелонӣ, М.Тавҳидпур, В.Дастгардӣ, Ҳ.Пажмон, Ҳ.Фаривар, М.Акмалхон, А.Қулиев, Ҷ.Нақиева, А.Гваҳария, С.Липкин ва даҳҳо дигар рисолаву мақолаҳои илмӣ нигоштаанд, ки дар омӯзиши рӯзгору осори Ҷомӣ ниҳоят муҳиманд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба омӯзиш ва нашри осори Ҷомӣ корҳои зиёд ба анҷом расида, дар масъалаи омӯхтан ва нашри «Юсуфу Зулайхо»-ҳо низ фаъолиятҳои шоиста карда шудаанд. Достони “Юсуф ва Зулайхо”-и Ҷомӣ дар Тоҷикистон се маротиба нашр шудааст. Мунтахаби достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурахмони Ҷомӣ соли 1956

аз ҷониби шоир Муҳаммадҷон Раҳимӣ дар ҳаҷми 497 байт дар як мучаллад бо осори дигари ӯ ба нашр расидааст (3, 131-157).

Баъд, соли 1964, Зоҳир Аҳрорӣ ва Маҳин Мамедова матни илмӣ-оммавии достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурахмони Ҷомиро ба нашр расонидаанд (4).

Ба шарафи 575 солагии зодрӯзи Абдурахмони Ҷомӣ солҳои 1988-1989 осори мунтахаби ӯ дар 8 ҷилд ба таъб расид, ки дар ҷилди чоруми он матни комили достони «Юсуф ва Зулайхо» маротибаи дуюм дастраси умум гардид (2). Дар ҷилди чоруми осор достони «Субҳат-ул-аброр» ва «Юсуфу Зулайхо» дар як мучаллад ҷой дошта, аз 3819 байт фароҳам омада, аз матни аслии достон 213 байти он афтодааст, ки ин нуктаро мураттиби достон З.Аҳрорӣ чунин шарҳ додааст: «Дар ҷараёни ба нашр омода намудани маснавии «Юсуфу Зулайхо» аз як ҷониб ба манзури муурооти рабти калом, равшани маънӣ ва матлаб, инчунин пайванди мантиқии бобҳо ва қисматҳои ҷудоғонаи асар ногузир баъзе байтҳои мазомини динӣ, тасаввуфӣ ва муҳокимоти фалсафӣ дошта низ нигоҳ дошта шуд» (2, 24).

Муртазо Гелонӣ соли 1337-и х. Дар Эрон «Ҳафт авранг»-и Ҷомиро бо тасҳеҳ ва муқаддима ҷоп кардааст, ки достони «Юсуф ва Зулайхо» дар ҷилди сеюми он омадааст. (53). Дар Ҷумҳурии Исломии Эрон маротибаи сеюм дар соли 1378 х.ш. (2000 м.) достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурахмони Ҷомӣ, ки аз ҷониби Аълоҳон Афсаҳзод омода гардида буд, нашр гардид, ки дар якҷоягии мероси пурраи ӯ дар ҷилди дуввуми ин куллийет («Ҳафт авранг») аз тарафи нашриёти Маркази мутолиоти эронӣ ба таъб расидааст ва аз 4032 байт иборат аст ва матни пурраи достонро фаро гирифта, дар асоси нусхаҳои мӯътабарӣ достон ба ҷоп омода шуда, аз комилтарин нашр аст. (52).

Ҳанӯз дар асри нуздаҳ матни достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ соли 1882 аз ҷониби Т.Грифе ва соли 1892 аз тарафи С.Рочерс ба забони англисӣ тарҷума ва дар Лондон ҷоп шудааст. Соли 1927 ба забони фаронсавӣ Август Брикту ва соли 1924 ба забони олмонӣ В.Розенсвейг

тарчума ва нашр кардаанд. Тарчумони рус Семён Липкин соли 1965 дostonро ба забони русӣ тарчума карда, онро бо тахриру иловаҳо соли 1973 нашр кардааст.

Баъд аз эҷод шуданаш ин достони машҳури Абдурахмони Ҷомӣ ба адабиёти хаттии мардumi туркзабон, аз ҷумла: тоторҳо, ўзбекҳо, туркманҳо, қазокҳо, мардumi Қафқоз озариҳо, гурчиҳо, курдҳо ва дигарон таъсири зиёд расонида, ба забонҳои ин мардумон асарҳо офарида шудаанд ва достони Ҷомӣ ба ин забонҳо низ тарчума шудаанд.

Дар мавриди пайравии шоирони зиёд аз достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ донишманди тоҷик С.Амиркулов дуруст мефармояд: «Дар ҳақиқат, достони Ҷомӣ на танҳо дар Осиёи Миёна, балки дар тамоми Шарқ машҳур гардида, муқаллид ва пайравони бисёре пайдо кард. Ҷомӣ асари аз ҷиҳати бадеиёт баланд офарида, қатъи назар аз лаҳзаҳои ғояи тасаввуфӣ доштааш, дар он лавҳаҳои дурахшони ишқи ҳаётиро нишон додааст»(69, 50).

Донишманди озарбойҷонӣ Аббосалӣ Қулиев соли 1966 дар мавзӯи “Достони “Юсуф ва Зулайхо”-и Абдурахмони Ҷомӣ” ба забони озарбойҷонӣ рисолаи илмии номзадӣ навиштааст, ки дар омӯзиши пахлӯҳои гуногуни ин дoston тадқиқоти хуб аст, вале чун ин тадқиқот беш панҷоҳ сол пеш аз ин нигошта шудааст, аз нигоҳи ғоявӣ ва фарогирии масъалаҳои рӯзгору осори Ҷомӣ ва пажӯҳиши достони “Юсуф ва Зулайхо” баъзе камбудихо дорад, ки ин нуктаҳо дар тақризи донишмандони тоҷик Аълоҳон Афсаҳзод ва Валӣ Самад таҳти унвони “Тадқиқоти қиссаи шӯрангез” дар газетаи “Маориф ва маданият” аз 2 феввали соли 1971 баён гардидааст.

Донишманди дигари озарӣ Ҷаннат Нақиева роҷеъ ба шинохти нусхаҳои достони Ҷомӣ, ки дар Ҷумҳурии Озарбойҷон маҳфузанд, тадқиқот анҷом додааст (133).

Дар адабиёти гурҷӣ дар нимаи дуввуми асри ХУ! аз тарафи тарчумони номаълуме достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ ба забони гурҷӣ тарчума шудааст, ки бо номи «Иосебзелиханиани» машҳур аст ва

байни солҳои 1629-1634 ду тарҷумаи дигари достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ аз ҷониби ду шоири гурҷӣ-Таймурази якум ва Зико Туманашвилӣ ба майдон омад, ки онҳоро то соли 1927 нусхаҳои гурҷии достони «Юсуф ва Зулайхо» ҳисоб мекарданд.

Муҳаққиқони гурҷӣ А.Барамидзе ва К.Кекелидзе ба хулосае омадаанд, ки нусхаи аслии тарҷумаи мазкури гурҷӣ ҳамон достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ мебошад (Кекелидзе, 1958, 382).

Донишманди дигари гурҷӣ А.А.Гвахария ба гуфтори муаллифони қаблӣ эътироз намуда, исбот кардааст, ки: «Сарчашмаи фарзияи номбурда набояд достони Ҷомӣ бошад ва ба назари мо, ин фарзия моли яке аз пайравони ӯ бояд бошад» (109).

Дар ин маврид ҳамин нуктаро бояд хотирнишон сохт, ки аз нимаи дуввуми асри ХУ сар карда, дар тамоми Осиёи Миёна ва Қарқоз эҷодиёти Абдурахмони Ҷомӣ ва ба хусус достони ӯ «Юсуф ва Зулайхо» мавриди татаббӯъ ва пайравӣ будааст.

Достони “Юсуф ва Зулайхо”-и Ҷомӣ солҳои 1483-1484 дар пайравӣ аз “Ширин ва Хусрав”-и Низомии Ганҷавӣ суруда шуда, нусхаҳои мӯътабари он аз 4000 то 4032 байтро фаро гирифтаанд:

Қаламнасочии ин чинси фохир,
Расонид охири соле ба охир,
Ки бошад баъд аз ин соли мучаддад,
Нухум сол аз нухум ишр аз нухум сад.
Гирифтам байт-байташро шумора,
Ҳазор омад, валекин чор бора. (2, 381)

Достонро Ҷомӣ дар синни ҳафтодсолагӣ эҷод карда, онро ба Султон Ҳусайни Бойқаро бахшидааст:

Маро ҳафтод шуд солу туро ҳафт,
Туро мебояд иқболу маро рафт...
Дар ин айн он ки чун инсони айн аст,
Ҷаҳони мардумӣ Султон Ҳусайн аст.
Ба зери ин хамида тоқи мино,

Ду чашми одамият зӯст бино. (2, 381)

Достон дар вазни ҳазачи мусаддаси мақсур, ки аз рукнҳои мафоилун, мафоилун, мафоил иборат аст, эҷод шудааст:

Илоҳӣ ғунҷаи умед бикшой,

Гуле аз равзаи ҷовид бинмой. (2, 137)

V--- V--- V--

V--- V--- V--

Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ яке аз шоиронест, ки “Хамса”-и Низомии Ганҷавиро муваффақона ҷавоб гуфтааст ва достони “Юсуф ва Зулайхо”-и ӯ дар таркиби “Хамса”-аш дар ҷои сеюм аст ва дар “Ҳафт авранг” дар ҷои панҷум қарор дорад.

Абдурахмони Ҷомӣ сабаби эҷоди қиссаи “Юсуф ва Зулайхо”-ро дар ду омил нишон додааст. Омилҳои нахустро шоир дар офаридани ин достони ҷолиби ишқӣ, ки “дар ишқбозӣ достоне офаридан”, “нақше зи килки нуктазо кашидан”, “аз ӯ дар олам нишона мондан”, “аз сӯзи ишқ нуктадонӣ кардан” ва “суханро бар поя ва ҷои муайян расонидан” дидааст:

Бинех дар ишқбозӣ достоне,

Ки бошад аз ту дар олам нишоне

Бикаш нақше зи килки нуктазоят,

Ки чун аз ҷо равӣ, монад ба ҷоят.

Кунам аз сӯзи ишқ он нуктаронӣ,

Ки сӯзад ақл раҳти нуктадонӣ.

Суханро поя бар ҷоё расонам,

Ки бинвозад ба аҳсант осмонам. (2, 148)

Омилҳои дувум, ки Ҷомӣ ба ин қиссаи машҳур рӯй овардааст, дар байтҳои зерин ифодаи сареҳи худро ёфтаанд, ки ба таъкиди шоир дар бораи сюжети достонҳои “Хусраву Ширин” ва “Лайливу Маҷнун” асарҳои зиёд офариду шудаанд ва бояд аз ҳусни оламгири Юсуф ва ишқи ҷонсӯзи Зулайхо достони марғубе суруд:

Кухан шуд давлати Ширину Хусрав,

Ба Ширине нишонам Хусрави нав.
Сар омад давлати Лайлию Мачнун,
Касе дигар саромад созам акнун.
Чу тӯтӣ табъро созам шакархо,
Зи хусни Юсуфу ишқи Зулайхо.
Худо аз қиссаҳо чун аҳсанаш хонд,
Ба аҳсан вачҳ аз он хоҳам сухан ронд.(2, 148)

Абдурахмони Қомӣ ба вачҳи аҳсан эҷод кардани дostonро ваъда дода, воқеан асаре офаридааст, ки то кунун махбубият ва дилрабоии зиёд дорад ва: “Аз дилработарин асарҳои адабиёти классикии форсу тоҷик ба шумор рафта, ба эҷодиёти адибони минбаъдаи Шарқ таъсири калон расонидааст” (2, 14).

Тибқи нишондоди феҳристҳо дар китобхонаҳои гуногуни олам аз достони «Юсуфу Зулайхо» -и Абдурахмони Қомӣ нусхаҳои хеле зиёд боқӣ мондаанд, ки дар китобхонаҳои гуногуни олам, махсусан Қумхурии Тоҷикистон, Қумхурии исломии Эрон, Собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, Туркия, Покистон ва ғайра ниғаҳдорӣ мешаванд.

Рӯйхати 199 нусхаи хаттии «Юсуфу Зулайхо»-и Абдурахмони Қомиро донишманди эронӣ Аҳмади Мунзавӣ дар китоби боарзиши «Феҳристи нусхаҳои форсӣ», чилдҳои 3-4 оварда, тавсифи ҳар кадоми нусхаҳоро нишон додааст. Аз миёни нусхаҳои номбурдаи Аҳмади Мунзавӣ нусхаҳои № 3312, ки соли 889 ҳ.ш. китобат шудааст ва № 36721, ки мқвофиқи нишондоди Мунзавӣ бо қалами Султоналии Машҳадӣ китобат шуда, ҳардуи ин нусха дар Техрон, дар Китобхонаи Мачлис ниғаҳдорӣ мешаванд аз нусхаҳои қадимтарин буда, арзиши баландро аз миёни нусхаҳои дигарфаро гирифтаанд.

Дар китобхонаи Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравии собиқ, дар шаҳри Москванусхаи дигар, ки зери рақами № 36718 ниғаҳдорӣ мешавад, аз боарзиштарин нусхаи хаттии достони «Юсуфу Зулайхо»-и Абдурахмони Қомӣ мебошад, чунки тибқи нишондоди феҳристҳо ин нусхоро худ Мавлоно Қомӣ китобат кардааст.

Ҳамин тавр, дар «Феҳристи нусхаҳои хаттии форсӣ»-и Аҳмади Мунзавӣ аз саҳифаҳои 3330 то 3340 аз рақами № 36715 то 36913- 198 нусха, бо иловаи нусхаи № 3312, дар маҷмӯъ 199 нусхаи хаттии достони «Юсуфу Зулайхо»-и Абдурахмони Ҷомӣ оварда шудааст, ки нусхаҳои мухталиф буда, арзиши баланди илмӣ-бадеӣ доранд.

Дар «Феҳристи захираи дастхатҳои шарқии Академияи улуми Ҷумҳурии Тоҷикистон», (2Б, 232-238) ҷилди 2, 14 нусхаи дастнависҳои матни достони «Юсуфу Зулайхо»-и Ҷомӣ оварда шудаанд, ки ҳар нусха вежагиҳои хос дорад.

Нусхаҳо аз ҳам бо соли таълиф, миқдори саҳифаҳо, навъи қоғаз, ҷои сарлавҳаҳо, доштани минҷур, сифати муқова, андозаи саҳифаҳо, намуди хат, ному насаби котибон, замон ва макони китобат, матни асл аст, ё нусхабардорӣ шуда, дар хошияҳо омадани ашъори шоирони дигар ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ фарқ мекунанд, ки мо аз тафсилоти ҳаматарафаи ин нусхаҳо худдорӣ мекунем ва ба таври намуна 2 тафсилоти нусхашиносии достони “Юсуф ва Зулайхо”-и Абдурахмони Ҷомиро меорем, ки дар «Феҳристи захираи дастхатҳои шарқии Академияи улуми Ҷумҳурии Тоҷикистон» чунин оварда шудаанд:

1. Дастхати № 1872. Матни дастхат дар ду сутун бо хати настаълиқи оби тилло зебо навишта шудааст. Қоғазаш шарқӣ буда, бо ранги сурх ва сабз хатҳо кашида шудааст. Сарлавҳаҳо бо хати хоно, алоҳида навишта шудааст. Матн бо унвони дoston шурӯъ мешавад. Дар матн 8 минҷур оварда шудааст (варақҳои 56А, 58Б, 61Б, 62А, 96Б, 97А, 120Б, 121А). Матн дар асри 16 китобат шудааст. Муқовааш осиеъимиеънағӣ, рангаш сабзи ҷигарӣ. Андозаи саҳифаҳо 14x22,5 см. мебошад.

2. Дастхати № 466. Матни дастхат дар ду сутуни қоғази қўқандӣ бо рангҳои тиллоӣ ва сурх бо хати зебои настаълиқ навишта шудааст. Унвони сарлавҳаҳо бо киновар навишта шудааст. Дар дастнавис 12 миниатюр ҷой дода шудаанд (сах. 24А, 35А, 47Б, 58Б, 61Б, 65А, 94Б, 102Б, 108А, 121Б, 134Б, 145Б). Дар дастнавис якчанд намуди мўҳр ба

назар мерасад, ки дар онҳо номи Сайид Мир Сиддиқ бинни Сайид Амир Музаффар ба соли 1296 ҳ. ш. (1879 м.) омадааст.

Ҳамин тавр, равшан мегардад, ки дастхат дар китобхонаи шахсии адиби машхури Бухороӣ Сиддиқи Ҳашмат мавҷуд будааст. Ба Сиддиқи Ҳашмат тақризи хубе, ки дар муқаддимаи дастхат оварда шудааст, мансуб аст, ки соли 1890 навишта шудааст. Тахмин кардан мумкин аст, ки дастхат аз ҷониби Сиддиқи Ҳашмат нусхабардорӣ шуда, минётурҳоро низ ӯ кашидааст. Матн аз 154 саҳифа иборат аст. Номи муқовагар Мулло Муҳаммади Умар ва соли муқова кардан 1266ҳ. ш. (1850 м.) аст. Андозаи саҳифаҳо 12x21 см. аст.

Шаш нусхаи «Юсуфу Зулайхо»- и Ҷомӣдар «Феҳристи Чарлз Рё» [189,119] таҳти рақамҳои: № 645 а 3, № 646 а, № 648 в, № 649 в, № 877 в, № 289-94 оварда шудаанд.

Аз миёни дostonҳои «Юсуфу Зулайхо»- е, ки дар давоми асрҳои X-XV навишта шудаанд ва матнашон дастрасанд, аз ҳама бештар нусхаҳои «Юсуфу Зулайхо» - и Абдурахмони Ҷомӣ боқӣ мондаанд ва аз дигар дostonҳо нусхаҳои кам то замони мо расидаанд.

Сюжети асосии дostonро мисли дигар шоирони адабиёти классикии форсии тоҷикӣ Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ аз таркиби Қуръон (сӯраи 12) ва тафсириҳои то замонаш эҷодшуда гирифтааст, аммо дostonи ӯ дар мисоли худ комил ва мустақил аст. Аз рӯи мушоҳидаҳои донишмандони тоҷик Абдулганӣ Мирзоев ва Зоҳир Аҳрорӣ сюжети дostonи “Юсуф ва Зулайхо”-и Ҷомӣ ба мундариҷаи “Тафсири Сурободӣ”-и Абӯбакр Атиқи Нишопурӣ шабоҳатҳо ва ҳамоҳангиҳо дорад (2, 6-7). Аммо ин шабоҳат ва ҳамоҳангиҳо, ки ин донишмандон баён медоранд, ба мушоҳидаи мо аз “Тафсири Сурободӣ” танҳо дар баёни масъалаҳои ирфонӣ ва нишон додани образи марказии дoston Юсуф ҳамчун як образи ирфонии барҷаста ба назар мерасад, чунки Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ худ яке аз пешвоёни тариқати нақшбандия ҳисоб мешаванд ва албатта дар баёни бисёр масъалаҳо марому маслаки чараёни нақшбандияро таблиғ кардаанд ва ба ин гуфта ҳақ ҳам доштанд.

Ва ин нукта беамина нест, чаро ки бисёр шоирони орифи адабиёти форсии тоҷикӣ нуктаҳои таълимоти мактабу ҷараёне, ки пайравӣ кардаанд, дар осорашон ба назар мерасад.

Достони “Юсуф ва Зулайхо”-и Ҷомӣ аз нигоҳи фарогирии масъалаҳои мавзӯӣ, санъатҳои шеърӣ ва ғайра аз дostonҳои дигари дар ин мавзӯӣ навишташуда ва дostonҳои дигари худи шоир фарқ дорад ва ин тафриқаро Зоҳир Аҳрорӣ чунин тафсил додааст: “Ин маснавӣ аз нуктаи назари мавзӯӣ, истифодаи саноеи шеърӣ, нерӯи азими тафаккур, маҳорати фавқулода бузурги воқеанигорӣ, инчунин ба ҳайси зинда, табиӣ ва воқеъбинона тасвир намудани лаҳзаҳои мухталифи муносибати ошиқона, пай бурдан ба умқи олами ниҳонии инсон, шӯру тӯфонҳои баҳри қалби одамӣ, панду мавъиза, ҳикмат ва андарзҳои судманди ҳакимона, рою тадбири мамлакатдорӣ, раиятпарварӣ ва амсоли ин аз дигар маснавиҳои дар ин сюжет эҷодшуда ва дигар маснавиҳои Ҷомӣ ба кулӣ фарқ мекунад (2, 7).

Дар дoston гурӯҳи образҳо, ба мисли Яъқуб, Юсуф, Зулайхо, бародарони Юсуф, Молики корвон, падари Зулайхо, доя, Азизи Миср, занони Миср, Бозға, зиндониён, сипоҳиён ва ғайра амал мекунанд, ки иштироки ҳар яке хати сюжетро ба таҳрик меорад, вале дар дostonи Ҷомӣ бештар аз ҳама образҳои фаъл инҳо Юсуф ва Зулайхо ҳастанд ва дар қисматҳои охири дoston Бозға низ фаъл мегардад.

Мундариҷаи мушаххаси ин ҳикоят он аст, ки ин зебодухтар аз насли Од Бозға ном дошта, бо дидани ҷамоли Юсуф ошиқи ӯ мегардад ва ба дидори Юсуф расида, пас аз мунозираи зиёд бо ташвиқи Юсуф ба шинохти зоти Ҳақ сарфаҳм рафта, ба тоату ибодат машғул мегардад. Дар ин ҳикоят Юсуф ба сифати муршид чилва мекунад ва Бозға ба ҳайси мурид, ки ин андеша дар байтҳои зер баён гардидаанд:

Бигуфт, эй аз ту кори некуӣ рост,
Бад-ин хубӣ ҷамолатро кӣ ороост?
Чу Юсуф ин суҳанҳо кард аз ӯ гӯш,
Ғизои ҷон фишонд аз ҷашмаи нӯш.

Бигуфто, санъати он сонем ман,
Ки аз бахраш ба рашхе қонеам ман. (2, 236)

Байтҳои дигар ифодагари дарки ишқи ирфонии ин духтар аст:

Кунун бар ман дари ин робоз аст,

Ки бо ту ишқ варзидан маҷоз аст.

Ҷазоқаллоҳ, ки чашмам боз кардӣ,

Маро бо ҷони ҷон ҳамроз кардӣ.

Зи меҳри ғайр бугсасти дили ман,

Ҳарими васл кардӣ манзили ман. (2, 237)

Бозға дар асоси дарки гуфтаҳои Юсуф аз пешаи аслии худ баргашта, ба риёзати ҷиму рӯҳ дода шуда, ба фаҳмиши маънии воқеии зоти Ҳақ ва ваҳдати вучуд расидааст:

Чу дар тоатгарӣ умраш сар омад,

Ба ҷон додан чу мардон хуш баромад.

Ба ҳар дам ҳусни суратро заволаст,

Зи ҳоле ҳар замон гардон ба ҳолест.

Нишеман бартар аз кавну макон гир,

Фарози кохи маънӣ ошён гир.

Бувад маънӣ яке, сурат ҳазорон,

Маҷӯ ҷамъият аз суратшуморон. (2, 238)

Дар байти охир ғояи ваҳдати вучуд дар ифодаи “маънӣ яке” баён ёфтааст, ки ин мисолҳои овардаамон фарқи достони Абдурахмони Ҷомиро аз достони Ховарии Шерозӣ нишон медиҳанд.

Метавон аз сабабҳо ва омили дигари муассири ба қалам кашидани сюжети қиссаро аз ҷониби Абдурахмони Ҷомӣ ин зебоӣ ва дилкашиву дилрабоии Юсуф ва Зулайхо ҳисобид, чунки аввал номи қисса бо вожаи зебо ва бехтарин талаққӣ мешавад, дар аввали достон ҳама лаҳзаҳо зебоанд ва баъд аз дуриву ҳаҷру мушқилот боз лаҳзаҳои хурсандиву масарратангез фаро мерасад, ки саҳнаҳояш зебоанд, ки ҳамин саҳнаҳои ҷолибу зебо Ҷомии ширинсуханро ба тафаккур ва эҷодкорӣ водор кардааст, ки дар бораи Юсуф ва Зулайхо чунин гуфтааст:

Зи маъшукон чу Юсуф кас набуда,
Чамолаш аз ҳама хубон фузуда...
Набуд аз ошиқон кас чун Зулайхо,
Ба ишқ аз чумла буд афзун Зулайхо.(2, 158)

Дар қиссаи “Юсуф ва Зулайхо” зикри масъалаҳои гуногуни зиндагӣ, аз ҷумлаи васлу ҳичрон хубиву бадӣ, тӯҳмат, бадбинӣ ва образҳои зиёди одамону ишқу ошиқӣ ва ғайра тавҷам омадааст. Дар ин ҷо таъкиди Иқбол Яғмоӣ бамаврид аст, ки воқеият дорад: “Дар он (қисса- Қ.М.) зикри пайғамбарон аст ва зикри фариштагон ва париён, одамиён ва чаҳорпоён ва мурғон ва сияри подшоҳон ва одоби бандагон ва аҳволи зиндониён ва фазли олимон ва нуқси ҷоҳилон ва макру ҳияли занон ва шефтагии ошиқон ва ифғати ҷавонмардон ва нолаи меҳнатзадагон ва талаввуни аҳволи дӯстон дар фурқат ва васлат ва иззузил ва ғанову фақр, ошиқу маъшук ва хуббу бугз ва андӯху шодӣ ва тӯҳмату безорӣ ва амириву асирӣ. Дар ин қисса чихил ибрат аст, ки мачмӯи он дар ҳеҷ қиссае бачо нест”(176, 347).

Абдурахмони Қомӣ дар достон аз сюжети дар Қуръон омада берун нарафтааст ва ҳамаи 111 ояти сӯраи Юсуфро ба таври мушаххас мавриди истифодаи бадеӣ қарор додааст. Албатта, дар достон лаҳзаҳои зиёд ҳастанд, ки на дар Таврот ва на дар Қуръон омадаанд, ки ин лаҳзаҳо сохта ва бофтаи шоирон ва махсусан Қомист, барои муассир гардидани хати сюжети асар, ки дар ин бора қаблан низ ёдовар шудаем.

БОБИ II. ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ҒОЯ ВА СИМОҲОИ МАРКАЗИИ ДОСТОНҲОИ “ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО”-И ХОВАРИИ ШЕРОЗӢ ВА АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ

2.1. Таҳлили ғоявии достонҳои достонҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ

Достонҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ асарҳои мустақил буда, сюжет ва ғояи худро доранд. Ҳар достон, ки дар ин давра ё он давраи муайяни таърихӣ эҷод шудааст, баёнгари рӯҳия, ҳодисаҳои таърихиву иҷтимоии замони шоир ва нависанда, нақши ҷараёнҳои иҷтимоиву мазҳабӣ, фалсафӣ, мақоми шахсиятҳои сиёсиву фарҳангиву илмӣ ва дар маҷмӯъ бурду боҳти ҳар давраи замон аст, ки дар асарҳои таърихӣ, фалсафӣ, илмӣ ва бадеии ҳамон замон инъикоси илмӣ ва бадеии худро меёбанд.

Достонҳои ишқӣ - романтикии адабиёти форсии тоҷикӣ, ки дар онҳо мавзӯҳои мухталифи рӯзгори инсонӣ дарҷ ёфтаанд, дар худ бисёр масъалаҳои инкишофи ҷомеа, ҳикоёти ибратбахши рӯзгори пайғамбарон, пешвоён, шахсиятҳои таърихӣ, динӣ, мазҳабӣ ва илмиро фаро гирифтаанд ва як навъ ҳифзқунандаи орзуву омили инсоният маҳсуб мешаванд, чунки дар ин гуна асарҳои арзишманд як навъ хотираи инсон ва ҳофизаи таърихӣ маҳфуз аст.

Пажӯҳиш ва баррасии илмии муназзами ин навъ осори бузург ва арзанда дар ҳар давраи замон бардоште барои ояндагон меҳнадор, ки аз ин гуна саҳифаҳои дурахшону омӯзанда панде ва андарзе бигиранд ва гузаштаре хуб омӯзанд.

Достонҳои “Юсуф ва Зулайхо”-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ, ки дар давраҳои мухталифи таърихӣ эҷод шудаанд, қиссаи рӯзгори ибратбахши пайғамбару пешво ва шахсияти барҷастаи таърихӣ Юсуфро, ки зикраш дар китобҳои осмонии муқаддас -Таврот ва Қуръон омадааст ва саҳифаҳои қасас-ул-анбиёҳоро зеб додааст ва дар

таркиби тафсирҳои машҳури форсии тоҷикӣ, ба мисли “Тарҷумаи “Тафсири Табарӣ”-и Абӯҷаъфар Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ, “Кашф-ул-асрор”-и Рашидуддин Абулфазли Майбудӣ, “Тафсири Сурободӣ”-и Абӯбакр Атиқи Нишопурӣ, “Тафсири Хусайнӣ”-и Хусайн Воъизи Кошифӣ ва дахҳои дигар ҷойгузин шудааст, бозгӯӣ мекунанд, ки аз ҳар ҷиҳат асари шоистаи омӯзанда мебошанд.

Юсуф образи барҷастаи адабии воқеие мебошад, ки ҳамаи ходисаҳо, масъалаҳо ва саҳнаҳои сюжети дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ ба ному фаъолияти ӯ вобастагӣ доранд. Ин вобастагӣ аз ибтидои дostonҳо то интиҳо меравад ва хатти сюжетро пурра мекунад. Шоирон дар ҳамаи лаҳзаҳо, дар душвориҳо ва хурсандиву лаҳзаҳои муассири сюжет ба ин образ рӯй меоваранд ва образи Юсуф мисли ҳалқаи занҷирест, ки сюжети асарро муназзам ва таъсирбахш мегардонад.

Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ дар қисматҳои муқаддимавии дostonҳо, ки бевосита ба сюжети қисса дахл надоранд, ҳангоми баёни матлабҳои асосӣ ва ҳадафҳои эҷодии худ, вақте ки Юсуфро ба майдони суҳан мекашанд, ғояи асосии дostonҳоро муайян мекунанд. Ҳар ду шоир парвардаи замони худ ҳастанд ва дар баёни матлабҳои хеш аз раванди иҷтимоии ҳамон давр суҳан мегӯянд ва ба назар мерасад, ки аз ҷаҳорҷӯбаи инкишофу сукути замони худ суҳан гуфтаанд.

Ҳар марҳилаи таърихии рӯзгори инсонӣ ба шахсиятҳои донишманду ҳунарманд ва дилсӯз ниёз дорад, то ҷомеаро аз мушкилотҳо ва душвориҳо бираҳонад ва ба пеш бибарад.

Ғояи асосӣ ва марказии дostonҳои “Юсуф ва Зулайҳо”-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомиро ғояи иҷтимоии адолатталабӣ ва панду андарз додан ба подшоҳ ва ҳокимони замонашон ва ваҳдати вучуд ташкил медиҳад. Ин нуқта аз аввали дostonҳо ба назар мерасад, ки Ховарии Шерозӣ дар боби алоҳидаи “Дар сабаби назми ин китоб, ки ба номи номии шаҳзодаи озода Маҳмуд Мирзо доми иқбола мудавван ва ба

алқоби гиромии он ҳазрати зоъифаллоҳа чалолаҳу муъанван гашта”,
достонашро ба шохзодаи қочор Маҳмуд Мирзо бахшидааст:

Зи навинони бофарҳангу тамкин,
Надонам ақд бандам бар кадомин?
Бигуфто қадри ин ганчи маъонӣ,
Надонад чуз малик Маҳмуди сонӣ.
Калиди ихтиёри ганчи мақсуд,
Замона дод бар дасти ду Маҳмуд.
Яке зад навбати шохӣ ба Ғазнӣ,
Яке кӯси балоғат кӯфт дар Рӣ.² (163, 34).

Абдурахмони Ҷомӣ дар боби “Дар тамаддӯҳи султонӣ, ки ба
мӯчиби мадҳи ас-султон ястанзила ал-амони мидҳати ӯ таййиби
зиндагониро замон аст ва модеҳи ӯ аз фавти амонӣ дар амон”,
достонашро ба подшоҳи вақт Султон Ҳусайни Бойқаро бахшида, дар
байтҳои зерин чунин фармудааст:

Дар ин айн он ки чун инсони айн аст,
Чаҳони мардумӣ Султон Ҳусайн аст.
Ба зери ин хамида тоқи мино,
Ду чашми одамият з-ӯст бино.
Хушо чашме, ки биноӣ аз ӯ ёфт,
Ба биноӣ тавоноӣ аз ӯ ёфт.
Зи рӯи ӯст равшан чашми олам,
Ба бӯи ӯст гулшан хоки одам. (2, 141).

Аз ин мисолҳо ба хубӣ муайян мегардад, ки ҳар ду шоир ғояи
таблиғи шоҳи одил ва адолатпарварро орзу доранд ва тадричан дар
мавриди кушодани образҳои Юсуф ва Зулайхо ба баррасии масъалаҳои
ваҳдати вучуд, парастии Худои ягона, густариши дини ислом ва ғайра
мерасанд.

---

² Дар ин ҷо калимаи «Рӣ» шакли кӯтоҳшудаи шаҳри Рай аст, ки ба талаби кофия шоир чунин истифода кардааст. (Шарҳи муаллифи рисола)

Агар Ховарии Шерозӣ дар достони худ танҳо ба шахсияти шоҳзодаи қочор Маҳмуд Мирзо таваҷҷӯҳ дошта бошад, Абдурахмони Қомӣ ба ғайр аз подшоҳи замонаш Султон Ҳусайни Бойқаро ба ду шахси барҷастаи давронаш Ҳоча Убайдуллоҳи Аҳрори Валӣ ва Алишери Навоӣ низ эътимод ва эҳтироми махсус дорад. Қомӣ дар достонаш аз нигоҳи ғоя ба афкори тасаввуфии ирфонии Ҳоча Аҳрори Валӣ, ки аз идеологҳои машҳури он замон буд ва худи Абдурахмони Қомӣ яке аз пешвоёни бонуфузи тариқати нақшбандия маҳсуб мешуд, саҳт иродатманд аст ва ғояҳои тасаввуфи нақшбандияро дар достони “Юсуф ва Зулайхо” матраҳ кардааст. Ҳангоме ки Қомӣ аз ишқ суҳан мегӯяд, ишқи ирфониро тарғиб кардааст:

Зи олам рӯят овар дар ғами ишқ,

Ки бошад оламе хуш олами ишқ.

Ба пириву ҷавонӣ нест ҷуз ишқ,

Дамад бар ман дамодам ин фусун ишқ.

Фалак саргашта аз савдои ишқ аст,

Ҷаҳон пурфитна аз ғавғои ишқ аст.

Асири ишқ шав, к-озод бошӣ,

Ғамаш дар сина нех, то шод бошӣ. (2, 146-147)

Дар мавриди дигар, дар достон Қомӣ дар боби “Хотима дар шукри итмом ва таърихи ихтиом ва дуъои баъзи киром ибқохумаллоҳи таъоло ила явмил қиёма” дар чанд байт аз Алишери Навоӣ ёд мекунад, ки ӯ низ иродатманди ғояҳои ирфон ва тасаввуфи нақшбандия буд ва Алишерро Қомӣ аз “мардони раҳи ишқ” медонад:

Худовандо, ба мардони раҳи ишқ,

Ниҳода бор дар манзилғаҳи ишқ.

Муборак бар шаҳу аркони давлат,

Ғазанфарҳайбатони шерсавлат.

Ба таҳсис он ҷавонмарде, ки аз дер,

Насаб чун ном бошад шер бар шер.

Зи бас дар бешаи шерӣ далер аст,

Зи мардони чаҳон номаш ду шер аст. (2, 381)

Тавре қаблан ишора кардем, дар дostonхояшон Ховарӣ ва Ҷомӣ ғояи шоҳи одил ва ваҳдати вучудро тавъам баррасӣ кардаанд ва ҳадафҳои мафкуравии худ ва ҳидоятии замонашонро бо истифода аз ҳунари шоирӣ ва сабку услуби хоси фардӣ бозгӯӣ намудаанд. Муҳаққиқи эронӣ Халил Парвинӣ вобаста ба ин масъала чунин гуфтааст: “Аввалин гом дар шинохти мафҳуми қиссаи қуръонӣ ин аст, ки бидонем дoston дар он монанди соири мавзӯҳо абзоре дар хидмати аҳдофи динӣ ва ҳидоятӣ аст. Бешак, ин суҳан ба маънои он нест, ки дар дostonҳои Қуръон офаринишҳои ҳунари роҳ надорад. Балки Қуръон саросар ҳунар аст ва ҳунари он аз навъи ҳунари Илоҳӣ аст ва бетартид дostonҳои он аз муҳимтарин вучӯҳи эҷози адабӣ ва ҳунарии ин китоби осмонӣ аст” (165, 94).

Юсуф ҳамчун образи марказии дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ ҳамчун пайғамбарзода, ҷавони дорои одоби ҳамида ва баъдан ба азобу уқубат гирифтورشуда, вале ҳамеша тарафдори ғояи покии динии яктопарастӣ ва ваҳдати вучуд тасвир шудааст, ки аз дигарон чунин рафторро талаб мекунад ва то охири дostonҳо ҳамчун тимсоли покӣ ва ростӣ амал мекунад. Дар ҳар ду дoston Юсуф дар ҷавонӣ алаққай аз худ нишонаҳои ояндабинӣ ва пешгӯиро дорост, ки ин амал танҳо ба пайғамбарон хос аст, ки дар охири дostonҳо ӯ ҳамчун роҳбар, пешво ва пайғамбар тасвир шудааст. Юсуф дар дostonи Ҷомӣ ҳангоми ба айшу ишрат даъват кардани Зулайхо худро ҳамчун шахси поку диндор ва худочӯю боҳаёи нишон медиҳад ва Зулайхову духтаронро насихат мекунад, ки:

Дар ин иззат раҳи хорӣ мапӯед,

Ба ҷуз оини диндорӣ маҷӯед. (2, 263)

Ба диндорӣ даъват кардани Зулайхо ва духтарон аз ҷониби Юсуф ин баёнгари таблиғи ғояи худопарастиро нишон медиҳад. Юсуф ҳамчун пайрави ғояи худопарастӣ ва ваҳдати вучуд бутпарастони мисриро ва аз ҷумла духтарони дар ҳамон базм иштирокдоштаро ба бутпарастӣ маломату сарзаниш мекунад. Иродаи Юсуф дар талқини ғояи

худопарастӣ ва покӣ ба ҳадде зиёд аст, ки дар хонаи бонақшу нигорҳо орододаи дояи ӯ ба таклифҳои комхоҳонаи Зулайҳо ҷавобҳои сазовор дода, аз ӯ дурӣ мечӯяд, ки ин нукта дар достони Ҷомӣ дар байти зерин чунин баён шудааст:

Маро хуш нест, к-ин ҷо бо ту бошам,
Паси ин парда танҳо бо ту бошам. (2, 264)

Дар достони Ховарӣ Юсуф ба комхоҳии Зулайҳо бо андешаи баланд ва суҳанони ботамкин чунин посух медиҳад:

Ато хоҳӣ зи Ҳақ тарки хато кун,
Маро бо худ аз ин оташ раҳо кун.
Макун коре, ки хашм орад Худованд,
Хаторо пушти по зан рӯзаке чанд.
Ба фармонаш хирадро раҳнамун кун,
Ҳавои гумрахӣ аз сар бурун кун.
Набахшӣ гар ба ман, бар худ бибахшой,
Аз ин роҳи залолат неҳ бурун пой.
Шавад чун оташи шаҳват туро тез,
Зи борони ҳаё обе бар он рез. (163, 245)

Дар тасвири образи Зулайҳо, дар мисоли занони дигар шоирон мавқеи иҷтимоии занонро маҳдуд тасвир кардаанд. Ҳарчанд дар ҳар ду дoston Зулайҳо хеле зебо ва ягонаи замони худ тасвир шудааст, вале ӯ ҳамчун зани замони гузашта ба бисёр маҳдудият ва мушкилот мувоҷеҳ аст. Дар дostonҳои классикии адабиёти форсии тоҷикӣ аслан симои занон хеле маҳдуд тасвир шудааст, ки аз нигоҳи талаботи дини ислом занҳо бояд танҳо машғули тарбияи фарзандон бошанд ва дар масъалаҳои дигари иҷтимоӣ фаъолият наварзанд.

Ховарии Шерозӣ дар байтҳои зерин ба ғалат ва хато пой гузоштани Зулайҳоро манъ мекунад ва таъкид менамояд, ки анқо, ки мурғи пок аст, дар баландиҳо макон дорад:

Зулайҳоро бигӯ, эй кони номус,
Маёло бар хато домони номус.

Манех бар сайди покон обу дона,
Ки анқоро баланд аст ошёна. (163, 38)

Ҳам дар достони Ховарӣ ва ҳам Ҷомӣ дар мавриди ба Зулайхо додани муждаи висол ривоят аз ғайб, аз Худованд тавассути Ҷабраил мерасад, ки ин нукта дар достони Ховарӣ дар боби “Муждаи висол бар Зулайхо додан аз ғайб ва тасалло шудани ӯ” ва дар достони Ҷомӣ дар боби “Вазидани насими саҳарӣ бар Зулайхо ва нарғиси хобнокашро кушодан ва аз хаёли шабона ғунчавор хун ба дил фуру хӯрдан ва мӯҳр бар лаб ниҳодан” бозгӯӣ шудаанд.

Ховари Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ ба ҳама хислатҳои Юсуф аз назари талаботи дини ислом нигаристаанд ва ҳама амалҳои мусбат нишон додаанд. Юсуф танҳо ба Худованди якто муҳаббати хеле сахт дорад ва ба инсонҳо ҳамчун инсон меҳр ва самимият. Тамоми кӯшиш ва ҳаракатҳои Зулайхо дар роҳи ишқи инсонӣ ва чораву тадбирҳои дояи ӯ Юсуфро ба таҳрик наовардааст ва ӯ ҳамеша аз Худованд мунтазири амрест. Дар ин бора Х.Мирзозода чунин гуфтааст: “Образи Юсуф дар масъалаи ишқу муҳаббати инсонӣ ба Зулайхо тамоман зид аст. Юсуф ба ҷуз муҳаббати Худо, умуман ишқе ба инсон надорад, вай аз ин хислати олии инсонӣ маҳрум аст. Ҳатто баъд аз дубора ҷавон шудани Зулайхои мусулмоншуда ва майл пайдо шудан ба вай, вақте ки Зулайхо ақди никоҳро тақлиф кард, хомӯш монда, интизори амри Илоҳӣ шуд. Танҳо баъд аз хабар додани Ҷабраил, ки онҳоро дар ғайбашон дар осмон ақди никоҳ кардаанд, розигӣ дод. Ин рафтор ҳолати диндори мутаассиб (фанатик)-ро ба хотир меорад” (123, 360).

Тавре қаблан баён намудем, Ховари Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ дар дostonҳояшон сюжети дар Қуръон бударо бозгӯӣ карда, ба он иловаҳо намудаанд ва дostonҳояшонро дар асоси талаботи дини ислом таҳия кардаанд. Ҳангоми таҳлили дostonҳо хуб ба назар мерасад, ки муаллифони дostonҳо гоյи бартарии дини исломро бар бутпарастӣ тарҷеҳ додаанд, яъне Зулайхои бутпараст барои ишқи покаш ба Юсуф аз

бутпарастӣ даст кашида, рӯй ба ислом меоварад. Ин нуктаҳо дар ҳар ду достон якранг тасвир шудаанд.

Донишманди тоҷик Холиқ Мирзозода хангоми баррасии достони “Юсуф ва Зулайхо”-и Абдурахмони Қомӣ чанд камбудии ғоявии ин достонро баён кардааст, аз ҷумла: 1. Дар асоси ғоявии достони “Юсуф ва Зулайхо”-и Қомӣ ғояи динию феодалии нафрат ба занон, онҳоро вучуди ноқисулақл шуморидан, вучуд ва офариниши паст доништан гузошта шудааст, ки яке аз ғояҳои маҳдуди феодалии Қомӣ мебошад. Вай ин ақидаро на танҳо дар шакли тезисҳо, балки дар образи Зулайхо низ ифода кардааст. 2. Дар ин достон лаҳзаҳои хилофи таърих ҳам ҳаст. Масалан, Юсуф ва бародарони ӯ худро мусулмон мешуморанд:

Агар асби ҷафо ронем, охир,

На то куштан, мусулмонем охир.

Зулайҳои бутпараст ба Юсуфи мусулмон имон меоварад, ҳол он ки воқеаҳои қиссаи “Юсуф ва Зулайхо” ду ҳазор сол пеш аз пайдоиши исломия гузаштааст. 3. Дар тасвири воқеаҳо приёми афсонавию мӯъҷизавӣ дар ҳар ҷои достон мушоҳида мешавад” (123, 375-376).

Ҳамин нуктаҳои баёндоштаи Х.Мирзозода низ ба достони Ховарии Шерозӣ мансубанд, ки чунин нуктаҳо айнан дар ин достон ба назар мерасанд.

2.2. ТАҲЛИЛИ СИМОҲОИ МАРКАЗИИ ДОСТОНИ “ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО”-И ХОВАРИИ ШЕРОЗӢ

Дар достони “Юсуф ва Зулайхо”-и Ховарии Шерозӣ образҳои зиёди мавриди истифодаи шоир қарор гирифтаанд, ки ҷараёни хати сюжет ба ҷаҳолияти онҳо вобастааст. Аз ин миён образҳои Юсуф, Зулайхо, Яъқуб, Молики Заър, дояи Зулайхо образҳои аввалиндараҷа ва образҳои падари Зулайхо, Азизи Миср, аҳолии Миср, бародарони Юсуф, Ҷабраил (фаришта), Малик Райён образҳои дувумдараҷа ва расулони (фиристодагонӣ) ҳар диёр, расули падари Зулайхо, ҳамшираи Юсуф, гург, аъробӣ, харидорон, канизони Зулайхо, сӯратгарони Чин, кӯдаки семаҳа, занони Миср, сарҳангон, зиндониён, соқӣ ва хонсолор образҳои лаҳзавӣ мебошанд.

Образи Юсуф дар достони Ховарии Шерозӣ ва дар достонҳои дигари адабиёти классикии форсии тоҷикӣ ва дар маҷмӯъ дар анвои гуногуни шеърҳои форсии тоҷикӣ аз образҳои дилписанди шоирон ва беҳтарин образест, ки бисёр паҳлӯҳои омӯзанда ва тарбиявӣ дорад. Образи Юсуф дар радифи Лайливу Маҷнун, Тоҳиру Зухро, Фарҳоду Ширин ва даҳҳо образҳои дигар симои ҷовидонӣ ёфтааст, ки дар қатори достонҳо дар дубайтиву рубоӣҳои халқиву таълифӣ, ғазалу қитъаву қасидаву асрҳои мансур низ аз саристифодатарин образ аст.

Зарур ба таъкид аст, ки Ховарии Шерозӣ дар нигоштани образи мазкур аз симои Юсуфи дар китоби Қуръон омада берун нарафта, вежагиҳои динии ӯро нигоҳ доштааст. Ховарӣ на ҳама рафтори Юсуфро нишон дода, кӯшиш кардааст, ки асосан хислати рафтори Юсуфро аз ҷиҳати фарогирии мавзӯҳои ахлоқӣ ва динӣ бозгӯӣ кунад. Дар достони Ховарии Шерозӣ образи Юсуф қабл аз ҳама ҳамчун ҷавони дурандешӣ босабру таҳаммул, доно, покизаҳӯӣ, росқавл, инсондӯст ва дар роҳи диндориву тақводорӣ хеле ҷаҳоли устувор тасвир шудааст. Юсуф бо хусну ҷамоли худододааш ва рафтори некаш аз бародарони худ фарқ дорад. Ховарӣ дар достони “Юсуф ва Зулайхо” бозгӯии образи Юсуфро

аз боби 39 “Тамҳиди муқаддимаи достони Юсуф алайҳиссалом”, ки аз 12 байт иборат аст, шурӯъ кардааст, ки то охири дoston давом мекунад.

Ховарӣ симои Юсуфро бо як рӯи зебо, ки аз мурочиат ба хома сар мешавад ва хомаашро “мушкиншамома”, “зеби нома”, “маҳрами ҳар гуна асрор”, “тӯтии покизагуфтор”, “тӯтии донои асрор” ва ғайра номида, ба баёни матлаб пардохтааст:

Биё, эй хомаи мушкиншамома,
Биё, эй Ховариро зеби нома.
Биё, эй тӯтии покизагуфтор,
Биё, эй маҳрами ҳар гуна асрор...
Биё, бо ҳам раҳи Канъон супорем,
Аз он ғамхона Юсуфро дар орем.
Ба Миср аз мулки Канъонаш расонем,
Зулайхоро аз ин меҳнат раҳонем. (163, 106)

Ховарии Шерозӣ симои Юсуфро дар байтҳои зерин хеле зебо ва мафтункунанда тасвир мекунад:

Ки Юсуф маҷмаъи оёти хубӣ,
Чу гашташ сарви қомат рашки тӯбӣ.
Фузун аз чордаҳ маҳ шуд ҷамолаш,
Ҳанӯз аз чордаҳ нағзашта солаш,
Рухаш ойинаи симои биниш,
Қадаш сарви риёзи офариниш.
Ҷамолаш мазҳари анвори шоҳӣ,
Гирифта хуснаш аз маҳ то ба моҳӣ. (163, 107)

Юсуфро падараш Яъқуб аз фарзандони дигараш зиёдтар дӯст медошт ва ба ӯ муҳаббати хосса дошт, ки сабаби рашку ҳасади бародарони дигараш гардид:

Падарро қиблаи қон рӯи ӯ буд,
Мудомаш рӯи дил бар сӯи ӯ буд.
Ба қадре, к-аз ҷаҳон ворастигӣ дошт,
Ба Юсуф он қадар дилбастагӣ дошт.

Ба ҷилва андар он шоҳона хиргоҳ,

Аён як меҳр буду ёздаҳ моҳ.

Ба рӯи ҳар як аз меҳраш назар буд,

Вале бо Юсуфаш меҳри дигар буд. (163, 107)

Фаъолияти Юсуф баъд аз хоб дидан, ки ёздаҳ ситора ва офтобу маҳтоб ба ӯ сачда карданд, оғоз мешавад, ки ӯ ин хобро ба падар гуфт, ва Яъқуб ӯро огоҳ кард, ки ҳаргиз ин хобро, ки пешомадҳои хубу бад дорад, ба бародаронаш нагӯяд, аммо суханчине ин гуфтугӯро шунида, матлаби онро ба бародаронаш мерасонад. Аз ҳамин лаҳза сар карда, ҳасади бародарон ба Юсуф шурӯъ мешавад, ки ба пешомадҳои нохуб мебарад.

Дар байтҳои зер шоир аз нияти бади бародарони Юсуф, ки ба нест кардани ӯ камар бастаанд, сухан мегӯяд:

Шабе ихвон ба даври ҳам нишастанд,

Ба кини ӯ камарҳо танг бастанд.

Ки бояд ҷумла баъйе тоза бозем,

Ба лаъбаш аз ватан овора созем. (163, 110)

Баъд аз муттафиқ гаштани бародарон ба нест кардани Юсуф мо Юсуфро дар дасти бародаронаш, ки воқеан меҳостанд ӯро нобуд кунанд, мебинем, ки ӯ як симои ҳайратзадаи беҳаракат ва бечора аст, ки аз дасташ чизе намеояд.

Бародарони маккори ӯ бо роҳи фиреби падар ӯро аз наздаш дур мекунанд ва ба лаби Ҷоҳи Одиён меоранд ва бо маслиҳати ҳамдигар Юсуфро накушта, ба ҷоҳ мепартоянд. То ба ҷоҳ афкандани бародарон Юсуф аз ҳар як бародараш умеди некӣ меҳаҷад, вале ягон нафари онҳо ба ӯ кӯмаке намекунад, ки ин як сахнаи рикқатовар дар достон аст:

Ба зорӣ гуфт, охир ин ҷафо чист?

Ҷафо бар бекасе чун ман раво нест.

Агар доред қасди куштани ман,

Писандед аз чи рӯ урён тани ман?

Ба пирӯҳан бипӯшедам тан охир,

Кафан бошад маро пироҳан охир. (163, 127)

Дар байтҳои дигар Юсуф бародаронашро таъна мекунад, ки агар ба ман раҳм надоред, раҳми падари пири худро хуред ва вақте маро мекушед, падарро низ мекушед ва падаркуш дар дунё ҳаргиз рӯи некӣ ва хуширо нахоҳад дид:

Худоро, гар ба ман раҳме надоред,
Ба он пири парешон раҳмат оред.
Чу ман рафтам, падар низ ояд аз пай,
Бисоти айшатон з-ин раҳ шавад тай.
Равам чун ман аз ин дунёи фонӣ,
Кунад ӯ ҳам видоёи зиндагонӣ.
Падаркуш дар замона кай зияд хуш?

Набинад рӯи хуш ҳаргиз падаркуш. (163, 127)

Ховарии Шерозӣ дар бобҳои дигари дoston лаҳзаҳои ба сари чоҳ расидан ва либосҳои Юсуфро бо зӯрӣ аз танаш кашидан ва ҳолати он чоҳро чунин тасвир кардааст:

Чу даҳлези адам торик чоҳе,
Ба сахрои фано борик роҳе.
Чаҳе чун чашми аъмо тираву тор,
Ба ҳар сӯрохи ӯ сад каждumu мор...
Бурун карданд пас пироҳанашро,
Ба ҳам бастанд дасту гарданашро.
Ба гафлат пардаи худро дариданд,
Аҷаб расвоие бар тан хариданд. (163, 126)

Дар ин чоҳ симои бародарони Юсуф ҳамчун намунаи разолат ва қабоҳат намудор мегарданд, ки нисбат ба бародари худ чунин зулмро раво мебинанд ва ин як ҳодисаи нангини иҷтимоӣ аст, ки чунин тимсолҳо дар ҳар даври замон ба назар мерасанд.

Ховарӣ дар байтҳои зер чигуна бо тани урён ба чоҳ афкандани Юсуфро нишон дода, аз Худованд таманно мекунад, ки нафароне ки ба чунин амалҳои зишт даст мезананд, дасташон бурида бод:

Чудо ё Раб, шавад дасте зи панча,
Ки з-ӯ гардид он сарпанча ранча.
На дар бар чуз изораш буд чома,
На андар сар ба чуз кокул амома.
Натарсиданд гумроҳон зи оҳаш,
Дар афканданд урётан ба чоҳаш. (163, 128)

Образи Юсуф дар аввалҳои достони Ховарӣ он қадар фаъол нест ва як намунаи ҷавони орому ботамкин аст ва барои рафъи мушкилоти рӯ барӯяш омада кӯшише намекунад ва ҳама фаъолияташро бо хости Худованд ба амал мебарорад.

Дар достони Ховарии Шерозӣ образи Юсуф зиёдтар пирохани динӣ гирифта бошад ҳам, баъд аз ҷавру ҷафои зиёд дидан охиста-охиста кушода гашта, фаъолтар мегардад. Ховарӣ симои Юсуфро мавофиқи муҳити иҷтимоии ҳамон замон тасвир кардааст, ки ӯ дар аввал орому ботамкин аст, ҳеч амалро мустақилона иҷро намекунад, танҳо ба хости Худованд таъҷибдор “ва ахлоқи покизаи исломӣ дошта, батадрич бо гузашти давраҳои муайян барои мустақилона ҳал кардани бисёр масъалаҳо кӯшиш менамояд” (158, 62).

Образи Юсуф дар достон баъд аз рафъи мушкилот фаъол мегардад ва ҳамчун шахси ботамкину ояндабин тасвир мешавад, ки ин лаҳзаҳо ро мо дар вақти дар зиндон буданаш, ҳоби зиндониёнро пешгӯӣ карданаш ва баъдан ҳоби подшоҳи Мисрро дуруст таъбир карда, аз зиндон озод гашта, ба мансаби вазирӣ расиданаш, ҳамчун вазир доно мардумро аз гурӯҳҳои ҳафтсола раҳӣ бахшиданаш ба мушоҳида мегирем.

Ояндабинӣ, парастии Худои ягона, ростқавлӣ, растагорӣ, меҳнатдӯстӣ, садоқат, меҳрубонӣ ва бахшидани гуноҳи дигарон, дар мисоли бародаронаш аз сифатҳои беҳтарини инсонист, ки ҳама дар симои Юсуф ба назар мерасад.

Дар достон дигар симои бародарони Юсуфро, ки нисбат ба бародару падари худ чунин разолатро ба қор бурданд, то замони қаҳтсолӣ ва ба Миср, ки Юсуф баъд аз чанд мушкилоти дигарро паси сар

кардан ба мансаби вазорат расида буд, омаданашон намебинем. Ховарӣ бародарони Юсуфро “ихвони хиёнатпеша” ва “ситамакеш” меномад:

Хиёнатпеша ихвон часта аз чой,
Шудандӣ ҳамчу сур - сур даштпаймой...
Чафо бингар, ки ихвони ситмакеш,
Бародарро чӣ сон карданд дилреш?
Ба ғайзу кина хуни вай бихӯрданд,
Чихо бо вай, ки ихвонаш накарданд.
Аз ин ихвон дусад раҳ деу дад беҳ,
Дусад раҳ деу дад з-ихвони бад беҳ.(163, 144-149)

Ховарӣ дар боби “Муколимоти Ҷабраил бо Юсуф алахиссалом”, ки аз 25 байт иборат аст, дар байтҳои зерин гуфтугӯи Ҷабраилро ба Юсуф, ки ӯ аз мушкилот раҳой меёбад ва дар оянда бародаронаш ба наздаш омада, ба ӯ сачда мекунад, чунин тасвир кардааст:

Расад рӯзе, ки з-ин ғамҳо шавӣ шод,
Равад ин меҳнатат якбора аз ёд.
Падарро бо бародарҳо тамомӣ,
Бибинӣ бар дарат бо шодкомӣ.
Шавад аз сачдашон дил комёбат,
Кунад қон комрон таъбири хобат.
Чу кард аз ҳомили ваҳй ин суҳан гӯш,
Шудаш меҳнат зи дил яксар фаромӯш. (163, 132)

Ховарии Шерозӣ дар достон, дар боби “Рафтани ихвон дафъаи сеюм ба сӯи Миср” яке аз сифатҳои беҳтарини инсонӣ, ки дар симои Юсуф барҷаста тасвир шудааст, яъне бахшидани гуноҳро, ки Юсуф новобаста аз ранҷу озор ва азобу кулфате, ки аз бародарони худ дидааст, гуноҳи онҳоро бахшидааст, хеле қолиб тасвир намудааст. Юсуф дар аввал худро ба бародаронаш мешиносонад, ки маҳз шумо онҳое нестед, ки ба озору қатли ман дар Қанён аҳд баста будед:

Ба ихвон гуфт, к-эй ошуфтакорон,
Зи кор ошуфтагӣ матъуни ёрон.

Ҳамин Юсуф, ки ӯро ном бурдед,
Зи номаш аз дилам ором бурдед.
Чу дар Канъон ба хилватгаҳ нишастед,
На з-ин сон баҳри қатлаш аҳд бастед?(163, 414)
Ва ба мани пайгамбарзода унвони ғуломӣ додед:
Писандидед бар вай зишт номе,
Бар ӯ бастед тухмат аз ғулومه?
Ғуломи зархарид ӯро шумурдед,
Ба Молик тан чу мамлукаш супурдед?(163, 414-415)
Чун бародарони Юсуф шубҳа мекунанд, ки ӯ Юсуф аст, ӯ мегӯяд:
Бигуфто, Юсуфам ман, оре-оре,
Ки кард Эзад азизам баъди хорӣ.
Пас он гаҳ бурқаъ аз рух бар карон кард,
Ба ихвон рози пинҳонро аён кард. (163, 415)

Бародарони Юсуф ҳамагӣ аз ӯ хоҳиш мекунанд, ки ӯ гуноҳашонро
бубахшад ва Юсуф, ки дар рафтору амали ӯ сифати бахшояндагӣ зиёд
аст, онҳоро мебахшад ва аз онҳо хоҳиш мекунад, ки пирохани ӯро, ки аз
чаддаш Иброҳим ба ӯ расидааст, ба назди падар баранд ва ба чашмонаш
моланд, то ӯ бино шавад:

Ба ихвон гуфт Юсуф узрхоҳон,
Ки пок аст аз пушаймонӣ гуноҳон.
Хатое рафт агар бар тавба кӯшед,
Зи тавба бар гуноҳон парда пӯшед.
Ман аз ҳар саргузаште даргузаштам,
Мукофоте, ки ҳаст, аз сар гузаштам.
Маро ин пираҳан, к-андар канор аст,
Зи Иброҳими чаддам ёдгор аст...
Чу ин пироханаш бар дида сояд,
Ба чӯи чашмаш оби рафта ояд. (163, 417)

Юсуф дар фаҳмиши масъалаи ишқ ва хоса ишқи Зулайхо, ки хеле
кӯшо ва беқарор аст, бо оромӣ ва бетафовутӣ ҷавоб мегӯяд ва аз

чаҳорчӯбаи талаботи шариати исломӣ берун пой намегузорад ва дар ҳалли масъалаи ишқ фаъол нест.

Фаъолияти сол ба соли Юсуф дар тадқиқоти муҳаққиқон ҳисоб карда шудааст ва муайян гардидааст, ки: “Юсуф дар 6 - солагӣ дар Миср фурӯхта шуд ва пас аз он ки ҳабдах сол дар хонаи ПUTEфор монд ва ҳафт сол зиндонӣ шуд, дар сисолагӣ ба вазорат расид ва пас аз вафоти Яъқуб бисту се соли дигар зиста, дар саду даҳсолагӣ аз олам даргузашт”(159, 52-53).

Баъд аз ин боб дар ёздаҳ бобҳои дигари достони Ховари Шерозӣ образи Яъқуб фаъолтар мегардад, ки дар ин бобҳо масъалаҳои огоҳӣ ёфтани Яъқуб аз ғайб задани Юсуф, омадани хоҳари Юсуф ба назди падар ва гиряву нола кардани онҳо, шабонгоҳ омадани бародарон ба назди падар ва дурӯғ гуфтан, ки Юсуфро дар саҳро гург хӯрдааст, ба саҳро рафтани бародарон ва пайдо карда овардани эшон гургро ва ба хости Худованд ба забон омадани гург ва асли воқеаро баён кардани он, рӯзгор гузаронидани Яъқуб дар муфориқати Юсуф, ҳаёли Юсуфро мухотаб кардани Яъқуб ва навҳаву мӯя кардани ӯ, рӯзгор гузаронидани Яъқуб дар байтулэхзон то чихил сол, огоҳӣ ёфтани Яъқуб аз ҳоли Юсуф тавассути марди аъробӣ ва расидани ӯ ба назди Яъқуб пайи ҳам бо як маҳорати хоси бадеӣ тасвир ёфтаанд.

Образи Яъқуб дар дoston дар ду маврид фаъолият нишон медиҳад:

1.Аз замони таваллуди Юсуф то бо роҳи макру фиреб аз назди падар бурда, ба чоҳ афкандани ӯ ва нолаву фарёди Яъқуб дар байтулэхзон.

2.Баъд аз огоҳӣ ёфтани Яъқуб аз ҳоли Юсуф тавассути марди аъробӣ ва ба даъвати Юсуф ба Миср омадани хонадони Яъқуб ва вохӯрии падару писар.

Шоир лаҳзаҳои аз назди падар дур сохтани Юсуфро ва ба ғаму кулфат гирифторм кардани ӯро хеле муассир нишон додааст:

Кухан афсонасанчи ин ҳикоят,

Чунин кард аз сухансанчон ривоят.

Ки чун исботи нопокизауслуг,
Чудо карданд Юсуфро зи Яъқуб.
Падарро хоки ғам бар сар фишонданд,
Ба хун аз ашки гулгунаш нишонданд.
Зи гуфти ину онаш дил барошuft,
Ба кунце рафта тарки ину он гуфт.
Шабу рӯз аз ғами Юсуф ҳамекост,
Ба чуз Юсуф намегуфту намехост. (163149-150)

Яъқуб дар сари роҳ ба фироқи Юсуф байтулэхзон сохта, шабу рӯз
гиряву нола мекард ва аз ҳар роҳгузар суроғи фарзандашро мечуст, ки
воқеан аз лаҳзаҳои рикқатовар мебошад:

Ки эй ороми чони нотавонам,
Кучоӣ, к-аз ғамат афсурда чо нам.
Кучоӣ, эй шаҳи хубон, кучоӣ?
Кучоӣ, эй маҳи Канъон, кучоӣ?
Биё, эй равшанибахши дили ман,
Биё, эй аз ту равшан маҳфили ман.
Биёву нолаи чоносӯзи ман бин,
Сиришки шаб, фиғони рӯзи ман бин. (163, 152)

Яъқуб ҳаргиз аз ғоиб шудани Юсуф ноумед нест ва умеди рӯзи
дидорро мекунад ва ба ин боварӣ дорад:

Ба поён оядаш рӯзи чудоӣ,
Пазирад шоми тораши рӯшноӣ.
Ки бар рӯяш дари давлат кушоянд,
Ба давлат рӯи мақсудаш намоянд.
Ба ногаҳ қосиде ояд зи ёраш,
Расонад мужда аз ёру диёраш. (163, 160-161)

Образи Яъқуб дар достони Ховарии Шерозӣ аз образҳои хеле
чолиб аст ва мо қаблан ишора карда будем, ки бо таклифи дӯстонаш
Ховарӣ ба бозгӯии симои Яъқуб бештар таваҷҷӯҳ зоҳир кардааст, чунки

дар дигар дostonҳои ҳамноми “Юсуф ва Зулайхо”-ҳо образи Яъқуб хира тасвир шудааст.

Фаъолияти образи Яъқуб дар дoston баъд аз ба Миср омадани аҳли хонаводаи Яъқуб ва дидор бо Юсуф, ки аз лаҳзаҳои чолиби дoston аст, ва бар тахт нишондани Юсуф падарро ба охир мерасад.

Зулайхо дар радифи Юсуф яке аз фаъолтарин образҳои дostonи Ховарии Шерозӣ ва дар маҷмӯъ тамоми дostonҳои “Юсуф ва Зулайхо”-и ҷӣ манзум ва ҷӣ мансури адабиёти классикии форсии тоҷикӣ мебошад, ки аз ибтидо то интиҳои хати сюжет фаъолият дорад. Аксари сахнаҳои чолиб ва таъсирбахши дoston дар қатори Юсуф ба фаъолият ва кӯшиши Зулайхо вобаста аст.

Зулайхо аз зеботарин занони даврони худ ва духтари Малик Таймус аз Мағрибзамин аст, ки дар баъзе сарчашмаҳои яҳудӣ ва хоса дар ниғориши Д.Сидерский дар матнҳои “Мидрошӣ” (Мидроши Раббоҳ, Мидроши Тонҳумо ва Мидроши Ҳокодил), ки намунаи шарҳҳо бар матни Таврот мебошанд, бо номҳои Роъил, Нико ва Зулайхо маъруф аст” (3190, 84).

Кунун шуд вақти он эй ёри дамсоз,

Кунӣ аз моҳи Мағриб қисса оғоз.

Зи аҳволи Зулайхо роз гӯӣ,

Ҳадиси ӯ ба ёрон боз гӯӣ.

Кунун тӯтисифат табъи шакархо,

Чунин шуд нағмапардоз аз Зулайхо.

Ки дар Мағриб шаҳе Таймус номаш,

Ба шавкат буд сад қайсар ғуломаш. (163, 41)

Алиакбари Деххудо дар “Луғатномаи Деххудо” ҳамин андешаро таҳлил карда, чунин мегӯяд, ки: “Номи Зулайхо, ки маъруф аст, дар аввал Роъил буда ва Зулайхо, ки ном мебаранд, вазъкардаи араб аст” (177, 981). Яъне Алиакбари Деххудо исми Зулайхоро аз забони арабӣ медонад, вале сарчашмаи далелашро нишон намодааст. Аз рӯи

нишондоди Деххудо “маънои калимаи “зулайхо” зебо, раъно ва дилкаш аст”(177, 1178).

Симои Зулайхо дар достони Ховарии Шерозӣ аз аввалин боби оғози сюжети қисса, ки “Ниқоби ихтифо аз чеҳраи аҳволи Зулайхо кушудан ва шарҳи кайфиёти ҳоли ӯро ба тадриҷ боз намудан” унвон дорад, оғоз мешавад ва шоир тадриҷан ба бозгӯии ҳусну ҷамол ва зебоии Зулайхо мепардозад. Ховарӣ Зулайхоро ба “ахтар”, “парирӯ”, “гилаш аз тинати қудсӣ сиришта”, “поқдоман мисли ғаришта” ва аз “хурони биҳиштӣ зеботар” тасвир кардааст:

Зулайхо ном ӯро духтаре буд,
Ки дар бурчи сабоҳат ахтаре буд.
Карашма хоназоди чашми масташ,
Парирӯёни олам пойбасташ.
Гилаш аз тинати қудсӣ сиришта,
Ба доман пок афзун аз ғаришта.
Фузун сад раҳ ҷамол аз хуриинаш,
Зи хуриин ҳазорон офаринаш. (163, 41)

Ховарӣ дар давоми ҳамин боб тамоми сифатҳои зебоии Зулайхоро барчида, чи гуна ба нозу зебоӣ калон шудани ӯро нишон додааст:

Нигоре, тозарӯе, шӯхчашме,
Бути дерошное, зудхашме.
На танҳо чеҳраи ӯ чун парӣ буд,
Зи сар то пойи ӯ дар дилбарӣ буд.
Лабу дандони ӯ чун лаълу чун дур,
Зи лӯълӯъ ҳуққаи ёкути ӯ пур.
Ду лаъли ҷонфизояш чашмаи нӯш,
Ду ҷузъи ниммасташ офати ҳуш.
Чу шуд даҳсола он моҳи духафта,
Зи маҳ бигзашт ҳуснаш рафта-рафта. (163, 43-44)

Шоир дар охири боб бо як рӯҷӯъ чи гуна ба доми ишқ мубтало шудани Зулайхоро баён мекунад, ки ӯ ҳамчун як дӯшизаи зебо ва

дилрабо намедонист, ки ҳарифи ишқаш дар камин аст, ба ишқи оламгири Юсуфи зебо гирифтор мешавад ва ин ишқ ӯро ба мушкилоту ранҷу азоб гирифтор мекунад ва ба Мисру водихо оворааш месозад:

Намедонист, к-аш меҳнатқарин аст,
Ҳарифи ишқ вайро дар камин аст.
Намедонист, к-аш ишқи пурафсун,
Чу лаъбаш оварад аз парда берун.
На огах, к-аш муҳаббат тан гудозад,
Ба Мисраш аз ватан овора созад.
Набуд огах, ки ишқи пурфусунаш,
Кашад гардан ба занҷири чунунаш.
Набуд огах, ки бо сад номуродӣ,
Барандаш аз ватан, водӣ ба водӣ.(163, 45)

Зулайҳои аз мушкилоти ишқ беҳабар дар хонаи падар калон шуда, ба воя расид ва се маротиба ҷамоли Юсуфро дар хоб дида, ба ӯ саҳт дил баст, ки ин се лаҳзаи хоби Зулайхоро Ховарӣ бо маҳорати баланд тасвир кардааст. Дар хоби аввал Зулайҳо ҷамоли зебои Юсуфро дида, аз ин зебоии бемисл бо таҳлука аз хоб бедор мешавад, ки ӯро бетокати думболагир аст:

Дилаш бедору чашмаш дар шакархоб,
Ки шуд толеъ зи дар меҳри ҷаҳонтоб.
Фурӯзон моҳе аз бурчи нақӯй,
Сихисарве зи боғи хубрӯй.
Зи нури лоязолӣ офарида,
Ба маҳди зулчалолӣ парварида.
Ба як дидори он ғоратгари ҳуш,
Зулайҳо кард аз ҳастӣ фаромӯш.(163, 45)

Дар ин байтҳо ифодаҳои “меҳри ҷаҳонтоб”, “моҳи фурӯзон”, “сихисарв”, “офаридаи нури лоязолӣ”, “парваридаи маҳди зулчалолӣ” ва “ғоратгари ҳуш” баёнги симои Юсуф мебошанд.

Дар хоби дувум Юсуф чамолашро ба ӯ нишон дода, аз ин асрор ба касе хабар нагуфта ва покдомани худро ҳифз кардани ӯ сухан гуфта, гоиб мешавад ва Зулайхо аз хоб бедор шуда, ин хобро ба дояш мегӯяд, ки ӯ Зулайхоро ба сабру шикебой мехонад:

Ҳамон моҳе, ки дил аз каф рабудаш,
Париойин дигар раҳ рух намудаш.
Зулайхо чун ба рӯи ӯ назар кард,
Замоне завқаш аз худ беҳабар кард...
Расад рӯзе, ки аз ҳам ком ёбем,
Аз ин бетоқатӣ ором ёбем.
Вале бояд гуҳарро пос дорӣ,
Ниҳон ёкутро з-алмос дорӣ. (163, 56- 60)

Дар ин мисоли овардашуда чаҳор мисраи аввал чи гуна ба хоби Зулайхо омадани Юсуф нишон дода шудааст ва дар чаҳор мисраи охир суханон ва ваъдаи висол додани Юсуф ба Зулайхо баён гардидаанд.

Дар хоби сеюм бо исрори Зулайхо Юсуф ному макони зисташро мегӯяд, ки аз Мисраму номам Азизи Миср аст:

Ба аввал навбатам чун рух намудӣ,
Қарору токатам аз дил рабудӣ.
Ба дуввум бор з-он лаъли хамӯшам,
Ба ғорат бурдӣ аз сар ақлу ҳушам.
Бигӯ бо ман зи номи худ нишоне,
Ки бинӣ дардам аз ман ҷонфишонӣ.
Бигӯ бо ман кучо бошад мақомат?
Бигӯ он ҷо ки ҳастӣ, чист номат? (163, 46)

Дар байтҳои баъдӣ Юсуф ба сухан даромада, чунин мегӯяд:
Даромад дар сухан сарви сарафроз,
Бигуфто бо ҳазорон ишваву ноз:
Азизи Мисраму Миср аст чоям,
Дар он фаррух макон фармонравоям.
Зулайхо чун зи номаш огаҳӣ ёфт,

Шаби дайчур дардаш кӯтаҳӣ ёфт. (163, 47)

Образи Зулайхоро дигарбора баъд аз Юсуфро ба бозор овардани Молик ибни Заър мебинем, ки аз миёни харидорони зиёди Юсуф Азизи Миср бо хоҳиши Зулайхо бо маблағи зиёд Юсуфро харида, ба хонааш меорад ва Азизи Миср аз Зулайхо хоҳиш мекунад, ки ӯро ҳамчун фарзанд парасторӣ намояд:

Чу холӣ шуд зи ҳар чинсаш хазона,

Гирифташ дасту овардаш ба хона.

Ки толеъ кард ногаҳ фатҳи бобаш,

Зи дар гардид толеъ офтобаш.

Азиз омад ба хилватгаҳ шитобон,

Ба дасташ дасти он хуршеди тобон.

Зулайхоро чу бар вай дида афтод,

Инони чон ба дасти беҳудӣ дод.(163, 193)

Зулайхо баъд аз ин дар аввал ба тарбияи Юсуф чиддан машғул гардид, ки дар ин муддат Юсуф ба як ҷавони зебо табдил ёфт ва ба синни балоғат расид, ки Зулайхо оҳиста-оҳиста ба ӯ, ки дар хоб ваъдаи висол дода буд, дил бохт, вале Юсуф ба ҳаракату кӯшишҳои комхонаи Зулайхо ҷавоби рад мегуфт ва ҳамеша ботамкину фурӯтан аст.

Зулайхо баъд аз Юсуфро ба хонааш овардан тадриҷан ба ин ҷавони зебо дил мебандад. Дар ин муддате, ки Юсуф дар назди Зулайхо буд, ӯ бо ҳар роҳ мехост ба ӯ баёни ишқу висол гӯяд, вале суф бо ҳар баҳона ин хоҳишҳои Зулайхоро рад мекард, ки ин нуктаҳо дар бобҳои “Майли висол кардани Зулайхо дар хилват”, “Дар бегоҳии Зулайхо дур аз рӯи Юсуф”, “Манъ кардани Зулайхо Юсуф алайҳиссаломро аз шуғли шубонӣ”, “Дар тадоруки рафтани Зулайхо бо навниҳолони Миср ба боғ ва Юсуфро дар боғ гузоштан ва худ боз гаштан”, “Рафтани Юсуф алайҳиссалом ба исрори Зулайхо ба боғ” ва ғайра, ки дар маҷмӯъ аз понздаҳ боб дар достон омадаанд, иборат мебошад. Дар ин бобҳо симои дояи Зулайхо фаъол мегардад, ки ӯ ба ҳар роҳ мехоҳад ба Зулайхо ёрӣ расонад. Вақте Зулайхо аҳволи худро ба дояаш мегӯяд, ӯ ба дидори

Юсуф меравад ва ӯро ба ишқу муҳаббати Зулайхо тарғиб мекунад, ки ин нукта дар боби “Рафтани доя ба високи Юсуф ва тарғиб кардани ӯ ба васли Зулайхо” чунин ифода гардидааст:

Кухан афсонахони ин ҳикоят,
Кунад з-афсунгарон з-инсон ривоят.
Ки чун бар пеши Юсуф рафт доя,
Зи шахди лоба лабро дод моя...

Шоир дар ин байтҳо дояи Зулайхоро ба “афсунгар” ташбеҳ карда, дар байтҳои баъдӣ Юсуфро ба ишқи Зулайхо тарғиб мекунад:

Зулайхо он ба дом афтода сайдест,
Ки дар пой дилаш пайваста қайдест.
Бувад дере, ки аз ишқат фиғор аст,
Мудомаш дил чу зулфат беқарор аст.
Се навбат дида дидори ту дар хоб,
Ба хоб, оре набинад ташна чуз об.
Зи савдои рухат девона кардиш,
Ба расвой ба даҳр афсона кардиш. (163, 223-224)

Дояи Зулайхо аз Юсуф хоҳиши зиёд мекунад ва Юсуфро таъкид мекунад, ки ту худро ба ӯ Азизи Миср ном бурдӣ ва ба ӯ дар Миср ваъдаи дидор додӣ, ӯ дар роҳи ишқу муҳаббати ту ҳама дороиашро сарф карда, туро аз бандагӣ озод кард:

Азизи Миср номи худ ниҳодӣ,
Ба Мисраш ваъдаи дидор додӣ.
Зи Мағриб сӯи Мисраш раҳ фикандӣ,
Зи чоҳи иззаташ дар чаҳ фикандӣ.
Ба зулли бандагӣ кардан чу дидат,
Ба қантори зару гавҳар харидат. (163, 225)

Дар байтҳои баъдӣ ин хоҳишу исрори дояи Зулайхо шиддат мегирад ва ӯ ба такрор ӯро ба васли Зулайхо мекунад:

Биё, ширу шакар дар ҳам даромез,
Ба комаш чуръае аз чоми худ рез.

Бидеҳ осудагӣ ўро зи мақсуд,
Хушо чоне, ки з-он чоне биёсуд.
Ту, к-аз оби ҳаётат пур бувад чом,
Чӣ бошад ташнаеро тар кунӣ ком?(163, 225)

Аз хоҳишу исрори зиёди доя Юсуф ба ў мегӯяд, ки ман: “Зулайхоро яке камтар ғуломам”, “Ки маъшуқтар ба ман аз модарон аст”, “Зи зулли бандагӣ озодиям дод”, “Ҳамехонд аз карам фарзанди хешам” ва наметавонам, ки ба ў дил бандам, чунки:

Ба ҳар мазҳаб, ба ҳар миллат, ба ҳар кеш,
Хато набвад раво бо модари хеш.
Намегӯям Азизам хонда фарзанд,
Манам камтар ғуломам в-ў худованд.
Чӣ сон гирам раҳи беҳурматӣ пеш,
Хиёнат чун кунам, бо хоҷаи хеш? (163, 226)

Дар бобҳои дигар мо шиддати бештари иштиёқи Зулайхоро ба Юсуф ба мушоҳида мегирем, ки дар баробари доя худи Зулайхо бевосита ба Юсуф изҳори муҳаббат мекунад, вале Юсуф худро канора мегирад.

Дар ҳамаи дostonҳои “Юсуф ва Зулайхо”-и адабиёти классикии форсии тоҷикӣ дар сари роҳи Юсуф бо тавсияи доя сохтани иморат дар боби алоҳидае омадааст, ки ин нукта низ дар дostonи Ховарии Шерозӣ оварда шудааст. Дар дostonи Ховарии Шерозӣ ин масъалаҳо дар бобҳои “Дар шиддати истилои ишқи Зулайхо”, “Дар иморат сохтани Зулайхо ба раҳнамоии доя”, “Талаб кардани Зулайхо суратгарони Чинро ва ба чеҳрапардозӣ амр кардан”, “Дар таърифи хуччорҳои сеҳрпеша”, “Ороиш намудани Зулайхо хешро ба чихати Юсуф”, “Дар изҳор кардани Зулайхо мақсуди худро дар хонаи аввал”, “Посух додани Зулайхо Юсуф алайҳиссаломро”, “Таҳдид намудани Зулайхо Юсуфро ба қасди ҳалокати худ” бо як обуранги бадеии барҷаста тасвир гардидаанд. Ховарии Шерозӣ мисли шоирони дигар ин қисматҳоро, ки дар сюжети дар Қуръон омада мавҷуд нестанд, барои обуранги бадеӣ додан ба сюжет ва барҷаста тасвир кадани сахнаҳои дoston истифода кардааст.

Симои Зулайхо дар достони Ховарӣ баъд аз баррасии масъалаҳои зерин: комхоҳияш аз Юсуф, гурехтани Юсуф аз хонаҳои дарбаста ва бохости Худованд кушода шудани дарҳо ва гувоҳии кӯдаки семоҳа ба покдомани Юсуф, расидани Азизи Миср ба баррасии қазия, баёни Юсуф аз бегуноҳии худ, маломати занҳои Миср, сахнаи ҷамъомади занони Миср ва аз дидани ҷамоли Юсуф беҳуд шуда, даст буридани онҳо, исрори Зулайхо ва сиёяги занони Миср, ки Юсуф зиндонӣ шавад, ба зиндон афкандани Юсуф, аз ин рафтори худ пушаймон шудани Зулайхо, рафтани ӯ бо доя ба зиндон, муддатҳои зиёд дар боми қасри худ нишаста ба тарафи зиндон нигариста навҳа кардани Зулайхо, марги шавҳараш Азизи Миср, беқарории ӯ ва найбаст (хонае, ки аз най сохта мешавад – Ҷ.М.) сохтанаш, ки Юсуф дар зиндон буд, фаъл нест.

Дар фосилае, ки Юсуф дар зиндон хоби зиндониён ва баъдан хоби подшоҳи Мисрро дуруст таъбир карда, бо хоҳиши подшоҳ аз зиндон озод шуд, Зулайхо дар сари роҳи Юсуф дар найбасти сохтаи худ муддатҳо роҳи Юсуфро мепоид. Зулайхо аз нобарории кори худ ба хонааш омада, бути дӯстдоштаашро, ки парастии мекард, мешиканад, ки ин нукта дар достон, дар бобҳои “Тазарруъ кардани Зулайхо дар пеши бут дар шаб” ва “Бут шикастан ва зуннор гусастани Зулайхо ва калимаи тавҳид бар забон ҷорӣ кардан ва расидани Юсуф ба сарвакти ӯ” ба тафсил баён шудаанд.

Ховарӣ дар боби “Тазарруъ кардани Зулайхо дар пеши бут дар шаб” аз пушаймони Зулайхо, ки то ин замон як бутеро мепарастид, дар чанд байте ин нуктаҳоро чунин баён кардааст:

Буте аз зарри нобаш буд дар бар,
Ки умре судияш бар хок по сар.
Ниҳодаш пеши рӯ бар расми одат,
Ба ойини муғон кардаш ибодат...
Зи тифлӣ то кунун бигзашта бас сол,
Ки мехонам Худовандат ба ҳар ҳол.
Бувад умре, ки дар сӯзу гудозам,

Туй огаҳ дар ин муддат зи розам. (163, 339)

Зулайхо дар байтҳои дигар бо бути дӯстдоштаи худ шаб то рӯз розу ниёз мекунад, ки ҳар чӣ ӯ аз ҷавониву рӯзгори обод дошт, дар роҳи ишқи Юсуф сарф кард, вале буге, ки мушкулкушои бутпарастон аст, ба ӯ ёри намерасонад:

На дар дил монда з-ин сӯзам ҳузуре,
На аз биноиам дар дида нуре.
Ҷавонӣ рафту давлат рафту чон рафт,
Ҳама рафтанд аз дастам, чу он рафт.
Маро бо дидаи равшан ҷавон кун,
В-аз он пас бо ман ӯро меҳрубон кун.
Дар он шаб то асар боқӣ зи шаб буд,
Ҳамин афсонаҳо ӯро ба лаб буд. (163, 339)

Вақте ки аз он бут на садое ва на ёри намебинад, он бутро бардошта ба замин мезанад ва мешиканад:

Буге, к-он буд умре садди роҳаш,
Ба маъбуде гузида солу моҳаш.
Ба зорӣ бар замин андохт ӯро,
Ба безорӣ мухотаб сохт ӯро,
Ки эй садди раҳи огоҳии ман,
Вучудат мояи гумроҳии ман,
Ту, к-аз андоми худ мӯре наронӣ,
Маро чун хоҳӣ аз меҳнат раҳонӣ? (163, 341)

Баъд аз ин, мо Зулайхоро ҳамчун зани мусулмон, ки ба Худованди якто бовар дорад ва мисли Юсуф парастии Худои ягонро мекунад, мебинем, ки ин ҷо аз нигоҳи ғоя ташвиқи тарғиби дини ислом ва бартар гузоштани парастии Худои ягонро бар бутпарастӣ ба мушоҳида мегирем.

Аз ин ҷо ба баъд дар достон Зулайхоро аз найбаст берун оварда, ба намояндаи хоси Юсуф, месупоранд ва ӯро ба назди Юсуф меоранд ва

Зулайхо аз Юсуф хоҳиш мекунад, ки ўро дуъое кунад, то чашми ў бино ва чисмаш тавоно гардад:

Бигў, то хоҳиши худ арза дорам,
В-агарна муҳри ғам бар лаб гузорам.
Карим бинни каримаш хўрд савганд,
Ба он якто, ки хонандаш Худованд.
Зулайхо гуфт, зери сақфи мино,
Нахустам дида бояд кард бино.
Шавад зоил зи чисмам нотавонӣ,
Дарояд бар танам хусну ҷавонӣ.(163, 347)

Юсуф дар ин ҳангом дар ҳайрат аст, ки чигуна ба Зулайхо ҷавониву хусн ва чисми солим ато кунад, ки аз ғайб ба ў башорат мерасад, ки ин хости Худост:

Ба ин андешааш дил буд дар банд,
Ки омад ҳомили ваҳйи Худованд.
Ки эй Юсуф ба аҳди худ вафо кун,
Бидуни ҳуччаташ ҳочат раво кун...
Чу Исми Аъзам ўро буд дар ёд,
Гуҳарбор аз мижа бар сачда афтод.
Худои покро бо номи ў хонд,
Пас он гаҳ ҳочати ў бар забон ронд...
Чу Юсуф сар зи рӯи хок бардошт,
Ба дидори Зулайхо дида бигмошт.
Ба бурчи оламороӣ маҳе дид,
Ба тахти хусну зебой шаҳе дид.(163, 348-349)

Пас аз ҷавониву зебоиро соҳиб шудани Зулайхо бо исрори подшоҳи Миср - Малик Райён Юсуф Зулайхоро ба никоҳи худ мебарорад ва чихил сол бо ҳам зиндагӣ мекунанд ва бо хоҳиши Зулайхо Юсуф ба чихати эътикоф иморате месозад, ки дар он ҷо ҳар дуяшон аз тақводориву парастии Худованди ягона тоату ибодат мекарданд.

Баъд аз чиҳил соли зиндагӣ бо Зулайхо ва қабули падару модар ва бародарон дар Миср хабари марги Юсуф тавассути Ҷабраил мерасад ва ин хабарро Зулайхо шунида, бетокати мекунад ва бар сари марқади Юсуф расида, дар он ҷо ӯ низ вафот мекунад, ки аз лаҳзаҳои хеле муассири дoston аст ва бо ҳамин фаъолияти образи Зулайхо дар дoston хотима меёбад.

Дар дostonи Ховарии Шерозӣ дар қатори образҳои аввалиндараҷа, ба мисли Юсуф, Зулайхо, Яъқуб, дояи Зулайхо, образҳои дувумдараҷа амал мекунанд, ки инкишофи хати сюжети дoston ба амалу ҳаракат ва фаъолияти онҳо низ вобастааст. Ба қатори образҳои дувумдараҷа метавон образҳои падари Зулайхо, Азизи Миср, Молики Заър, бародарони Юсуф, аҳолии Миср, Ҷабраил (фаришта), подшоҳи Миср-Малик Райёнро дохил кард.

Аз ин миён образи бародарони Юсуф дар дoston ҳамчун образҳои манфӣ тасвир шудаанд ва шоир Ховарӣ ба бародарони Юсуф назари манфӣ дорад, чунки аз аввали фаъолияти худ онҳо ягон нишонаи некӣ, рафоқат, дӯстӣ ва бародарии воқеиро ба бародари худ Юсуф надоранд. Онҳо ҳамеша кӯшиш мекунанд, ки ба Юсуф ҳалал расонанд ва билохира байни ҳам аҳд карданд, ки бо роҳи фиреб ӯро аз назди падар дур баранд ва ҷисман нобуд созанд:

Шабе ихвон ба даври ҳам нишастанд,
Ба кини ӯ камарҳо танг бастанд.
Ки бояд ҷумла лаъбе тоза бозем,
Ба лаъбаш аз ватан овора созем... (163, 110)

Рашки бародарон нисбат ба Юсуф аз ҳамон ҳоби дидааш, ки ёздаҳ ситораву Моҳу Офтоб бар ӯ сачда карданд, оғоз гирифта, то охири дoston, то замоне ки Юсуф баъд аз паси сар кардани мушкilotи зиёд ва ба дараҷаи вазирӣ расидан ва дар ҳақиқат сачда кардани бародарон дар пеши ӯ давом мекунад, ки Юсуф ҳамчун шахси дурандеш ва оқилу бахшанда гуноҳи онҳоро мебахшад ва ба онҳо некӣ мекунад.

Фаъолияти бародарони Юсуф дар достон дар се марҳила сурат мегирад ва чамъбаст мегардад:

1. Аз таваллуди Юсуф ва меҳри зиёд доштани Яъқуб ба ӯ ва ба чоҳ афкандани бародаронаш ӯро.

2. Дар замони сахттиву қахтӣ ба Миср, ба назди Юсуф барои харидани озуқаворӣ се маротиба омадани онҳо ва эшонро шинохтани Юсуф ва худро ба онҳо шиносонидани ӯ.

3. Ҳамроҳи падар - Яъқуб омадани бародарон ва сачда кардани эшон Юсуфро.

Падари Зулайхо ҳамчун образи дувумдараҷа дар достон дар се маврид намоён мегардад, ки ин лаҳзаҳо аз огоҳ шудани ӯ аз аҳволи Зулайхо, ки Юсуфро хоб дида, ғойбона ба ӯ дил баста буд, бори дувум хабари сиҳат шудану ором гардидани Зулайхо аз дарди ишқ ва маротибаи сеюм фиристодани падари Зулайхо расулонро ба Миср, ки Азизро тарғиб ва таҳрик кунад ба хостгории Зулайхо ба назар мерасад ва дигар дар достон ӯ фаъолият надорад.

Фаъолияти Азизи Миср дар достон аз омадани расули падари Зулайхо оғоз мегардад. Баъд ӯ ба хостгории Зулайхо аъёну ашрофи Мисрро барои хостгорӣ фиристода, ба истикболи Зулайхо меравад ва ӯро ба Миср меорад. Азизи Миср бо исрори Зулайхо Юсуфро аз бозор харида ба хона меорад ва фаъолияти ӯ дар вақти баррасии тӯҳмати Зулайхо ба Юсуф дар достон ба охир мерасад.

Образҳои аҳолии Миср, ки ба пешвози Зулайхо баромадаанд, Малик Райён ва Ҷабраил дар як ё ду лаҳзаи достон намоён гардидаанд.

Образҳои расулони ҳар диёр, расули падари Зулайхо, ҳамшираи Юсуф, гург, марди аъробӣ, харидорон, канизаки Зулайхо, суратгирони Чин, кӯдаки семоҳа, ки ба бегуноҳии Юсуф гувоҳӣ додааст, занони мисрӣ, сархангон, зиндониён, соқии подшоҳ ва хонсолори подшоҳ аз образҳои лаҳзавӣ мебошанд. Ҳарчанд ин образҳо лаҳзавиянд, вале дар кушоиши характери баъзе образҳо, фаъл гардидани онҳо ва пур

кардани хати сюжети дoston муҳиманд ва агар дар асарҳои бадеӣ чунин образҳо истифода нашаванд, хати сюжет пурра намегардад.

2.3. Таҳлили симоҳои асосии достони “Юсуф ва Зулайхо”-и Абдурахмони Қомӣ

Ҳаёти иштироккунандагон дар достони “Юсуф ва Зулайхо”-и Абдурахмони Қомӣ ки хатти сужети асар ба ғаъолияти онҳо вобаста аст, зиёданд, вале асоситарин ва ғаъолтарин онҳо Юсуф ва Зулайхо мебошанд. Падари Юсуф -Яъқуб, бародарони ӯ, сардори қорвон-Молик, падари Зулайхо, доя, Азизи Миср, подшоҳи Миср, занони Миср, меъмор, мусаввир, духтаре аз қавми Од бо номи Бозға ва ғайра асосан барои тақмили симои Юсуф ва Зулайхо нигаронида шудаанд ва гоҳе ғаъолият нишон медиҳанд зуд нопадид мегардиданд. Чунонки қаблан низ ёдрас шуда будем, Абдурахмони Қомӣ воқеаҳои қиссаро, ки дар асоси сужети Таврот, Қуръон ва тафсириҳо омадааст, муфассал баён накарда, мушаххасбаёниро пеша кардааст.

Қаҳрамони асосии достони Абдурахмони Қомиродонишманди тоҷик Зоҳир Аҳрорӣ қаноби ишқ мегӯяд: “Вале агар ошқор ва бепарда гӯем, қаҳрамони асосии дoston қаноби Ишқ аст – ишқи бузург, тавоно, сӯзандаву созанда, гиро ва ҷаззоб, ишқе, ки бар дари остони худ Қомиро ба зонуи тафаккур ва сачдаи эҷод нишонд, ишқе ки дар тору пуди латифи Зулайхо танида, бар ҳама тазодҳо пирӯз омад” (2, 9).

Достони “Юсуф Зулайхо”-и Абдурахмони Қомӣ баёнгари инкишофи густариши ҷеҳраҳои асар ва воқеаву ходисаҳои он аст, ки дар робита ба афкори ороъ, ташаккули ҷаҳонбинӣ, камолоти шахсият ва ниҳоят эҳсоси ошиқонаи онҳоро фаро гирифтааст.

Юсуф, ки фарзанди пайғамбар Яъқуб аст, аз рӯзҳои аввали ҳаёташ то охир дар бархӯрду муборизаи ботиниву рӯзонӣ ва ҷиҳод бо нафс ғаъолият дорад, ки ҳамвора бо камбудихои иҷтимоӣ дар набард аст ва кӯшиш мекунад, ки ҳамаи камбудихои иҷтимоиро тавассути ахлоқи ҳамида ва риёзати ботинӣ ҳаллу фасл намояд.

Бархӯрди аввалини Юсуф бо разолати иҷтимоӣ муносибати бади бародарон ба ӯст, ки аз муҳаббати зиёди падар нисбат ба ӯ сар зада, онҳо бо машварати қаблӣ муттафиқ ба нест кардани ӯ гашта, бо фиреб аз назди Яъқуб ӯро ба сахро мебаранд:

Фигон з-ин чархи дӯлобӣ, ки ҳар рӯз,

Ба чоҳе афканад моҳе дилафрӯз.

Ғизоле дар риёзи чон чаранда,

Ниҳад дар панҷаи гурги даранда.

Чу з-эшон кард Яъқуб ин сухан гӯш,

Зи узр ангехтан гардид хомӯш.

Ба сахро бурдани Юсуф ризо дод,

Балоро дар диёри худ сало дод. (2, 215)

Дар байти дигар Абдурахмони Ҷомӣ ин бародаронро ба гург ташбеҳ кардааст:

Чу Юсуфро ба он гургон супурданд,

Фалак гуфто ки: “- Гургон барра бурданд”. (2, 215)

Ин гуна разолату қабоҳат бо як тифли ҳанӯз ба балоғат нарасида ваҳшонияти азим аст, ки инсон ба ҳамнаслони худ дар ҳар муҳити иҷтимоӣ раво мебинад, ки ин зиштӣ дар достон бо тамоми падидаҳои тасвир ёфтааст:

Гаҳе дар хуну гаҳ дар хок мехуфт,

Зи андӯхи дили садчок мегуфт:

“Кучоӣ, эй падар, охир кучоӣ,

Зи ҳоли ман чунин ғофил чароӣ?

Биё, бингар канизакзодагонро,

Зи роҳи ақлу дин афтадагонро. (2, 217)

Дар ин ҷо мо Юсуфи пайғамбарзодаи хору зорро мебинем, ки гоибона ба падар мурочиат мекунад, аз ӯ мадад мехоҳад, ки чаро аз ҳоли ӯ ғофил аст. Юсуф бародарони разилашро канизакзода ва аз роҳи ақлу дин дурафтада мехисобад.

Рафтори бародарони сангдил аз ин байтҳо ба баъд, боз шиддат гирифта, ҳар яки онҳо Юсуфро лату кӯб мекунанд ва либосашро кашида, ба чоҳ мепартоянд ва бо ин рафтори ношоистаи худ, ба андешаи Абдурахмони Ҷомӣ то қиёмат ба худ аз маломат либосе дӯхтанд:

Кашиданд аз бадан пирохани ӯ,
Чу гул аз ғунча урён шуд тани ӯ.
Ба қадди худ буриданд аз маломат,
Либосе то ба домони қиёмат.
Фурӯ овехтанд он гаҳ ба чоҳаш,
Дар об андохтанд аз нимароҳаш.(2, 218)

Лахзаи дигари аз ин саҳтгар ва қабехтар, ки Юсуф бо он рӯбарӯ мешавад - ин баъд аз чоҳ баровардани хизматгори Молик ва аз ҷониби бародарон фурӯхта шудани ӯ мебошад, ки ин нуқтаро Ҷомӣ саҳт мазаммат кардааст:

Дар ислоҳаш аз ин пас менакӯшем,
Ба ҳар қимат, ки бошад, мефурӯшем.
Чавонмарде, ки аз чаҳ баркашидаш,
Ба андак қимате з-эшон харидаш.
Зиёнкор он, ки ҷинси ҷон фурӯшад,
Чунон ҷинсе, чунон арзон фурӯшад.
Хирочи Мисру як дидор аз вай,
Матой ҷону як гуфтор аз вай. (2, 222)

Фочеаи дигари сеюми иҷтимоӣ, ки Юсуф дар синни хурдӣ бо он мувоҷеҳ гардидааст - бо тӯҳмат зиндонӣ шудани ӯст. Юсуф ба ҳамаи макру ҳиял бо сабру суботи хеш тоқат карда, ҳаргиз хиёнатро нисбат ба Азизи Миср ва поси хотири нону намаки ӯ раво надид ва нисбат ба ин тӯҳмат зиндонро авло донист.

Юсуф ҳарчанддар зиндон буданро бартар донист, валеин амали Юсуф ба назар осон намояд ҳам, лекин ин нишони эътирози ӯ бар зидди ноадолатии ҷомеа аст. Юсуф ҳамчун муршид, ки риёзати ботинӣ

маслаки ўст ва мушкилписандӣ шеваи ӯ, ин мушкилотро ба худ мегирад, то дигареро панд диҳад ва ба роҳи рост ҳидоят намояд.

Юсуф дар ҳар ин се сахнаи дoston, ки ёдрас шудем ва мушкилӣ дар рӯбарӯяш қарор дорад, камфаъолият аст, эътирози сахте намекунад ва ҳамеша така ба Худованд дорад, зеро медонад, ки сафои ботин нишони растагорист.

Симои Юсуф баъди ба мартабаи вазирӣ расидан хеле фаъол мегардад, ки бо тадбиру чорабинӣ мардумро аз қаҳтӣ наҷот дода тавонист, хоби подшоҳро пешгӯии дуруст кард ва қаблан вақте ки дар зиндон буд, бо зиндониён меҳрубонӣ мекард ва хоби он ду хизматгори шоҳро низ дуруст шарҳу баён намуд.

Ниҳоят, ба дидори Зулайхо расида, ишқи ӯро қабул кардан, бо ӯ хонадор шудан, ҳамрози якдигар будан, шабе аз назди Юсуф гурехтани Зулайхо ва давидани Юсуф ва даридани пирохани Зулайхо ва ба хотири Юсуф ибодатхонае бино кардани Зулайхо гувоҳ ва далели фаъолияти Юсуф аст. Юсуф образест, ки ҳама фаъолияти ӯ дар дoston тавассути иҷозати Худованд ва расидани мужда тавассути Ҷабраил иҷро мегардад. Ҳатто маргаш низ тавассути себе, ки Ҷабраил аз боғи биҳишт овардааст ва аз бӯй кардани он амалӣ мегардад ва дар ин ҷо тасвири ин лаҳза аз устои сухан будани Абдурахмони Ҷомӣ гувоҳӣ медиҳад, ки ин ҷузъҳо дар дигар дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-ҳо, хусусан дostonи Ховарии Шерозӣ дида намешавад.

Образи Юсуф дар дostonи Ҷомӣ бо ҳама зебоии зоҳирӣ ва ботинияш тасвир гардида, саҳт пойбанди дин аст ва бе хости Худованди якто ягон амалро иҷро намекунад, оқилу доност, ки аз ибтидои ҳар кор фарҷомашро мебинад, ба ҳама муносибати нек дошта, аз ҳама ин нуктаро хоҳиш дорад.

Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар симои Юсуф аввал кӯдакero тасвир кардааст, ки аз вачоҳати ӯ нишонаҳои пайғамбарӣ ва пешвой хувайдост. Юсуф дар ҳар амалаш нишоне аз хирадмандӣ ва ояндабинӣ

ба назар мерасад. Муъчизаи ӯ тавассути дуо, пешгӯӣ ва таъбири хоб амалӣ мегардад, ки ин низ як шоҳаи муҳими илм аст.

Замони зиндагии Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ ба давраи шукуфоии хонадони Темуриён, хусусан подшоҳии Султон Хусайни Бойқаро ва вазири хирадманди ин хонадон, дӯст ва шогирди ӯ Алишери Навоӣ рост меояд ва Ҷомӣ дар достони «Юсуфу Зулайхо»- и худ дар симои Юсуф вазири хирадманди Темуриён Алишери Навоиро дар назар дорад.

Зоҳир Аҳрорӣ чунин андеша дорад, ки дар симои Юсуф Абдурахмони Ҷомӣ «шаҳси хирадманду доно, инсони ранҷу захматкашида, сабуру бурдбор, пок ва аз олудагиҳои нафсониву ҷисмонӣ парҳезкунанда, инсони вазифашинос, ба ҳамнавъон содиқу самимӣ, ғамхору дилсӯз дар усули идораи мамлакат одил, борою тадбир, оқил ва дурандешро тасвир намуда, дар маърази намоиши ҷомеаи вақти худ кашидааст» [2,15). Ва ин шаҳси хирадманду донову ғамхору дилсӯз дар усули идораи мамлакат одил ва ғайра Алишери Навоӣ мебошад. Алишери Навоӣ воқеан аз вазирони оқилу дурандеш ва хирадманду ботадбири хонадони Темуриёни Ҳироти асри XV мебошад.

Дар достони Абдурахмони Ҷомӣ Зулайхо аз фаъолтарин чеҳра, кӯшотарин шахсият, ҷолибтарин симо ва зеботарин зан аст. Зулайхо симои зани дирӯз, имрӯз ва фардост, ки бо тамоми фаъолияти ҷолиби худ хатти сужети дostonро дилкаш ва рангин намудааст. Агар Ҷомӣ Зулайхоро бо чунин дилрабоӣ ва фаъолиятмандӣ тасвир намекард, бо сабаби нишон надодани бисёр сахнаҳои қисса ин дoston бад-ин ҷаззобияти баланд ва муҳаббати зиёд байни хонандагон эътибор пайдо намекард.

Мавлоно Ҷомӣ дар боби «Дар сифату насаби Зулайхо, ки Мағриб аз тулӯи офтоби ҷамолаш Машриқ гашта буд, балки ба ҳазор дараҷа аз он даргузашта» аслу насаби Зулайхо, дар ҳусну ҷамол яктои олам будани ӯ ва тамоми сифати зебоии ӯро бо як маҳорати хос тасвир кардааст, ки

тасаввур мекунӣ, ки Мавлоно Ҷомӣ як рассоми чирадасте будааст, ки бо хунари баланд симои зоҳирӣ ва ботинӣ Зулайхоро дар коғаз овардааст:

Чунин гуфт он сухандони сухансанҷ,
Ки дар ганчина будаш аз сухан ганҷ.
Ки дар Мағрибзамин шоҳе баномус
Ҳама зад кӯси шоҳӣ, ном Таймус...
Зулайхо ном зебо духтаре дошт,
Ки бо ӯ аз ҳама олам саре дошт. (2, 157-158)

Ҷомӣ баъд аз ин байтҳо тадричан ба бозгӯии сифатҳои зебоии Зулайхо оғоз мекунад, ки ӯ қади зебодорад, ки аз нахли раҳмат офарида шуда, аз бӯстони латофат сар кашидааст, ӯ шохдӯхтар аст, ду гесӯяш мисли ҳиндуи расансоз аст ва фалак ё Худованд чунин зебоияш офаридааст:

Қадаш нахле зи раҳмат офарида,
Зи бӯстони латофат сар кашида.
Зи ҷӯи шаҳриёрӣ об хӯрда,
Зи сарви ҷӯйборӣ об бурда.
Ду гесӯяш ду ҳиндуи расансоз,
Зи шамшоди сарафрозаш расан боз.
Фалак дарси камолаш карда талқин,
Ниҳода аз ҷабинаш лавҳи симин.(2, 158-159)

Дар байтҳои дигар Абдурахмони Ҷомӣ, ки устоди тасвир аст, бо истифода аз ҳарфҳои арабии “нун”, “сод”, “мим”, “алиф”, “син” тарҳи абрувон, чашмон, бинӣ, даҳон, холигии даҳон ва дандонро, ки аз узвҳои бадани Зулайхост, моҳирона ба тасвир гирифтааст, ки ин тасвири зеборо рассоми чирадаст кашида ва алоҳида-алоҳида нишон дода метавонад ва Мавлоно Ҷомӣ чунин тасвири зебоеро ба воситаи сухан баён кардааст:

Зи тарфи лавҳи симинаш намуда,
Ду **нуни** сарнагун аз мушки суда.
Ба зери он ду **нун** турфа ду **содаш**,
Навишта килки сунъи устодаш.

Зи ҳадди **нуни** $\bar{u}$ то ҳалқаи **мим**,
Алифворе **кашида** бинӣ аз сим.
Фузуда бар **алиф** сифри даҳонро,
Яке даҳ карда ошӯби чаҳонро.
Шуда **синаш** аён аз лаъли хандон,
Кушода **мимро** уқда ба дандон....(2, 159)

Баъд аз бобҳои анъанавӣ дар достони Ҷомӣ якбора сужети достон аз таваллуд шудани $\bar{u}$, шохдухтар будани $\bar{u}$, хоби сегона дида, ба Юсуф ошиқ шудани $\bar{u}$ ва ғайра шурӯъ мегардад, ки ин назари хоси муаллифи достон аст. Абдурахмони Ҷомӣ дар чанд боби достон Зулайхоро бо тамоми нозукӣ хеле зебо нишон додааст:

На духтар, ахтаре аз бурчи шохӣ,
Фурӯзон ахтаре аз дурчи шохӣ.
Нагунҷад дар баён васфи ҷамолаш,
Кунам табъозмӯй бо хаёлаш.
Зи нӯшин лаълаш истимдод ҷӯям,
Зи васфаш он ҷӣ даргунҷад, бигӯям. (2, 158)

Абдурахмони Ҷомӣ дар байтҳои дигар ҳама сифати Зулайхоро як-як баён намудааст, ки: « $\bar{U}$ аслан олиҳаи ишқи пок аст, ки барои расидан ба васли дилдори худ то охир кӯшиш мекунад» (159, 360).

Ишқу муҳаббати Зулайхо баъд аз дидани Юсуф нисбат ба $\bar{u}$ бештар гардида, $\bar{u}$ ро боз ҳам фаъолтар мегардонад, ки аз нигоҳи хатти сужет авҷи воқеаҳо оғоз гардида, шиддати он тезу тунд мегардад. Ба хотири висоли Юсуф Зулайхо хонаи ойинабандие сохт, ки дар дару деворҳои он аксҳои Юсуф бо Зулайхо **кашида** шудааст, ки дӯстдоштаҳо бо ҳам роз мегӯянд ва дар тасвири ин хона Ҷомӣ мисли наққоше ҳунари баланди шоирӣ нишон додааст:

Ба ҳукми доя заррин дасти устод,
Зарандуда сарое кард бунёд.
Дар он хона мусаввар сохт ҳар ҷо
Мисоли Юсуфу нақши Зулайхо.

Ба ҳам биншаста чун маъшуку ошиқ,
Зи меҳри чону дил бо ҳам мувофиқ.
Ба як чо ин лаби он бўса дода,
Ба як чо он миёни ин кушода... (2, 270)

Симои Юсуф баъд аз хоби шоҳи Мисрро таъбири дуруст кардан ва ба маснади вазорат расидан хеле фаъол гардида, Зулайхо дар ноомаду чудой зиста, дар чустучӯи Юсуф аст ва барои ба ҳадаф расидан ноомадҳо ӯро пайгиранд. Дар тасвири Қомӣ ин ноомади кори ӯ аз гиряву зории ӯ аз бути бечону беҳаракат аст, ки Зулайхо ҳамвора аз ӯ мадад меҷӯяд, аммо ӯ ба имдодаш намерасад. Баъд аз рафтани ба хона ва шикастани бут ва ба парастии Худои воҳид рӯй овардани ӯ мувафакқият ёри ӯ мегардад ва Юсуф ба дидори ӯ мерасад:

Ба пеш овард он сангин санамро,
Забон бикшод таскини аламро.
Ту сангӣ, хоҳам аз нанги ту растан,
Ба санге гавҳари қадрат шикастан.
Бигуфт ин пас ба захми санги хора,
Халилосо шикасташ пора-пора...
Тазарруъ карду рӯ бар хок молид,
Ба даргоҳи Худои пок нолид. (2, 341-342)

Донишманди эронӣ Абдулҳусайни Зарринқӯб дар мавриде, ки аз маснавиҳои Қомӣ сухан мегӯяд, чунин таъкиде дорад, ки бар тақвияти андешаи фавқ аст: «Дар «Юсуфу Зулайхо» ҳикояти тозае чиҳати татабӯи «Хусраву Ширин» пайдо кардааст. Ин достон, ки аз Қуръони карим гирифта шудааст ва ғайр аз Қомӣ низ баъзе шоирон онро назм кардаанд, бар хилофи бештари қиссаҳои ишқӣ он касе, ки дар оташи ҳирмону таманно месӯзад, зан аст, (яъне Зулайхост- Қ.М.), агарчи мард низ навбати хешро аз даст намедихад» (99, 221).

Дар роҳи ишқи Юсуф Зулайхо аз чон ва дину ойини худ низ гузар мекунад ва аз нигоҳи ғояи ваҳдати вучуд ӯ соликero мемонад, ки барои расидан ба васли маъшук аз ҳама чиз гузар карда, танҳо симои зоти

Ҳақро мебинад ва дар роҳи васли ӯ ягон чизе садди роҳ шуда наметавонад.

Дар достони Абдурахмони Ҷомӣ фасли алоҳидае омадааст, ки Юсуф барои Зулайхо ибодатхона месозад, то дар он ҷо ӯ ба тоату ибодат машғул бошад ва парастии Худои воҳидро кунад:

Зулайхо ҳам ба тавфиқи илоҳӣ,
Нишаста бар сарири подшоҳӣ,
Дар он хилватсаро мебуд хурсанд
Ба васли Юсуфу фазли Худованд. (2, 354)

Образи Зулайхоро дар бобҳои охири достони Ҷомӣ, баъд аз бо дуои Юсуф ҷавониву зебӣ ёфтанд, ба висоли ӯ расидан ва баъди даргузашти Юсуф парешон мебинем, ки ӯ ба ҳичрон тоб наоварда, худро кӯр мекунад. Ин усули тасвирсозӣ аз муассиртарин лаҳзаҳост, ки дар достонҳои дигари «Юсуф ва Зулайхо», хусусан дар достони Ховарии Шерозӣ ба назар намерасад. Лаҳзаи муассири дигари достон он аст, ки баъд аз марги Зулайхо ӯро дар паҳлӯи Юсуф ба хок месупоранд, ки ин нукта дар достони Ховарии Шерозӣ низ ҳаст:

Зи гарди фуркаташ рух пок карданд,
Ба ҷанби Юсуфаш дар хок карданд.
Надида ҳаргиз ин давлат пас аз марг,
Ки ёбад сӯхбати ҷонон пас аз марг. (2, 363)

Вале Абдурахмони Ҷомӣ дар байтҳои зерин ба таассуф қайд мекунад, ки ин ду ошиқи воқеӣ дар зери хок ҳам ба висоли якдигар нарасиданд ва дар ин ҷо ривоятҳо меоранд, ки гӯё дар тарафи пушти қабри Юсуф, дар маҳалҳо касалии вабо ва қаҳту гуруснагӣ хост ва бо маслиҳате тобути сангини Юсуфро қирандуд карда, ба зери дарёи Нил гузоштанд.

Фаъолияти Юсуфу Зулайхо дар достон бо ҳамин байтҳо ва хотимаи пуртаъсир қатъ гардида, сужети достон ба охир мерасад.

Образҳои Яъқуб, падари Зулайхо -Таймус, бародарони Юсуф, аммаи ӯ, дояи Зулайхо, подшоҳи Миср, Молик, қорвониён, Азизи Миср,

устоҳову наққошон, зиндониён аз симоҳое ҳастанд, ки дар достони Абдурахмони Ҷомӣ хатти сужети дostonро пурра мекунад ва фаъол тасвир нагардидаанд, аммо то ҷое нақшero иҷро мекунад, ки мавзӯи дoston муассир гардад.

Образи падари Юсуф - Яъқуб баъд аз он ки Юсуфро аз хонаи хоҳараш меорад, хоби Юсуфро мешунавад ва бародаронаш бо фиреб ӯро аз наздаш ба саҳро мебаранд, дигар дар дoston фаъолият надорад, аммо дар достони Ховарии Шерозӣ образи Яъқуб хеле фаъол аст.

Малик Таймус –шоҳи Мағрибзамин, падари Зулайхо низ баъди хабар ёфтани Зулайхо аз нишони Азизи Миср, духтарашро бо номае ба ӯ пешкаш мекунад, ки чеҳраи хеле камфаъолият, очизу нотавон ва то дараҷае бепарвост.

Образи бародарони Юсуф дар достони Абдурахмони Ҷомӣ баъди Юсуфро ба ҷоҳ афкандан ва бо нархи ночизе фурӯхтани ӯ дигар дар хатти сужети дoston ба назар намерасанд.

Подшоҳи Миср, Азизи Миср, аммаи Юсуф, Молик, корвониён, устоҳову наққошон, зиндониён як ё ду лаҳза дар дoston омадаанд ва дигар фаъолияте надоранд ва образҳои лаҳзавӣ мебошанд.

Образи доя ё парастори Зулайхо баъд аз шунидани хоби ӯ ва ба Миср расонидани Зулайхо, баён кардани муҳаббати Зулайхо ба Юсуф, тадбирҳо ҷуста, хонаи ойинабандӣ сохтан ва бо ташвиқи ӯву занони мисрӣ ба зиндон афкандани Юсуф ва шабона ҳамроҳи Зулайхо ба зиндон ба дидори Юсуф рафтан, дигар фаъолият надорад. Аммо якҷанд саҳнаи дoston, ки Юсуфро ба ишқи Зулайхо таҳрик мекунад, ба фаъолияти доя вобастааст.

Ҳамин тавр, аз таҳлили фаъолияти образҳои дostonи Абдурахмони Ҷомӣ метавон ба хулоса ва натиҷае расид, ки шоир бо истифода аз чеҳраҳое, ки таҳлилшон баён гардид, тавассути таҳайюли баланди бадеии худ чунин як дostonи баландмазмуне офаридааст, ки дар адабиёти форсии тоҷикӣ ҷойгоҳ ва мақоми хосро дорост ва дар мактаби «Юсуфу Зулайхо» - сароии адабиёти форсии тоҷикӣ ва халқҳои

хамчавор, аз ҷумла: туркҳо, ўзбекҳо, тоторҳо, қазокҳо, курдҳо, озариҳо, паштуҳо (афғонҳо), туркманҳо ва уйғурҳо саҳми назаррас ва таъсири зиёд дорад.

2.4. Муқоисаи симоҳои марказии достонҳои Ховарии

Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ

Таҳлили образҳои марказии достонҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ нишон доданд, ки дар маркази диққати ҳар ду шоир муҳаббат ва ишқи Илоҳӣ мақом ва ҷойгоҳи марказӣ дорад, ки ин нукта аз ғояи асарҳо маншаъ мегирад. Абдурахмони Ҷомӣ ҳамчун шоир аз пешвоёни тариқати нақшбандия мебошад, ки ҳатман ғоя ва афкори тасаввуфи нақшбандиро дар осораш тарғиб ва ташвиқ кардааст.

Дар достони Ховарии Шерозӣ дар баробари тарғиби ишқи Илоҳӣ бозгӯии масъалаҳои ишқи заминӣ, дар мисоли муҳаббати саҳти падар-Яъқуб ба Юсуф тасвир шудааст. Ҳам Ховарӣ ва ҳам Ҷомӣ фарзанди замон худ буданд, ки аз мардони тақводор ва ҳомии дини ислом маҳсуб мешаванд. Ховарӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ аз сюжети дар Қуръон ва тафсириҳо омада берун нарафтаанд.

Образи Юсуф дар достони Абдурахмони Ҷомӣ «симои соликери ба хотир меоварад, ки тавассути риёзати зиёд ва сафои ботин ба мурод мерасад»(159, 224), ки ҳамин нукта дар достони Ховарии Шерозӣ низ дида мешавад.

Дар ҳар ду достон дар тасвири образи Юсуф бисёр масъалаҳо аз асотири динии мусулмонӣ ба назар мерасад. Юсуф дар достони Ҷомӣ дар хурдӣ аз худ сифатҳои ғайриоддӣ зоҳир мекунад, ки ин хислатҳо дар достони Ховарӣ низ айнан омадааст. Аз ҷумла, хоби ғайриоддӣ дидани ӯ ва ин хобро ба падар гуфтан ва эҳсос кардани пешомади пайғамбарӣ аз ин хоби Юсуф аз ҷониби падараш Яъқуб. Дар достони Ҷомӣ Яъқуб ба Юсуф тавассути дуъову чораҷӯӣ аз чаннат асое меорад, ки хоси пайғамбарон аст ва ҳангоми ба ҷох афкандани Юсуф ба дасти ӯ куртаи бобояш Иброҳим мерасад ва дар ҷох Юсуф нидои Худовандро мешунавад.

Дар достони Ховарӣ хангоми ба чоҳ афкандани бародарон ба ёрии Юсуф фаришта Ҷабраил ба сурати падараш Яъқуб мерасад ва ба ӯ ёрӣ медиҳад. Дар чоҳ Ҷабраил бо Юсуф муколима мекунад ва ба ӯ муждаи аз ин варта раҳо шуданаш ва ба мучозот расидани бародаронашро мегӯяд, ки ин нуктаҳо дар достони Ҷомӣ дида намешавад.

Дар симои Юсуф Ховари Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ то дараҷае образи муқаддасро тасвир кардаанд, ки ӯ аз ҷониби Худованд ба замин ҳамчун рӯҳи поку муқаддас фиристода шудааст, ки ба ӯ ҳама мушкилиҳо тавассути мурочиати бевоситаи ӯ ба Худованд осон мегардад. Ин нуктаҳо хангоми ба тӯҳмат гирифта кардани Юсуф аз ҷониби Зулайхо ва гувоҳии кӯдаки семоҳа, ки дар достони Ховарӣ ба назар мерасад ва дар достони Ҷомӣ дида намешавад ва хангоми гурехтани Юсуф аз хонаҳои ойинабандии Зулайхо, ки дар ҳар ду достон ба мушоҳида мегирем, ба хости Худованд кушода шудани дарҳои баста амалӣ мегардад, ки ин иҷрои ин амал на ба ҳама даст медиҳад.

Дигар аз сахнаҳои ҷолиб, ки дар симои Юсуф дар ҳар ду достон мебинем, ин хобҳои зиндонӣ ва подшоҳи Мисро дуруст таъбир кардани Юсуф аст, ки ҳар ду шоир дар достонҳои хамгун тасвир кардаанд ва мардуми Мисро ва мамолики атрофро бо тадбир ва чораҷӯии дуруст аз гуруснагӣ ва қаҳтӣ раҳонидани ӯ мебошад, ки аз донандаи асрори ғайб будани Юсуф дарак медиҳад.

Ба назар мерасад, ки ҳам Ховари Шерозӣ ва ҳам Абдурахмони Ҷомӣ дар образи Юсуф инсонии Худоғунаро тасвир кунанд, ки аз хурдӣ ба ӯ сифатҳои ғайриоддиро нисбат медиҳанд, ки аз хурдӣ ба Юсуф муайян аст, ки ӯ ҳамеша васл бо Худованди яқторо меҷӯяд ва дар ҳар амалаш ин матлабро такрор мекунад.

Образи Юсуф то расидан ба мансаби вазирӣ дар ҳар ду достон он қадар фаъол нест ва баъд аз вазир шуданаш ӯро дар ҳар ду достон хеле фаъол мебинем, ки нисбат ба амволи давлатӣ ва тақдири инсонҳо мисли пештара бетафовут нест.

Ҳам Ховарӣ ва ҳам Ҷомӣ фаъолияти образи Юсуфроро чунон ба тасвири бадеӣ кашидаанд, ки ба назари хонанда ҳамчун як инсонии оддӣ заминӣ ба назар мерасад, ки дар рафтору кирдораш новобаста аз он ки ӯ мансаби вазирӣ дорад, мисли дигар одамон аст ва аз образҳои хеле ҷолиби адабиёти форсии тоҷикӣ аст.

Образи Зулайхо назар ба Юсуф дар ҳар ду достон хеле фаъол аст. Дар достони Ховарии Шерозӣ, ки нисбат ба достони Абдурахмони Ҷомӣ ҳаҷман калон аст, ӯ лаҳзаҳоеро тасвир кардааст, ки Ҷомӣ аз баёни онҳо худдорӣ кардааст.

Фаъолии Зулайхо дар он зоҳир мегардад, ки ӯ барои расидан ба висоли Юсуф ба ҳама қор қодир аст, аз ягон нақшаи кашидааш даст намекашад, ҳамаи мушкилот ва монеаҳо ро паси сар мекунад, аз шиддати ишқ занҷирбанд мешавад, аз дороиву сарвати худ маҳрум мегардад, барои расидан ба васли Юсуф Зулайхо ҳозир аст, ки шавҳари худ Азизи Мисрро заҳр дода кушад, барои ҷалби Юсуф дар боғи хонаи ойинабандӣ месозад, бо тӯҳмат Юсуфро зиндонӣ мекунад, аз ин рафтори худ пушаймон мешавад, бо тадбири дояш ба зиндон барои дидани Юсуф меравад, дар сари роҳи Юсуф найбасте (хонае) месозад, ки ин амалҳои ӯ ишқи заминиро бозгӯи мекунанд. Ин матлабҳо дар достонҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ ҳамгун тасвир шудаанд.

Образи Зулайхоро дар ҳар ду достон баъд аз бут шикастан ва калимаи тавҳид ба забон овардан ҳамчун ифодагари ишқи Илоҳӣ мебинем, ки ӯ танҳо машғули тоату ибодат аст ва Зулайхо аз Юсуф хоҳиш мекунад, ки барои эътиқоф ибодатгоҳе сохта шавад ва ин хоҳиши Зулайхоро Юсуф иҷро мекунад.

Образи Зулайхо дар баробари бетоқатӣ ва кӯшишҳои дар роҳи ишқ дар ҳар ду достон боз ҳамчун зани босабру таҳаммул тасвир шудааст, ки ин нуқтаро дар достони Ховарии Шерозӣ дар боби «Найбаст сохтани Зулайхо дар саҳро ва дар он ҷо нишастану нола кардан» ва дар достони Ҷомӣ дар боби «Омадани Зулайхо ба сари роҳи

Юсуф ва аз най хона сохтан, то аз овози гузаштани сипоҳи вай хурсандӣ ёбад», монанд тасвир кардаанд ва ҳатто унвони бобҳо қариб монанданд.

Аксари ҳаракат ва кӯшишҳои Зулайхо дар баррасии масъалаҳои ишқ ва ба висоли ҳамдигар расидан барои Юсуф бетафовутанд ва ба кӯшишҳои Зулайхо ҷавобе надода, дурӣ мечӯяд. Юсуф ба ҳама ҳаракатҳои Зулайхо мулоҳизакор бошад ҳам, дар роҳи ишқу муҳаббат содиқ аст ва баъд аз издивоҷ ба Зулайхо солҳои зиёд якҷо зиндагӣ мекунад, ки ин нуқтаҳо дар ҳар ду достон монанд тасвир шудаанд.

Аз рӯи тасвири Ховарӣ ва Ҷомӣ камбудии образи Зулайхо дар он зоҳир мегардад, ки ӯ аз нигоҳи дарки масъалаҳои динӣ омодаи қабули дини яктопарастӣ нест аз ин рӯ ӯ ба мушкилиҳо мувоҷеҳ гардидааст, вале Юсуф, ки таълим ва тарбияи маънавӣ ва рӯҳонӣ дидааст, дар азми худ устувор аст ва мушкилиҳоро босабру таҳаммул паси сар мекунад ва ба мақсади худ расидааст.

Зарур ба таъкид аст, ки дар достони Ховарии Шерозӣ ба образи Яъқуб шоир назари хос дорад. Аммо дар достони Абдурахмони Ҷомӣ образи Яъқуб камфаъолият аст, танҳо дар чанд боби аввали достон, аз таваллуди Юсуф, муҳаббати зиёд доштани падар ба ӯ, ҳоби Юсуф, бо фиреб ба сахро бурдани Юсуф ва ӯро лату кӯб карда, ба чоҳ афкандани бародарон ва хабари марги Юсуфро шунида, дар кулбаи эҳзон нишастани Яъқуб дигар фаъолият надорад. Мо дар бобҳои қаблии рисола ин нуқтаро баён дошта будем, ки як мақсади Ховарии Шерозӣ ин ҳам ҳаст, ки ин образро барҷаста тасвир намояд, чунки Яъқубро на ҳама шоирони дар ин мавзӯё достон навишта барҷаста тасвир кардаанд.

Даъвои Ховарии Шерозӣ дар боби «Сабаби назми ин китоби мустатоб, ки мусаммо ба аҳсан-ул-қасас аст», дар байтҳои зерин ҳамин маъниро бозгӯӣ мекунад, ки ду шоири бузург – Абдурахмони Ҷомӣ ва Нозими Ҳиротӣ, ки пеш аз ӯ достони «Юсуф ва Зулайхо» навиштаанд, ба образи Яъқуб хеле кам тавачҷӯх кардаанд ва аз сокини байтулҳазан, яъне Яъқуб ёд накардаанд:

Яке з-онон, ки кард ин қисса бунёд,
Накард аз сокини байтулҳазан ёд.
На Нозим, ҳар ки назмаш бенизом аст,
Насӯзад оташаш, азбаски хом аст.
Аз ин саҳбо тихӣ ҳам чоми Ҷомист,
Зи ту моро таманнои тамомист.
Касе, к-ӯ пухтагӣ донад зи хомӣ,
Насанчад назми ту бо назми Ҷомӣ. (163, 31)

Дар байтҳои:

Аз ин саҳбо тихӣ ҳам чоми Ҷомист,
Зи ту моро таманнои тамомист.
Касе, к-ӯ пухтагӣ донад зи хомӣ,

Насанчад назми ту бо назми Ҷомӣ., сухан аз забони дӯстони Ховарии Шерозӣ омадааст, ки ўро ба навиштани достони «Юсуф ва Зулайхо» тарғиб мекарданд ва мисраи «Зи ту моро таманнои тамомист», далолат бар он мекунад, ки Ховарӣ симои Яъкубро барҷаста офарад.

Аммо, дар боби «Дар сабаби назми ин китоб, ки ба номи номии шоҳзодаи озода Маҳмуд Мирзо дома иқболаху мудавван ва ба алқоби гиромии он ҳазрат зоъифаллоҳа ҷалолаху муъанван гашта» худи Ховарии Шерозӣ даъво дорад, ки ў ин дostonро ва хусусан симои Яъкубро барҷаста офаридааст ва дар ин бобат касе суханони ўро бо гуфтаҳои Абдурахмони Ҷомӣ намесанчад:

Бувад Эзад гувоҳи ин ҳикоят,
Кунад Содик зи Сиддик ин ривоят
Ҳазорон нукта андар вай ниҳон аст,
Ки ҳар як ибрати халқи ҷаҳон аст.
Касе, к-ӯ пухтагӣ донад зи хомӣ,
Насанчад назми ман бо назми Ҷомӣ.(163, 39)

Дар дostonҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ образҳои Малик Райён, Малик Таймус, Азизи Миср дар лаҳзаҳои зарурӣ барои муассиртар гардонидани хатти сюжет истифода мешаванд ва он қадар

фаъл нестанд, аммо бо иштироки ками худ сюжетро рангинтар мегардонанд. Ин образҳо бо иштироки худ дар хатти сюжети дostonҳо, ки симоҳои асосии дostonҳо – Юсуф ва Зулайхо фаъолият доранд, барои баёни ҳолоти рӯҳи ва равониву амалиёти онҳо ва сахнаҳои муассири дostonҳо иштирок мекунанд ва онҳоро бо амалҳои худ фаъл мегардонанд.

БОБИ Ш.ВЕЖАГИҲОИ УСЛУБӢ ВА БАДЕИИ ДОСТОНҲОИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»-И ХОВАРИИ ШЕРОЗӢ ВА АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ

3.1.Мухтаво ва устухонбандии достонҳои ҳамном ва монандиву фарқи онҳо

Достонҳои “Юсуф ва Зулайхо”-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ, ки аввали соли 1862 ва дувуми солҳои 1483-1484 навишта шудаанд, аз нигоҳи соли эҷод шуданашон фосилаи зиёд, беш аз 370 сол фарқ мавҷуд аст. Вале ҳам Ховарии Шерозӣ ва ҳам Абдурахмони Ҷомӣ аз як сарчашма баҳрабардорӣ кардаанд, ки Қуръони карим аст.

Оғози қиссаи “Юсуф ва Зулайхо” аз фолклори яҳудиён сар шуда ва баъдан ба таркиби Таврот, қисмати “Ҳастӣ” (сах.15-92) ворид гардида, дар фарҳанги форсии тоҷикӣ аввалин нишонаҳои онро дар китобҳои мӯътабари “Таърихи Табарӣ, “Тарҷумаи “Тафсири Табарӣ” ва дар шеъри форсии тоҷикӣ дар ашъори Устод Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ба мушоҳида мегирем. Рӯдакӣ дар шеъри худ борҳо ба образи Юсуф мурочиат кардааст, ки ин ҷо ду намунаи онро аз назар мегузаронем:

Юсуфрӯе, к-аз ӯ фиғон кард дилам,

Чун дасти занони мисриён кард дилам.

З-оғоз ба бўса меҳрубон кард дилам,

Имрӯз нишонаи ғамон кард дилам. (5, 87)

Ва:

Нигорино, шунидастам, ки гоҳи меҳнату роҳат

Се пирохан салаб будаст Юсуфро ба умр-андар:

Яке аз кайд шуд шуд пурхун, дуюм шуд чок аз тӯҳмат,

Савум Яъқубро аз бўш рӯшан гашт чашми тар.

Рухам монад бад-он аввал, дилам монад бад-он сонӣ,

Насиби ман шавад дар васл он пирохани дигар. (5,72)

Дар ин ду мисол чанд сахнаҳои қисса бозгӯӣ шудаанд, ки дар рисолаҳои илмӣ ва китобҳои дарсиву мақолаҳои зиёди донишмандон баррасӣ шудаанд ва мо аз тафсили он худдорӣ мекунем.

Минбаъд сюжети ин қиссаи дилангез ба фолклор ва адабиёти форсии тоҷикӣ роҳ ёфта, ба он силсилаи дostonҳо, шеърҳои гуногуни дорoi мазмунҳои иҷтимоӣ, фалсафӣ ва ирфонӣ навишта шудаанд. Дар як рубоии халқӣ як лаҳзаи сюжети қисса чунин ифода ёфтааст:

Хоки Ватан аз тахти Сулаймон хуштар,
Хори Ватан аз лолаву райҳон хуштар,
Юсуф, ки ба Миср подшоҳӣ мекард,
Ай кош, гадо будӣ ба Канъон хуштар. (24,113)

Адабиёти классикии форсии тоҷикӣ дар қарнҳои 1X ва X шакли комил гирифт, шоирону адибони ин давра ва баъд ба осори бostonӣ рӯй оварданд, чунки дар осори гузашта анъанаҳои неки зиёд маҳфузанд ва онро метавон неҳзати эҳё номид.

Ривочу раvнақ ва мустақилияти адабиёти классикии форсии тоҷикиро дар ин давра Х.Шарифов чунин ба мушоҳида гирифтааст: “Баъди илму фарҳанг ва рӯҳонияту маънавияти исломии араб ё дар баробари он як тамаддуни тозаи исломӣ ба номи эронӣ бо исму расми хоси худ ба вучуд омад. Ин неҳзати бузурги фарҳангӣ ва рӯҳониву маънавиё буд, ки дини исломро аз ҳудуди миллати араб берун овард ва ҳукми ҷаҳонӣ дод” (155,14-15).

Донишманди бузурги рус Д.С.Лихачев роҷеъ ба ҳамин маънӣ сухани боарзише дорад: “Ҳар як растохези фарҳангӣ дар таърих аз муруҷиат ба гузашта вобастааст” (116,118).

Эҷоди намунаҳои гуногуни шеърӣ, дostonҳо ва тафсириҳои зиёд ба сюжети қиссаи “Юсуф ва Зулайхо” хосатан дар асрҳои 1X-X шакли комил мегирад, чунки образи Юсуф ҳамчун пешво ва пайғамбар чун манбаи омӯзиш ва пайравиву ситоиш буд. Зарурати ҳамчун образи типӣ шакли комил гирифтани симои Юсуф талаби замон ба чунин пешвои

оқилу хирадманд буд, чунки баъди заволи Сомониён чунин зарурат шадидан пеш омада буд.

Ҳамин зарурати таърихи Ю.Салимов чунин таъкид кардааст: “То ин замон “Шоҳнома”, ки ҳамосаи эпикист, хидмати худро иҷро карда буд, вале завқи мардум ва адабиёт ба офаридани чунин типҳои барҷастаи адабӣ шадидан ниёз дошт, ки ин қонуниятҳои адабиёт аст” (147, 97-98).

Бо дарки чунин масъулият низ дostonҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ навишта шудаанд, ки яке ба шоҳзодаи қочорӣ Маҳмуд Мирзо ва дигарӣ ба шоҳзодаи темурӣ Султон Ҳусайни Бойқаро бахшида шудааст.

Ҳар ду дoston аз нигоҳи устухонбандӣ комилан асари мустақили бадеӣ буда, дар пайравии бевоситаи ягон шоир гуфта нашудаанд, аммо ҳам Ховарӣ ва ҳам Ҷомӣ ба шоирони гузашта эътимод ва эътирофдоранд, ки сюжети ин қиссаи машҳурро ба риштаи назм кашидаанд. Агар Абдурахмони Ҷомӣ дар ҷавоб гуфтан ба “Ҳамса”-и Низомии Ганҷавӣ ба эҷоди дoston шурӯъ карда бошад, Ховарӣ аз рӯи завқи шоирӣ ва санҷидани маҳорати худ ва дар ин мавзӯи ҷолиб асар офаридан онро ба назм даровардааст. Аммо, вақте ки ҳар ду шоир дostonҳояшонро ба ду шоҳи замонашон-Маҳмуд Мирзо ва Ҳусайни Бойқаро бахшидаанд, дар ин ҷо ҳадафҳои эҷодии ҳар ду шоир ба назар мерасад, ки мақсади эшон ба шоҳи замон панде гуфтан ё роҳе нишон додан аст, ки мисли Юсуфи донову ботадбир бошанд ва дар қорҳои давлатдорияшон судҳо бардоранд.

Дostonи Ховарии Шерозӣ аз нигоҳи ҳаҷм нисбат ба дostonи Абдурахмони Ҷомӣ калонтар аст ва аз 6795 байт иборат аст ва дostonи Ҷомӣ аз 4032 ва ба таъкиди худ шоир “аз чор ҳазор байт” фароҳам омадааст:

Гирифтам байт-байташро шумора,
Ҳазор омад, валекин чор бора.

Азбаски саҳифаи охири достони Ховарӣ дастрас нест ва аз нусхаи ягонаи мавриди тадқиқи мо афтодааст, дар ҳоли ҳозир миқдори умумии байтҳои достонро 6795 байт меҳисобем. Достони Ховарӣ бо байтҳои муқаддимавии:

Худовандо, диламро дида бикшой,

Ба дида талъати нодида бинмой.

Бинех аз маърифат роҳе ба пешам,

Аз он раҳ раҳнамоӣ кун ба хешам.

Ба дардат улфати Айюбиям бахш,

Ба ҳаҷрат тоқати Яъқубиям бахш.

Зулайҳои умедамро зи ёрӣ,

Ба васли хеш деҳ уммедворӣ. (163, 1) оғоз шуда, бо байтҳои:

Бихамдуллоҳ, ки бо нерӯи хома,

Ба поён омад ин фархунда нома.

Бихамдуллоҳ, ки ин покиза гавҳар,

Зи таъби поки ман шуд зеби дафтар...

Чӣ боғе боғи чаннат з-ӯ намуна,

Дар он гулҳо шукуфта гуна-гуна.

Ниҳолашро чу сарви чӯйборӣ,

Зи чуи хома кардам обёрӣ.

Ҳама ҳамгинату ҳамзоду ҳамдам,

Ҳама ҳамшира Исо бинни Марям. (163, 467), ба охир мерасад ва соли хатми он 1240-и ҳичрӣ (1862-и мелодӣ) аст.

Аз байтҳои аввали достони Ховарӣ ба назар мерасад, ки шоир бо муноҷоти худ ба даргоҳи Худованд орзу ва талаб дорад, ки “чаҳонро бо чашми дил (дар достон бо дидаи дил – Қ.М.) бубинад”, “барояш аз маърифат роҳе диҳад”, ки тавассути он оламро дарк кунад ва ба “дардаш сабри Айюби пайғамбар” ва ба “фурқату ҳичронаш тоқати Яъқуб”- ро диҳад. Ба Зулайҳо “умеди васл”- ро арзонӣ дорад.

Дар байтҳои охир шукри он мекеунад, ки навиштани ин достон бо нерӯи хома ба поён расид.

Достони Қомӣ солҳои 1483-1484 эҷод гардида, бо байтҳои:

Илоҳӣ, ғунҷаи умед бикшӯй,

Гуле аз равзаи ҷовид бинмой.

Бихандон аз лаби он ғунҷа боғам,

В-аз ин гул атрпарвар кун димоғам.

Зи шеърҳо хомаро шаккарзабон кун,

Зи атрам номаро анбарфишон кун...

Биё, Қомӣ раҳо кун шармсорӣ,

Зи софу дурд пеш ор он чи дорӣ. (2, 137-138) оғоз гардидааст ва бо байтҳои:

Бихамдуллоҳ, ки бар рағми замона,

Ба поён омад ин дилкаш фасона.

Дилам, к-аз назмсанҷӣ дар ано буд,

Зи фикри қофия дар тангно буд...

Суханро аз дуё додӣ тамомӣ,

Ба омурзиш забон бигшодӣ, Қомӣ.

Сияҳкорӣ макун чун хомаи хеш,

Бишӯй аз чашми пурхун номаи хеш.

Забонро ғӯшмоли хомушӣ дех,

Ки ҳаст аз ҳар чи ғӯй, хомушӣ беҳ.(2, 382)

Абдурахмони Қомӣ низ достони худро бо мурочиат ба Худованд, ки “ғунҷаи умедро бикушояд” ва “гулуро аз равзаи ҷовид”, яъне ҷаннат барояш бинамоёнад, ки ин ҷо манзур Юсуф аст, оғоз бахшидааст.

Аз ин мисолҳо оварда ба назар мерасад, ки ҳар ду шоир достонашонро бо муқаддимаи анъанавӣ оғоз бахшидаанд ва аз даргоҳи Худованд барои то охир дар дараҷаи баланд ба охир расонидани достонҳо тавфиқ хостаанд. Ҳар ду достон бо шукргузории муаллифон ба даргоҳи Ҳақ ба охир мерасад ва як навъ дуёи хатми достонҳо низ мебошад:

Ховарӣ дар ин боб чунин мегӯяд:

Бихамдуллоҳ, ки бо нерӯи хома,

Ба поён омад ин фархунда нома.

Бихамдуллоҳ, ки ин покиза гавҳар,

Зи табъи поки ман шуд зеби дафтар.

Абдурахмони Ҷомӣ хатми дostonро чунин баён кардааст:

Бихамдуллоҳ, ки бар рағми замона,

Ба поён омад ин дилкаш фасона.

Ҳар ду шоир асарҳояшонро “фархунда нома”, “покиза гавҳар”, “дилкаш фасона” номидаанд, ки воқеан зеби дафтарҳо гаштаанд ва аз замони эҷодашон то кунун на танҳо зеби дафтарҳо, балки зебу ороиши завқу ҳунару моли воқеии адабиёти форсии тоҷикӣ ва олам гаштаанд.

Абдурахмони Ҷомӣ ҳам дар муқаддима ва ҳам дар анҷоми дoston исми таҳаллусро овардааст, ва фарқ дар ин ҷо он аст, ки ин нукта дар дostonи Ховарӣ ба назар намерасад ва Ховарӣ дар мобайн ва охири баъзе бобҳои таркиби дoston таҳаллусашро овардааст.

Дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ аз нигоҳи вазн монанди ҳам буда, дар вазни ҳазачи мусаддаси мақсур, ки аз рукнҳои мафойлун-мафойлун-мафойл (ду бор дар як байт), ки схемааш:

V--- V--- V--

V--- V--- V--

аст, иншо шудаанд. Ин вазни маъмултарини дostonҳои ишқии классикии форсии тоҷикӣ мебошад. Дар ҳар мисраъ адади ҳичоҳо баробар буда, аз 11 ҳичо иборатанд.

Дostonи Ховарии Шерозӣ аз муқаддима ва 180 боб фароҳам омадааст, ки аз ин миён муқаддима ва 14 боб ба сюжети дoston алоқа надоранд ва бобҳои анъанавии хоси дostonҳои адабиёти классикии форсии тоҷикӣ, ба мисли “Дар кайфияти хилқати олам ва эҷоди навъи Бани Одам”, “Дар тавҳиди чаноби Борӣ ва кайфияти офариниши олам”, “Дар таҳқиқи он ки ҳеҷ касро бе машияти азали дар ҳеҷ коре ихтиёре нест”, “Дар муноҷот ба даргоҳи Қозиюлҳочот” ва ғайра оғоз шудааст.

Дostonи Абдурахмони Ҷомӣ дар маҷмӯъ аз муқаддима ва 74 боб фароҳам омада 12 боби аввал ба сюжети дoston дахл надоранд. Бобҳои

аввалӣ ва анъанавии достони Ҷомӣ, ба мисли “Ифтихои нома ба номи Ягонае, ки чашмаи равшани меҳр аз дарёи наволаш як нам аст ва дафтари мулавлани сипеҳр аз оёти камолаш як рақам”, “Тартиби далоили ҳастии воҷиб Таъоло намудан ва тарғиб ба тааммул дар он фармудан”, “Даст бардоштан ба муноҷот ба дастёрии арбоби ҳочот” ва ғайра сар мешавад, ки дар ин ҷо як монандие дар ҳар ду достон аз оғоз ба назар мерасад.

Миқдори байтҳо дар бобҳои ҳар ду достон тақрибан якхела буда, дар маҷмӯъ аз 16 то 25 ва 40 байтиро ташкил медиҳанд.

Унвони бобҳои достони Ховарии Шерозӣ мушаххасу муайян баён гардида, бевосита ба мавзӯъ ва ҳадафи он ишора мекунад, масалан: “Дар хоб дидани Зулайхо Юсуфро ва фирефтаи ҷамоли ӯ шудан дар навбати аввал”, “Рӯзгор гузаронидани Зулайхо дар муфориқати Юсуф алайҳиссалом”, “Рафтани ихвон аз Миср ба Канъон” ва ғайра.

Дар “Юсуфу Зулайхо”-и Ҷомӣ низ номи бобҳои фодагари мазмуни достон аст, ки воқеан шоирона номгузорӣ шудаанд ва истифодаи унсури сачъ, яъне насри қофиядор ба назар мерасад, чунки дар асри ХУ унсури насри қофиядор роиҷ буд. Бисёре аз бобҳои достон бо ибораҳои зебои қофиядори шоирона, мисли: “Дар баёни он ки ҳар як аз ҷамол ва ишқ мурғест аз ошёнӣ ваҳдат парида ва бар шохсори мазоҳири касрат орамида, агар навои иззати маъшукест аз он ҷост в-агар нолаи меҳнати ошиқест, ҳам аз он ҷост”, “Нахли баёни фазилати ишқ бастан ва шохчаи оғози сабаби назми китоб ба он пайвастан”, “Достони шамъи ҷамоли Юсуфӣ дар шабистони ғайб афрӯхтан ва парвонаи дили одамро ба мушоҳадаи фурӯғи он сӯхтан”, “Ниҳоли ҷамоли Юсуфро аз баҳористони ғайб ба боғистони шаҳодат овардан ва ба оби дидаи Яъқуб ва ҳавои дили Зулайхо парвардан” нигошта шудаанд.

Оғози бисёр бобҳои достони Ҷомӣ бо мисраҳои хеле ҷолиб сар мешаванд, ба мисли: “Суханпардозии ин ширин фасона”, “Гухарсанҷони дарёи маонӣ”, “Суханпардозии ин кошонои роз”, “Варақхонони ваҳйи осмонӣ”, “Чунин гуфт он суҳандони суҳансанҷ”, “Чаманпирои боғи ин

ҳикоят”, ва ғайра сар мешаванд, ки дар воқеъ хонандаро ба худ ҷалб намуда, як эҳсосоти эстетикӣ ва маънавӣ мебахшанд. Ин ифодаҳои зебо далолат бад-он доранд, ки Ҷомӣ яке аз шоирони эътирофшудаи воқеии замони худ буда, чунин ифодаҳо аз хусну камоли сухани шоири муваффақувоҳӣ медиҳанд.

Қисмати саршавии бобҳои достони Ховарии Шерозӣ бо мисраъҳо, шоҳбайтҳо ва паёми зебое шурӯъ мешавад, ба мисли оғози бобҳои достони Абдурахмони Ҷомӣ, аз ҷумла: Биё, эй хома, эй мушкиншамома, Биё, эй Ховариро зеби нома, “Кухан афсонасанҷи ин ҳикоят”, “Кухан саҳронаварди дашти эҷод”, “Надими маҳфили ишқи фусунсоз”, “Кухан ғаввоси дарёи маъонӣ”, “Хушилхон андалеби гулшани роз”, “Кухан афсонахони ин ҳикоят”, “Суханпардозии ин кошонаи роз”, Биё, эй хомаи мушкиншамома”, “Кухан машшотаи рухсори нома” ва ғайра, ки воқеан ҷолибанд.

Дар достони Ховарии Шерозӣ боби алоҳидае ба унвони “Дар манқабати Асадуллоҳ Алғолиб ҳазрати Алӣ ибни Абтолиб алайҳиссалом” омадааст, ки баёнгари афкори мазҳабии шоир аст, ки ӯ аз аҳли шиъиён мебошад:

Алӣ он шаҳсавори бадру сайфин,
Тирози маҳфили тоҳову ёсин.
Касе, к-омад саногустар Худояш,
Ҳазорон ҷони ман бодо фидояш.
Ду гавҳар буд дар ганҷинаи ҷуд,
Ки ганҷураш рух аз ганҷина бинмуд.
Ба он доданд динро истиқомат,
Ба ин доданд маншури имомат. (163, 27)

Ховарӣ дар байтҳои поёнӣ аз зӯру қуввати Алӣ ёдовар мешавад, ки дар набардҳои Муҳаммад Пайғамбар ӯ корнамоиҳо кардааст, Сулаймон чоқараш аст ва Юсуф ғуломи ӯ ва ӯ мисли Исои Масеҳ аст ва мақоми Муҳаммади Пайғамбарро дорад:

Фалакро бартарӣ аз пояи ӯ,
Малакро ошён дар сояи ӯ.
Сулаймон чокаро, Юсуф ғуломо,
Масеҳо сирато, Аҳмад мақомо!
Киро он поя, к-ӯ гӯяд саноят?
Саногӯи ту бошад чун Худоят! (163, 28)

Ховарӣ симои Алиро, ки пешвои шиъиён аст, таърифу тавсифи зиёд кардааст ва албатта ҳамчун пайрави мазҳаби шиъӣ ба ин ҳақ дорад.

Дар достони “Юсуфу Зулайхо”- и Қомӣ андешаҳои фалсафии тасаввуф нақши муҳим доранд, ки аз нигоҳи мӯхтаво ва устухонбандӣ достони ӯ аз дигар дostonҳо фарқ дорад, чунки ӯ пайрави тариқати нақшбандияи тасаввуф буда, дар боби алоҳидае бо номи “Дар табаррук чустан ба зикри Хоҷа, ки ба муқтазои ӯинда зикр-ас-солеҳин танзила-ар-рахмата зикри ӯ сармояи истинзоли раҳмати нури шухуд аства пирояи истихлос аз раҳмати зуҳури вучуд” дар тавсифи тариқати хеш ва пири худ Хоҷа Убайдуллоҳи Нақшбанд чунин фармудааст:

Китоби фақрро дебочаи рост,
Саводи нури килки хоҷаи мост.
Касе чун ӯ ба лавҳи арҷмандон
Назад нақши бадеи нақшбандон.
Чу фақр андар қабои шоҳӣ омад,
Ба тадбири Убайдуллоҳӣ омад. (2, 138)

Абдурахмони Қомӣ ҳамчун мурид баъд аз таърифи Хоҷа Убайдуллоҳи Нақшбанд, аз муршиди худ дастгирӣ меҷӯяд ва аз ӯ талаб дорад, ки ӯ ва дигар пайравони тариқатро тақдир ва қазо аз роҳи рост дур мекунад ва ӯ эшонро ба Худованд наздик созад, ки аввал ба яқин, баъд ба субот ба нияташон бирасанд:

Ба худ дармондаем аз нафси худрой,
Бубин дармондае чанду бубахшой.
Агар набвад чу лутфат дастёре,
Зи дасти мо наёяд ҳеч коре,

Қазо меафканад аз роҳ моро.

Худоро, аз Худо дархоҳ моро.

Ки бахшад аз яқин аввал ҳаёте,

Дихад он гаҳ ба кори дил суботе. (2, 139)

Ҷомӣ достони худро “муҳаббатнома” меномад ва Ховарӣ бошад “фархунда нома” ва “заррина нома”. Ҷомӣ пас аз овардани суҳан дар боби ишқ ба кайфияти сурудани суҷет мепардозад:

Дар ин нома суҳан ронам зи ҳар як,

Ба хома гавҳар афшо нам зи ҳар як.

Ба ҳар нақде, к-аз эшон харҷ созам,

Зи ҳикмат тоза ганҷе дарҷ созам.

Тамаъ дорам, ки ҳар ногаҳ шигарфе,

Бихонад з - ин муҳаббатнома ҳарфе. (2,151)

Ба назар мерасад, ки Ҷомӣ асосан дар бораи ишқ меҷӯяд суҳан кунад ва аз байтҳои қаблӣ дида мешавад, ки “асоси достонро ду мафҳуми асосӣ ва мақулаи ҳастӣ: зебӣ ва ишқ ташкил медиҳанд. Аз ин рӯ, “муҳаббатнома” номидани достон ба ҳамин вазъ аст ва дигар нуктаҳо барои шоир дар достон дуҷумдараҷа ҳастанд ва ба онҳо камтар таваҷҷӯҳ зоҳир кардани шоир бе далелу замина нест” (159, 188).

Достони Абдурахмони Ҷомӣ фарогири ишқи тасаввуфӣ аст, ки дар он то ҷое масъалаҳои тариқати нақшбандия ифода ёфтааст ва дарки ин масъалаҳо мушкилоти зиёд дорад, аз ин рӯ ба ин достон баъзеҳо шарҳу такмила бастаанд, аз ҷумла:

1. Муҳаммад Гулҳавӣ бо номи “Шарҳи “Юсуфу Зулайхо”-и Ҷомӣ” китобро нигоштааст, ки он соли 1900 дар Лоҳури Покистон ба нашр расидааст (131).

2. Қозӣ Абдулқарим бинни Қозӣ Нурмуҳаммад Соҳиби Пулбандарӣ низ китобро бо унвони “Юсуфу Зулайхо” (шарҳи матни достон) анҷом додааст, ки соли 1330 ҳ.ш. (1952 м.) дар Бомбай ба таърифи расидааст (46) ва роҷеъ ба ин такмила бори аввал муҳаққиқи афғонистонӣ Муҳаммад Ҳусайни Бехрӯз маълумот додааст (176, 24-32).

Дар китоби Саид Нафисӣ “Фарҳангномаи порсӣ” дар бораи Мир ибни Ҳасан, ки “Фарҳанги Юсуфу Зулайхо - и Ҷомӣ” - ро нигоштааст, хабар дода шудааст (159).

Боби алоҳидае бо унвони “Достони духтари Бозға ном аз насли Од, ки ба молу ҷамол назири худ надошт ва ғоибона ошиқи ҷамоли Юсуф шуд”, дар достони “Юсуфу Зулайхо” - и Ҷомӣ омадааст, ки ин нукта дар достони Ховарии Шерозӣ ба назар намерасад ва як фарқи дигар дар мухтаво ва устухонбандии дostonҳо мебошад.

“Юсуфу Зулайхо” - и Ҷомӣ ба шеваи баёни ба худ хос эҷод шуда, ба тафсили воқеаҳои муфассали сюжет, ки дар “Таврот” ва “Қуръон” омадаанд, дигаргун офарида шудааст. Ҷомӣ аз шарҳу баёни батафсили воқеаҳои қиссаи “Юсуфу Зулайхо”, ки дар Таврот Қуръон ва тафсириҳои зиёди ин сӯра ба назар мерасанд, худдорӣ карда, танҳо ҷанбаҳои асосии онро, ки бештар ба бархӯрди ишқи Юсуф бо Зулайхо бастагӣ доранд, ба тасвир гирифтааст. Ҷомӣ дар тасвири ишқи тасаввуфӣ, ки дар симои муршид Юсуф дар назар аст, бартарӣ нишон додааст ва сӯзи ошиқи беқарор Зулайхоро дар роҳи расидан ба васли Юсуф, бо як маҳорати баланд тасвир намудааст.

Ховарии Шерозӣ бошад, мавзӯи қиссаро ба тафсил бозгӯӣ карда, кӯшиш кардааст, ки бештар симои Яъқуб ва баъд Юсуфро баррасӣ намояд, ки ин шеваи хоси баёни шоир аст.

Як фарқи дигари дostonҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ дар он аст, ки пас аз муқаддима ва бобҳои анъанавӣ баёни сюжети дostonи Ховарӣ бо номи “Ниқоби ихтифо аз чехраи аҳволи Зулайхо гушудан ва шарҳи кайфиёти ҳоли ӯро ба тадриҷ боз намудан” аз васфу ситоиши Зулайхо оғоз мешавад:

Биё, эй хома, эй дерина ҳамроз,
Маро маҳрам бар аз дергаҳ боз.
Кунун шуд вақти он, эй ёри дамсоз,
Кунӣ аз моҳи Мағриб қисса оғоз.
Зи аҳволи Зулайхо роз гӯӣ,

Ҳадиси ӯ ба ёрон боз гӯӣ. (163, 40-41)

Дар достони Абдурахмони Қомӣ баёни сюжет бо боби “Достони шамъи чамоли Юсуфӣ дар шабистони ғайб афрӯхтан ва парвонаи дили одамро ба мушоҳадаи фурӯғи он сӯхтан” аз баёни зебоии Юсуф оғоз мегардад:

Гуҳарсанҷони дарёи маъонӣ,
Варақхонони ваҳйи осмонӣ...
Ба чашмаш Юсуф омад чун яке мох,
На маҳ, хуршеди авҷи иззату чоҳ.
Чу шамъи анҷуман з-он шамъи мумтоз,
Миёни шамъ шамъосо сарафроз. (2, 151-152)

Дар асрҳои 16-18 диққати наққошон ва миёнтурсозонро сахнаҳои зебову ҷолиби достони “Юсуфу Зулайхо”- и Қомӣ ба худ ҷалб кардааст, ки дар асоси он минётурҳои зиёд нигошта шудаанд ва дар бораи ин минётурҳо, ки таҳти рақами 9597 дар хазинаи Институти Шарқшиносии АУ Ҷумҳурии Ёзбекистон нигоҳдорӣ мешаванд, донишманди тоҷик М.Ашрафӣ ахбор додааст. Ӯ таъкид мекунад, ки “Ин минётурҳо дар асри 16 офарида шудаанд ва аз минётурҳои дигар, ки дар шаҳрҳои Ленинград, Боку, Душанбе, Тбилиси, Ереван, Москва нигоҳдорӣ мешаванд, аз нигоҳи маҳорати минётурсозӣ ва фарогирии лаҳзаҳои муассири дoston бартарҳои зиёд доранд” (79, 199-200).

Дар дostonҳои Ховарӣ ва Абдурахмони Қомӣ бобҳои шубонӣ кардани Юсуф, аз шубонии Юсуф дилгир шудани Зулайхо ва хошиш кардани ӯ, ки Юсуф дигар шубонӣ накунад, се маротиба хоб дида ба Юсуф дил додани Зулайхо ва мунозара байни образҳои дostonҳо, хусусан Юсуф бо Зулайхо ва дигарон ҳамгун ба назар мерасанд.

Дар достони Ховарӣ дар ду маврид фасли алоҳидае бо номи “Дар тамсил гӯяд”, ки тамсили аввал аз 27 байт ва дувум аз 17 байт иборатанд, оварда шудааст, ки ин нукта дар достони Абдурахмони Қомӣ ба назар намерасад.

Ховарии Шерозӣ дар тамсили якум, ки баъд аз бобҳои бо макру фиреб падарро розӣ карда ба сахро бурдани Юсуф ва ӯро ба чоҳ афкандан ва хабари дурӯғро ба падар гуфтан, ки Юсуфро гург хӯрдааст ва аз ин хабар беҳуш шудани Яъқуб ва ба забон омадани гурги бегуноҳ ва рӯзгор гузаронидани Яъқуб дар муфориқати Юсуф овардааст.

Дар тамсил Ховарӣ ба назм ҳикоятро аз номи дарахте меорад, ки дарахт сухан мегӯяд ва ин ҷо шоир аз санъати ташхис истифода кардааст. Мундариҷаи кӯтоҳи тамсил ин аст, ки: “дар як маҳалле дарахти сабзи соядори калоне будааст, ки мусофирон ҳангоми гармӣ аз сояи он истифода мекарданд ва дар фасли даӣ аз вазидани тундбоди саҳт баргу шоху навдаҳояш рехта, селоби саҳте омада, дарахтро аз беҳаш канда мебарад. Дарахт мегӯяд, ки ман шохҳои зиёд доштам ва умедам ба така кардан бар онҳо буд, ки дар пириям мадад кунанд, вале чизе маро ёрӣ дода натавонист” (163, 154-155).

Дар ин тамсил Ховарӣ ҳолати Яъқубро бозгӯӣ кардааст, ки писаронаш дар вақти пириаш ба ӯ чунин амали бадро раво диданд ва асои пириаш Юсуфро аз наздаш дур карданд.

Дар тамсили дуум, ки Ховарӣ баъд аз бобҳои Юсуфро ба хона овардани Азизи Миср ва шефтаи чамоли ӯ шудани Зулайҳо, даъвати Зулайҳо Юсуфро ба боғ, хонаи ойинабандӣ сохтани ӯ барои ҷалби Юсуф, маккориҳои дояи ӯ, ҷавоби рад додани Юсуф ва таҳдид кардани Зулайҳо Юсуфро ба қасди ҳалок кардани худ оварда, аз забони як парӣ, ки як нафаре ба ӯ дил баста, меҳаҳад бо макру фиреб ба васли ӯ расад, ин тамсилро овардааст (163, 253-154), ки рафторҳои Зулайҳоро нишон медиҳад. Ин ду тамсил, ки Ховарӣ дар ин ҷо овардааст, барои тақвияти андешаҳои шоир истифода шуда, дар ҳар ду тамсил санъати ташхис истифода гардидааст.

Фарқи дигар дар устухонбандии дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ дар истифодаи бобҳо ва фаслҳое ба назар мерасад, ки дар дostonи Ҷомӣ дида намешаванд. Ховарии Шерозӣ барои пуробуранг шудани сюжети дostonи худ чунин бобҳоеро овардааст: “Рафтани ихвон ба сахро ва

гургеро гирифта ва дасту гардан ба ҳам бастан ва сару сурати бегуноҳаш дар ҳам шикастан ва ба хидмати падар овардан”, “Қуфл аз забони гург кушуда шудан ва аброҳи даммаи худ аз хӯрдани Юсуф намудан”, “Даромадани шаб ва арзи хочот ба даргоҳи Қозиюлҳочот”, “Муколимоти Ҷабраил бо Юсуф алайҳиссалом”, “Дар шиква кардани Зулайҳо аз тӯли рӯз ва итоб кардани ӯ ба Офтоб дар адами суръати ӯ”, “Қиссаи парвона, ки дар вайрона ба умеди шамъ ба сар мебурд”, “Ҳикояти кӯдаке, ки аз бими дарё дар киштӣ беқарорӣ мекард”, ки чунин бобҳо ва хикоеъту қиссаҳо дар достони Ҷомӣ ба назар намерасанд.

Мавзӯҳои дар хонаи Азизи Миср будани Юсуф, тарбияи вай, изҳори Зулайҳо муҳаббати худро ба Юсуф, ин матлабро қабул накардани Юсуф, рафтани дояи Зулайҳо назди Юсуф, фиристодани Зулайҳо Юсуфро ба боғ ва канизаконе чанд, ки Юсуф ба онҳо ҳусни тавачҷӯҳ намояд, маслиҳати Зулайҳо ба доя барои сохтани хонаи ойинабандишуда баҳри ҷалби Юсуф, хондани Зулайҳо Юсуфро ба он хона ва дар хонаи ҳафтум умеди васл хоستان ва истиҳолаву гурехтани Юсуф, даридани пирохан ва ба дар ҳозир шудани Азизи Миср ва аз воқеа огоҳ шудан, талаби Зулайҳо ва бо тухмат зиндонӣ кардани Юсуф ва гувоҳии тифли ширхора аз бегуноҳии Юсуф, имтиҳони Зулайҳо аз таънаи занони Мисрӣ ва ба ҷои турунҷ даст буридани онон ва дар охир бо тухмат зиндонӣ шудани Юсуф ва пушаймон гардидани Зулайҳо пайиҳам, дар бобҳои дигари достонҳои ҳамном бо як тахайюли барҷастаи бадеӣ баён гардидаанд.

Қисмати ҷамъбастии достонҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ бо бобҳои шикоят аз фалак ва хатми китоб ба охир мерасанд, ки то дараҷае монандӣ доранд.

Аз баррасии муҳтаво ва устухонбандии достонҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ ва монандиву фарқи метавон ба чунин натиҷаҳо расид:

1. Муҳтаво ва устухонбандии достонҳо, фаъолияти образҳо дар достонҳо ҳамгун аст.

2.Достонҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурраҳмони Ҷомӣ дар вазни ҳазачи мусаддаси маҳзуф ё мақсур нигошта шудаанд, яъне фарқ дар вазн ба назар намерасад.

4.Достонҳо бо фаслҳои анъанавии ҳамду наът ба даргоҳи Худованд оғоз гардида, Ховарии Шерозӣ ва Абдурраҳмони Ҷомӣ фасле дар ситоиши Пайғамбар Муҳаммадовардаанд.

5.Фаслҳои муттафиқ гаштани бародарон ба нест кардани Юсуф, ба чоҳ афкандан, фурӯхта шудан, ба мазраи байъ овардани Молик Юсуфро дар достонҳо дида мешаванд.

6.Саҳнаҳои шефта шудани Зулайхо ба Юсуф, чораҷӯӣ кардани дояш, сохтани ҳафт хонаи пурнақшу нигор, пора шудани домани Юсуф, тӯҳмати Зулайхо, гувоҳии кӯдаки ширхора, даъвати занони мисрӣ, ба чои турунҷ даст буридани онҳо ва зиндонӣ гардидани Юсуф дар достонҳо бо маҳорати хоси ҳар як шоир ҳамгун оварда шудаанд.

7.Лаҳзаҳои ба вазорат расидан, аз молидани пирохани Юсуф бино гаштани Яъқуб, омадани Яъқуб бо аҳли байташ ба Миср, қабули ишқи Зулайхо аз ҷониби Юсуф, бо Зулайхо хонадор шудани Юсуф ва марги Юсуф дар достонҳо ба назар мерасанд.

8. Достонҳо аз нигоҳи ҳаҷм фарқ доранд. Достони Ховарии Шерозӣ аз 6795 байт ва Абдурраҳмони Ҷомӣ аз 4000 ва нусхаҳои дигари он аз 4032 байт фароҳам омадаанд.

9.Дар достонҳо аз нигоҳи хати сюжет ва устухонбандӣ пасу пеш омадани бобҳо ба назар мерасанд.

10.Дар ҳар ду достон Зулайхо се маротиба хоб дида, ба Юсуф ошиқ мешавад ва дар хоби ӯ Юсуф мегӯяд, ки номи ӯ Азизи Миср аст.

11. Абдураҳмони Ҷомӣ дар достони худ аз баррасии фаслҳои Юсуфро хӯрдани гург, пирохани хунолудро ба назди Яъқуб овардани бародарон, дар назди Яъқуб ба забон омадани гург, номаи ба ғуломӣ фурӯхта шудани Юсуф ва ғайра худдорӣ кардааст. Аммо бобҳое дар бораи шубонӣ кардани Юсуф, ҳикояти алоҳидаи шефта шудани Бозға ном духтаре аз насли Од ба Юсуф, сохтани ибодатхона аз ҷониби Юсуф

барои Зулайхо, лаҳзаи аз назди Юсуф гурехтани Зулайхо ва даридани пирохани ӯ, дар сари қабри Юсуф чашмони худро аз косахонааш кандани Зулайхо ва ғайраро овардааст, ки дар достони Ховарӣ аз ин миён ҳикояти шефта шудани Бозға ном духтаре аз насли Од ба Юсуф ва дар сари қабри Юсуф чашмонашро кандани ӯ вучуд надорад. Дар достони Ховарӣ Зулайхо ба сари марқади Юсуф мерасад ва дар он ҷо мемирад. Ин ҷо ба назар мерасад, ки охири ҳар ду достон ба таври фоҷиа чамъбаст мегардад ва аз нигоҳи устухонбандӣ ин нукта дар ҳар ду достон ҳамгун аст.

12. Соли хатми достонҳои «Юсуф ва Зулайхо» - и Ховарии Шерозӣ 1240 - и ҳ. ш. (1862- и м.) ва Абдурахмони Ҷомӣ 888 ҳ.ш. (1483-и м.) дар дохил ва охири матни достонҳо нишон дода шудаанд.

3.2. Монандӣ ва фарқ дар чехраофаринӣ ва тасвирсозӣ

Дар достонҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ мисли дигар достонҳои ишқӣ-романтикии адабиёти форсии тоҷикӣ силсилаи чехраҳо ё образҳо амал мекунанд, ки метавон онҳоро ба образҳои дараҷаи аввал, дувумдараҷа ва лаҳзавӣ ҷудо кард. Иштирокчиҳои асосӣ ва фаъолиҳои достонҳои «Юсуф ва Зулайхо» - и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ асосан Юсуф ва Зулайхо мебошанд, ки тамоми хатти сюжети достон, ба ҷуз ҷанд боби анъанавии аввали достонҳо ба фаъолияти онҳо вобаста аст. Образҳои дувумдараҷа ва лаҳзавӣ барои муассиртар ва фаъолтар гардидани ин образҳо истифода шудаанд.

Юсуф шахсияти таърихӣ, пайғамбарзода ва дар охир роҳбари давлати Миср ва пайғамбар аст, ки ба ин нукта садҳо далел ва санади таърихӣ мавҷуд аст. Зулайхо аз занони зебои Мағрибзамин аст, ки тавассути дар ҳоб дидани Юсуф ба муҳаббати ӯ гирифта шуда, пас аз ранҷу машаққати зиёд ба васли Юсуф мерасад.

Аз лаҳзҳои аввали оғози достонҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ ба назар мерасад, ки ҳар ду шоир ба сюжети ин қиссаи яҳудӣ, ки тадриҷан ба адабиёти форсии тоҷикӣ тавассути китоби Қуръон роҳ ёфтааст, муҳаббати зиёд доранд ва аз лаҳзаҳои аввал то

охири дostonҳо образҳои Юсуф ва Зулайхоро вобаста ба синну солашон ва дараҷаи тарбияву ба камол расиданашон ба тасвири бадеӣ гирифтаанд. Дар кушодани симои Юсуф ва Зулайхо ягон паҳлуи шахсият ва мақоми иҷтимоии онҳо намондааст, ки шоирон ба тасвир нагирифта бошанд.

Дар дostonҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ баъд аз бобҳои анъанавии ҳамду наът ва ситоиши мамдӯҳон ҳар ду шоир замон ва макони таваллуд, муҳити оила ва чигуна тарбият дидани симоҳои асосӣ – Юсуф ва Зулайхоро нишон дода, ба тасвири зебоӣ, ки ҳар ду образ воқеан хеле зебо ва барно нишон дода шудаанд, пардохтаанд.

Оид ба чехраи зебо, қадди расо ва ягонаи олам будани Юсуф ва Зулайхо мо дар боби дувуми рисола, дар фаслҳои “Таҳлили симоҳои марказии дostonҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ” андешаронӣ карда, ин образҳоро таҳлил карда будем, аз ин рӯ дар ин ҷо аз баёни ҳама он нуқтаҳо худдорӣ мекунем ва чанд фикрҳои дигарро дар бораи хунари ин ду шоир дар чехраофаринӣ ва тасвирсозӣ баён мекорем.

Дар ҳар ду дoston оғози фаъолияти образҳои асосӣ – Юсуф ва Зулайхо аз хоб дидан сар мешавад ва хоб ва хоббинӣ яке аз хатҳои хунарии муҳим дар ин дostonҳо мебошад, ки дар фасли навбатӣ дар ин боб андешаронӣ хоҳем кард. Аммо хобе, ки ҳам Юсуф ва ҳам Зулайхо мебинанд, аз хобҳои оддӣ нест ва ин хобҳо тақдир ва таърихи оянда ва пешомади рӯзгори ин ду нафарро муайян мекунад. Ҳар ду хоб дар оянда, баъд аз сар гузаронидани мушкилот ин ду чехраро ба мақсад ва муродашон мерасонад.

Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ аз шоирони чехраофар ва тасвирсозе мебошанд, ки ин ду симоро зебо, дилкаш, маъқул ва мақбул офаридаанд ва хонандаро ҳар бархӯрд ба симои онҳо водор мекунад, ки лаҳзаи дигари дostonро бихонанд ва бубинанд, ки онҳоро шоирон чигуна тасвир кардаанд.

Дар тасвири Ховарии Шерозӣ чехраи Юсуф “мачмаъи оёти хубӣ”, “қоматаш рашки дарахти тӯбӣ”, “рухаш ойинаи симои биниш”, “қадаш сарви риёзи офариниш” мебошад:

Ки Юсуф мачмаъи оёти хубӣ,
Чу гашташ сарви қомат рашки тӯбӣ,
Рухаш ойинаи симои биниш,
Қадаш сарви риёзи офариниш.

Ховарӣ дар байтҳои дигар зебоӣ ва муносибати Яъқубро ба Юсуф чунин бозгӯӣ кардааст:

Ҷамолаш мазҳари анвори шоҳӣ,
Гирифта хуснаш аз маҳ то ба моҳӣ.
Падарро қиблаи ҷон рӯи ӯ буд,

Мудомаш рӯи вай бар сӯи ӯ буд... (163, 107), чунин ва аз ин зиёдтар тасвир шудааст. Яъқуб аз чехраи Юсуф баъд аз таваллуд шуда, ба синни 5-6 солагӣ расиданаш ояндаи неки ӯро дарк карда, аз пешомади бузурги ӯ хушҳол буд. Яъқуб аз хусни зебои Юсуф, ки мислаш аз “маҳ то ба моҳӣ” беназир буд, мафтун мешуд ва дарк карда буд, ки ин кӯдакро ояндаи нек дар пеш аст ва мисраи “Ҷамолаш мазҳари анвори шоҳӣ” баёнгари он нукта аст, ки аз чехраи ӯ мақоми подшоҳӣ ва роҳбарӣ хувайдост. Ховарӣ дар дигар байт мегӯяд, ки Яъқуб Юсуфро беҳад дӯст медошт ва доим ба рӯи ӯ назар мекард ва рӯи Юсуф барои Яъқуб мисли қиблаи ҷон буд.

Ховарӣ ба офаридани чехраи Юсуф тавачҷӯҳи махсус дорад, чунки чараёни минбаъдаи воқеаҳои дoston ба фаъолияти ӯ вобаста аст. Юсуф дар оғози дostonи Ховарӣ кӯдаки хеле зебо, барно, бо хусни зиёде, ки Худованд ба ӯ додааст, тасвир шуда, дар синни ҷавонӣ, баъд аз паси сар кардани азобу шиканҷаи бародарон як ҷавони боз ҳам зеботар, дорои қадду қомати расо, ки Зулайхо ва занони дигар мафтунӣ ҷамоли зебоаш хастанд, ба қалам омадааст. Юсуф дар дostonи Ховарӣ баъд аз бо тӯҳмат зиндонӣ шудан, дар баробари зебоӣ, дорои часорат ва шучоат гардида, дар симои ӯ амалҳои хайрҳои ва ёрӣ расонидан ба дигаронро

ба мушоҳида мегирем, ки дар охир ин хислатҳои хуби ӯ хангоми ба мақоми вазири расидан ва шоҳи Миср шуданаш даҳчанд зиёдтар тасвир шудаанд.

Дар достони Абдурахмони Қомӣ низ Юсуф шахси таърихӣ, пайғамбарзода, дар кӯдакӣ хеле зебо, баъд ҷавони ба тӯҳмат гирифтورشуда, дар қабули ишқи Зулайхо бомулоҳиза, босабру тамкин, дар роҳи парастии дину мазҳаби худ хеле устувор тасвир шудааст.

Юсуф аз насли пайғамбарон Яъқуб, Исҳоқ ва Иброҳими Халилуллоҳ аст, ки хангоми таваллуд шуданаш руҳи ӯ мисли моҳи гардун аст, ӯ аз гулзори Халилуллоҳ, яъне пайғамбарон рӯидааст, ки насли онҳоро бошарафона давом додааст, ӯ мисли ситораест, ки аз нури ӯ олам мунаввар аст, ӯ лолае аз боғи Яъқуб аст, ки ба дардҳои падар ҳам марҳам бахшида ва ҳам доғи ҷудой:

Чу Юсуф бар замин омад зи модар,
Ба рух шуд моҳи гардунро баробар.
Зи гулзори Халилуллоҳ гуле руст,
Қабои нозукандомӣ бар ӯ чуст.
Баромад ахтаре аз бурчи Исҳоқ,
Зи рӯи ӯ мунаввар чашми офоқ.
Алам зад лолае аз боғи Яъқуб,
Аз ӯ ҳам марҳаму ҳам доғи Яъқуб. (2, 154)

Чеҳраи Юсуф дар тасвири Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ аз хурдӣ кӯдаки хеле зебо, нармдил, содда, дар ҷавонӣ ба бадҳолии бародарон овораи ватан ва ба бархӯрдҳои азими иҷтимоӣ гирифтورشуда, хору ҳақир, хиёнати бародарон дида, ба ғуломӣ фурӯхташуда, бо тӯҳмати Зулайхо ва занони Миср зиндонӣ шуда тасвир гардидааст.

Чеҳраи Юсуф дар тасвири ҳам Ховарӣ ва ҳам Қомӣ тадриҷан дар давраи ҷавонӣ ва ба синни балоғат расидан такомул меёбад ва аз як навҷавони камҳаракат ва побанди эътиқодоти динӣ ба ҷавони ғаёлу кӯшо табдил меёбад, ки аввалин ҷасорати ӯро дар ҳар ду дoston дар

мавриди тӯҳмати Зулайхо ва ба Азизи Миср гуфтани сухани ҳақ мебинем. Дигар, дар зиндон ба зиндониён муносибати хуб барқарор карда, онҳоро ба парастии Худованди якто хостани ӯ ва дуруст таъбир кардани хоби зиндониён ба мушоҳида мегирем, ки алаққай донандаи чанд илм аст ва дар чеҳрааш часорату матонат хувайдост.

Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ баъд аз дуруст таъбир кардани хоби подшоҳи Миср ва аз зиндон озод шудани Юсуф чеҳраи ӯро боз ҳам фаъолтару далеру доно тасвир кардаанд, ки ӯ аввал ба мансаби вазири ва баъдтар баъди марги подшоҳи Миср подшоҳи мулки Миср шудани Юсуф марди хеле доно, ботадбир, чораҷӯӣ, саховатпеша, ниғаҳбони хазинаи давлат, наҷотдиҳандаи мардуми Миср ва атрофи он дар солҳои қаҳтӣ ва бахшандаи гуноҳи бародаронаш тасвир кардаанд, ки ин гуна образ дар дostonҳои ишқии романтикии адабиёти форсии тоҷикӣ беназир аст.

Зулайхо аҳ чеҳраҳои дигари хеле фаъоли дostonҳо мебошад, ки ҳам Ховарӣ ва ҳам Мавлоно Қомӣ ба ин симои зебо ва дар роҳи ишқ кӯшову пӯё назару нигоҳи маҳсус доранд. Зулайхо фарзанди шоҳи Мағрибзамин Малик Таймус мебошад ва духтари нозпарварди падар аст, ки тарбияи хуб дидааст ва дар хурдӣ ҳамчун тифли хеле зебост, ки дар сифати зебоияш Ховарӣ чунин гуфтааст:

Чу шуд даҳсола он моҳи духафта,
Зи маҳ бигзашт хуснаш рафта-рафта.
Ба чилва ҳар кучо сарваш равон шуд,
Балои пиру ошӯби ҷавон шуд...
Ба тифлӣ бо камоли бениёзӣ,
Ба дил мекард машқи ишқбозӣ. (163, 44)

Чеҳраи Зулайхоро Абдурахмони Қомӣ низ хеле зебо ва дилкаш офаридааст, ки ӯ “ахтаре аз бурҷи шоҳӣ” аст ва “ахтари фурӯзоне аз дурҷи шоҳӣ” мебошад, яъне шохдухтари зебост ва:

Зи нӯшин лаълаш истимдод ҷӯям,
Зи васфаш он чи даргунҷад, бигӯям.

Қадаш нахле зи раҳмат офарида,
Зи бӯстони латофат сар кашида.
Баёзи гарданаш софитар аз оч,
Ба гардан оварандаш оҳувон боч.
Бару дӯшаш зада таъна суманро,
Гул андар чайб карда пираҳанро. (2, 158-159)

Чехраи Зулайхо дар тасвири Ховарӣ ва Ҷомӣ баъд аз се маротиба хоб дида ба Юсуф дил бастан ва дар хоби сеюми ӯ гуфтани Юсуф, ки ӯ Азизи Миср аст ва макони зисташ Миср мебошад, серҳаракат гардида, бо нишондоди дояш ба амалиётҳои гуногун мегузарад. Зулайхо ба Юсуф саҳт ошиқ аст ва аз ҳеҷ монетае намеҳаросад ва танҳо як мақсад дорад, ки ин висоли Юсуф аст. Зулайхо тавассути дояш чораҳои зиёд мебинад, ки Юсуфро ба худ ҷалб кунад, вале Юсуф босабру тамкин аст ва билохира бо тӯҳмати Зулайхо зиндонӣ мешавад, ки дар чехраи ӯ ҷаҳолат ба назар мерасад. Ҳамзамон Зулайхо роҳи макрро пеш гирифта, омодааст, ки худро ва ҳатто шавҳараш Азизи Мисрро қурбон кунад, ки ин ҷо ӯ симои хиёнаткорро ба худ мегирад.

Дар қисматҳои охири достонҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ чехраи Зулайхоро оромтар мебинем, ки баъд аз риёзати зиёд ӯ ба мақсади худ мерасад.

Чехраи Зулайхо ҳам дар достони Ховарӣ ва ҳам Ҷомӣ дар аввал ба назар як зани ошиқпеша ҷилва мекунад ва тадриҷан симои як мурид ва солики роҳи Ҳақро мегирад, ки ин рафтори ӯ баъд аз бутшиканӣ, имон овардан ва рӯй овардан ба парастии Худованди яқто оғоз мегирад, ки ин нуктаҳо дар ҳар ду достон монанд тасвир шудаанд.

Дар достони Абдурахмони Ҷомӣ боби алоҳидае бо унвони “Достони духтари Бозға ном аз насли Од, ки ба молу ҷамол назири худ надошт ва ғоибона ошиқи ҷамоли Юсуф шуд ва дар он ойина ҷамоли ҳақиқат дид ва аз маҷоз ба ҳақиқат расид” омадааст, ки ба сюжети асосии қисса дахл надорад ва иловаи Ҷомӣ мебошад. Ҷомӣ чехраи ин духтарро, ки зебост ва бо дидани ҷамоли Юсуф ошиқи ҳусни ӯ гаштааст,

воқеан чолиб тасвир кардааст, ки дар аввал аз рӯи ҳавас ба Юсуф дил баста, баъд аз сӯҳбати Юсуф аз амали нодурусти худ даст мекашад ва ӯ низ дар охир муридери мемонад, ки ба роҳи дурусти ҳақпарастӣ ворид шудааст:

Бақо хоҳӣ, ба рӯи асл бингар,
Вафо чӯӣ, ба сӯи асл бингар.
Чу донодухтар ин асрор бишнид,
Бисоти ишқи Юсуф дарнавардид.

Дар байтҳои баъдӣ омадааст, ки Бозға дар соҳили дарёи Нил ибодатхонае барои тоату ибодат сохта, боқимондаи умоашро дар ҳамон ибодатхона сипарӣ кардааст:

Бино кард аз паси рафтани ба таҷлил,
Ибодатхонае бар соҳили Нил.
Чу дар тоатгарӣ умраш сар омад,
Ба қон додан чу мардон хуш баромад.
Напиндорӣ, ки қонро ройгон дод,
Фурӯғи рӯи қонон диду қон дод. (2, 237-238)

Чехраи Яъқуб дар достони Қомӣ нисбат ба достони Ховарӣ хира тасвир шудааст. Дар ҳар ду дoston чехраи Яъқуб ҳамчун пайғамбар, марди солору ботамкин, нисбат ба Юсуф хеле меҳрубон ва баъди нопадид шудани Юсуф сокини байтулэхзон тасвир шудааст, ки сабрро пеша кардааст. Яъқуб чехраи ояндабин ва сабур аст, ки дар охир ба дидори Юсуф мерасад.

Чехраҳои дигар, аз қумла бародарони Юсуф, дояи Зулайхо, Азизи Миср, зиндониён, қорвониён, ва дигарон, ки дар дostonҳо омадаанд, вобаста ба ҳатти сюжети асарҳо истифода шуда, барои хубтар кушодани чехраҳои марказии дostonҳо ва чолибтар тасвир шудани рафтору амалиёти онҳо мавриди истифода қарор гирифтаанд ва дар дostonҳо аз чехраҳои асосӣ нестанд.

Ҳамин тавр, Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ ҳамчун ду шоири муваффақи чехранигор ва тасвирсоз ба назар мерасанд, ки дар

бозгӯии чехраҳои марказии достонҳо - Юсуф ва Зулайхо дасти тавоно ва қалами гиро доранд.

3.3. Мавқеи хоб ва руъё дар достонҳои ҳамном

Сахнаҳои асосии қиссаи “Юсуф ва Зулайхо” бар хоб вобастагӣ доранд, ки хатти марказии сюжети достонҳои “Юсуф ва Зулайхо”-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ қарор гирифтаанд.

Ҳар хоб, ки дар достонҳо омадаанд, дар охир амалӣ мегарданд. Ин хобҳо, ки дар достонҳо ва умуман дар сюжети қисса омадааст, аз Библия ва Қуръон ибтидо мегиранд.

Дар Библия панҷ хоб омадааст:

1. Ду хоби Юсуф, (сах.69-70).
2. Хоби соқӣ ва хонсолор, (сах.74).
3. Ду хоби Фиръавн, (сах.75). (7, сах.69-75).

Дар Қуръон се хоб омадааст:

1. Хоби Юсуф, сӯраи Юсуф, ояти 4, сах. 234.
2. Хоби зиндониён, сӯраи Юсуф, ояти 36, сах. 238.
3. Хоби подшоҳи Миср, сӯраи Юсуф, ояти 43, сах. 239. (12, сах.234-239).

Хоби дидаро таъбир ё бозгӯӣ кардан як навъи илм шинохта шудааст. Хоби Юсуфро падараш Яъқуб тафсир карда буд, вале Юсуф худаш хобро таъбир мекард ва яке аз фазилатҳои пайғамбарии Юсуф дар дуруст таъбир кардани хоб ва донандаи илми таъвил ва таъбир будани ӯст, ки ин хабар дар Қуръон омадааст: “Ва ҳамчунин Парвардигорат туро баргузинад ва ба ту илми таъвили аҳодисро биомӯзад; ва неъматӣ Худо бар ту вабар фарзандони Яъқуб тамои кунад, чунонки онро пеш аз ин бар ду падари ту – Иброҳим ва Исҳоқ тамои карда буд. Ҳамоно Парвардигори ту Донои Устуворкор аст” (Қуръон, сӯраи Юсуф, ояти 6, сах.235).

Донишманди эронӣ Носир Макорими Шерозӣ дар “Тафсири намуна” таъбир кардани хобро аз номи Юсуф навъе аз илм ва соҳибони ин илмро дорои мартабаи баланд ва эҳтироми хоса медонад ва чунин

таъкид кардааст: “Ва ҳамин илми ба назар сода чӣ дигаргуние дар зиндагии ман ва ҷамъи зиёде аз бандагонаш эҷод кард ва чӣ пурбаракат аст илм!” (37, 102).

Мазмуни хобҳое, ки дар дostonҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ омадаанд, метавон онҳоро ба се гурӯҳ тақсимбандӣ кард:

1.Хобҳои фардӣ, ки ба ин гурӯҳ хобҳои Юсуф, хобҳои Зулайхо ва хоби Молики Заър дохил мешаванд.

2.Хобҳои гурӯҳӣ, ки хобҳои соқӣ ва хонсолори подшоҳи Миср ба ин гурӯҳ мансубанд.

3.Хобҳое, ки ба ҷомеаи инсонӣ вобастаанд ва он хоби Фиръавн ё подшоҳи Миср аст, ки ба офат ва қаҳтии ҳафтсолаи мамлакати Миср ва раъияти он вобаста аст.

Тафлисӣ Абулфазл Хубайшӣ ибни Иброҳим дар рисолаи “Комил-ут-таъбир” аз номи Дониёл аз хобгузори куҳан чунин мегӯяд: “Хоб дар асл ба ду гуна аст, яке аз он ки аз ҳақиқати умур огоҳ месозад, дувум он ки поён ва саранҷоми умурро ошкор месозад ва ин ду асл ба чаҳор қисм тақсим мешаванд:

1.Хоби омир, яъне фармондиҳанда.

2.Хоби зочир, яъне боздоранда.

3.Хоби мунзир, яъне бимдиҳанда.

4.Хоби мубашшир, яъне муждадиҳанда ё башоратдиҳанда. (56, 115).

Аз рӯи тақсимоти Тафлисӣ Абулфазл Хубайшӣ хоби Юсуф ба қисмати чаҳорум – хоби мубашшир, яъне башоратдиҳанда мансуб аст, ки барои дар оянда ба дараҷаҳои баланд расидани Юсуф мужда додааст.

В.Элбоев дар мавриди шинохти хоб ва руъё ҳамчун хати ҳунари ва унсури ҳунари дар дostonҳои “Юсуф ва Зулайхо” чунин таъкид намудааст: “Хоб ва руъё ҳамчун як унсури ҳунари дар дostonҳои “Юсуфу Зулайхо” мавқеи шоиста дошта, барои баёни афкори баланди таълимӣ, фалсафӣ, ахлоқӣ ва бадеӣ саҳми бориз дорад. Маҳз хоб ва руъё

хамчун ҷузъи хунари барои баёни андешаҳои ниҳонии шоирон ва нависандагон ба кор меравад” (159, 289).

Аксари шоирон ва нависандагон дар осори худ дар баробари суvari хаёл аз унсурҳои дигар, ки бунёдашон бар фарҳангу афкори иҷтимоӣ ва боварҳои мардумӣ асос ёфтаанд, истифода мебаранд, ки ин унсурҳо осори эшонро таъсирбахш мегардонанд. Ҳамин боварҳо сабаби ба вучуд омадани таъбир ва таъвил шудааст.

Дар достони Ховарии Шерозӣ ҳашт хоб омадааст:

1. Се хоби Зулайхо.
2. Хоби Юсуф.
3. Хоби Молики Заър.
4. Хоби хонсолор ва соқӣ.
5. Хоби подшоҳи Миср.
6. Хоб дидани Юсуф падару модарашро.

Дар достони Абдурахмони Ҷомӣ ҳафт хоб оварда шудааст:

1. Се хоби Зулайхо.
2. Хоби Юсуф.
3. Хоби муқаррабони подшоҳи Миср (соқӣ ва хонсолор).
4. Хоби подшоҳи Миср.
5. Хоб дидани Юсуф падару модарашро.

Аз муқоисаи хобҳои дар дostonҳо омада ба назар мерасад, ки Ховарӣ дар дostonаш боби алоҳидаеро бо унвони “Хоб дидани Молики Заър, ки Хуршед дар остинаш пинҳон шуд” илова кардааст, ки мундариҷаи ин хоб дар ҳамин боб ба мазмуни огоҳ шудани Яъқуб аз холи Юсуф ба вусули аъробӣ, ки падидаи нек аст ва ба гурӯҳи хобҳои мубашшир мансуб аст, дохил шуда, аз халос шудани Юсуф аз чоҳ тавассути Молики Заър дарак медиҳад ва маъноӣ “Хуршед дар остини Молики Заър пинҳон шуд” баёнгари ин нукта аст, ки Молики Заър Юсуфро аз чоҳ бароварда, муддате пинҳон карда буд.

Ба ҷуз аз ҳамин хоби Молики Заър, дигар миқдори хобҳо дар ҳар ду дoston баробар ва ҳамгунанд.

Ҳам дар достони Ховарӣ ва ҳам Қомӣ Зулайхо се маротиба хоб дида, ба Юсуф ошиқ мешавад, яъне як хеланд, вале баёни тафсилоти хобҳо аз ҷониби шоирон гуногунанд ва ҳар яке бо завқу салиқа ва маҳорати худ ин саҳнаҳоро ба тасвири бадеӣ кашидааст.

Ховари Шерозӣ дар боби “Дар хоб дидани Зулайхо Юсуфро ва фирефтаи ҷамоли ӯ шудан дар навбати аввал” хоби аввали Зулайхоро чунин тасвир кардааст, ки Зулайхо шабе дар хоб буд, ки аз дари хонааш Офтоби ҷаҳонтоб тулӯъ кард, ки аз дидори он ғоратгари ҳуш (яъне Юсуф – Қ.М.) Зулайхо ҳамаро фаромӯш карда, мафтунӣ ҷамоли бемислаш гашт:

Зулайхоро чу сар болинталаб шуд,
Дилаш ногаҳ қарини тобу таб шуд...
Замоне дошт дил дар изтиробаш,
Чу бахти хеш ногаҳ бурд хобаш.
Дилаш бедору чашмаш дар шакархоб,
Ки шуд толеъ зи дар меҳре ҷаҳонтоб.
Ба як дидори он ғоратгари ҳуш,
Зулайхо кард аз ҳастӣ фаромуш.
Ба як наззораи мардумфиребаш,
Бирафт аз сар хирад аз дил шикебаш. (163, 46-47)

Дар хоби дувуми Зулайхо, ки дар боби “Дар беқарорӣ кардани Зулайхо дар фироқи Юсуф ва ба хоб дидан ӯро навбати дувум ва гирифтгор шудани ба силсилаи ишқи ӯ” омадааст, Ховарӣ аз номи Зулайхо ором нагирифтаниш ва бетобу беқарор буданашро ба қалам оварда, таъкид мекунад, ки Зулайхо аз хоби аввал то кунун ноором аст ва боз ба хобаш ҳамон чеҳра, ҳамон симои дилкаш меояд ва баъд аз пурсиши Зулайхо, ки “ту паризодӣ ё одамӣ”, ӯ ҷавоб медиҳад, ки агар ту ишқу васли маро хоҳӣ сабрро пеша кун:

Ҳамон шӯхе, ки бурд аз дил қарораш,
Миён барбаста омад бар канораш.
Ҳамон моҳе, ки дил аз каф рабудаш,

Париойин дигар раҳ рух намудаш.
Ҳамон меҳре, ки бурд аз дида хобаш,
Ба хоб омад дубора бе ҳичобаш...
Расад рӯзе, ки аз ҳам ком ёбем,
Аз ин бетоқатӣ ором ёбем. (163, 59-60)

Маротибаи сеюм дар хоби Зулайхо Юсуф ҳозир мешавад, ки ин матлаб дар боби “Дар хоб дидани Зулайхо Юсуфро навбати сеюм ва ному нишон аз $\bar{u}$ пурсидан ва аз нохушӣ ва беҳушии чунун раҳидан” омадааст. Аз унвони боб пайдост, ки дар хобаш Зулайхо аз Юсуф ному нишон ва макони зисташро пурсон мешавад ва $\bar{u}$ посух медиҳад ва Зулайхоро бовар мекунонад, ки Азизи Миср аст ва макони зисташ шаҳри Миср мебошад:

Маро аз як ниғаҳ девона кардӣ,
Зи ойини хирад бегона кардӣ.
Бигӯ бо ман кучо бошад мақомат?
Бигӯ, он ҷо ки ҳастӣ чист номат?
Азизи Мисраму Миср аст чоям,
Дар он фаррухмакон фармонравоям. (163, 64-66)

Абдурахмони Ҷомӣ низ се хоби Зулайхоро овардааст ва хоби якумро чунин бозгӯӣ кардааст, ки ба назари Зулайхо ҷамоле зухур кардааст, ки зебоияш аз ҳадди башарӣ бештар аст, ки ҳатто аз хуру парӣ ҳам зеботар аст ва Зулайхо аз дидани ин зебой на ба як дил, балки ба сад дил мафтунӣ $\bar{u}$ шудааст:

Зулайхо чун ба рӯяш дида бикшод,
Ба як дидораш афтод, он чи афтод.
Ҷамоле дид аз ҳадди башар дур,
Надида аз парӣ, нашнида аз хур.
Зи ҳусни сурату лутфи шамоил,
Асираш шуд ба як дил, не, ба сад дил! (2, 165)

Абдурахмони Қомӣ хоби дувуми Зулайхоро ин тавр баён доштааст, ки дар хоби Зулайхо чехраи Юсуф мисли моҳи равшан бар ӯ падидор гаштааст:

Зи ногаҳ з-ин хаёлаш хоб бирбурд,
Набуд он хоб, бал беҳушии буд.
Ҳанӯзаш тан наёсуда ба бистар,
Даромад орзуи чонош аз дар.
Ҳамон сурат, к-аз аввал зад бар ӯ роҳ,
Даромад бо руҳи равшантар аз моҳ.(2, 175)

Ва дар байтҳои баъдии ҳамин қисмат дар тасвири Қомӣ чехраи Зулайхо, ки аз хоб бо ҳарос бедор гаштааст, хеле фаъол гашта, аз ӯ суолу ҷавоби зиёд мекунад:

Назар чун бар руҳи зебоаш андохт,
Зи ҷо барҷасту сар дар пояш андохт.
Замин бӯсид, ки эй сарви гуландом,
Ки ҳам сабрам зи дил бурдӣ, ҳам ором.
Ба он Сонеъ, ки аз нур офаридат,
Зи ҳар олоише дур офаридат...
Бигӯ бо ин ҷамолу дилситонӣ,
Кӣ ту в-аз кадомин хонадонӣ?(2, 175)

Дар давоми ҳамин хоб ба саволҳои Зулайхо Юсуф чунин посух медиҳад, ки “ман низ инсонам ва агар ту бар ман ошиқ бошӣ, ман низ маъшуқи ту ҳастам ва дар ин роҳ ту бояд босабру таҳаммул бошӣ”:

Бигуфто: -“Аз нажоди одамам ман,
Зи ҷинси обу хоки оламам ман.
Кунӣ даъвӣ, ки ҳастам бар ту ошиқ,
Агар ҳастӣ дар ин гуфтор содик,
Ҳақи меҳру вафои ман ниғаҳ дор,
Ба бечуфтӣ ризои ман ниғаҳ дор...
Маро ҳам дил ба доми туст дар банд,
Зи доғи ишқи ту ҳастам нишонманд”.(2, 175-176)

Хоби сеюми Зулайхо, ки Ҷомӣ тасвир кардааст, айнан мисли тасвири Ховарии Шерозӣ аст, ки дар хоб Зулайхо аз Юсуф ному макон ва мақоми ӯро пурсон мекунад ва Юсуф чунин ҷавоб мегӯяд:

Зулайхо як шабе не сабру не ҳуш,
Ба ғам ҳамрозу бо меҳнат ҳамоғӯш.
Зи ҷоми дард дурдошомие кард,
Зи шӯри ишқ беоромие кард...
Ки андӯҳи маро кӯтоҳие дех,
Зи номи шаҳри хеш огоҳие дех.
Бигуфто: “Гар бад-ин корат тамом аст,
Азизи Мисраму Мисрам мақом аст.
Ба Миср аз хосағони шоҳи Мисрам,
Азизӣ дод, иззу ҷоҳи Мисрам”.(2, 180)

Ҳар се хоби Зулайхо, ки дар дostonҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ омадаанд, ба гурӯҳи хобҳои мубашшир мансубанд ва Зулайхоро бовар мекунонанд, ки ки ӯ ба ояндаи нек ва муҳаббати Юсуф бовар кунад.

Хоби дигари мубашшир, ки дар дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ ва умуман тамоми дostonҳои “Юсуф ва Зулайхо”-и адабиёти форсии тоҷикӣ ҳамгун омадаанд ва сарчашмашон китобҳои Библия ва Қуръон мебошанд, ин хоби Юсуф аст, ки ӯ ёздаҳ ситора ва Моҳу Хуршедро бар хоб мебинад, ки ба ӯ сачда карданд ва ҳамин хоби Юсуф асоси хатти сюжети қисса аст, ки дигар хобҳо ва сахнаҳои ҷолиби ин қисса ба ҳамин хоб иртибот доранд. Дар охири қисса ва дostonҳои Ховариву Ҷомӣ ин хоб амалӣ гардида, вақте ки Юсуф падару модарро бар тахт менишонанд ва худаш ба сахна ҳозир мешавад, ҳамаи ёздаҳ бародараш онҳоро сачда мекунанд.

Мо аз тафсилоти пурраи ин хоби мубашшири Юсуф худдорӣ мекунем ва нуктаҳои асосӣ ва монандиву фарқи ин хобро дар тасвири Ховарӣ ва Ҷомӣ бозгӯӣ мекунем. Аслан ин хоб дар ҳар ду дoston мушобеҳанд, ки Юсуф хобро дида, ба падар мегӯяд ва падар аз ӯ хоҳиш

мекунад, ки ин хобро ба касе ва хусусан ба бародаронаш нагӯяд. Дар достони Ховарӣ омадааст, ки Юсуф ин хобро ба бародаронаш мегӯяд ва гуфтаи падарро фаромӯш мекунад ва худи Яъқуб мегӯяд, ки нахонд ман ва фарзандонам дар наздигу сачда мекарда бошем?

Дар достони Қомӣ Юсуф гуфтаи падарро риоя мекунад, вале бародаронаш аз муҳаббати зиёди Яъқуб ба Юсуф ва бемехрии падар нисбат ба онҳо рашку ҳасад варзида, бо роҳи фиреб Юсуфро ба сахро бурда, лату кӯб карда, ба чоҳ мепартоянд.

Дар ҳар ду достон давоми ин воқеа ба ҳам монанд тасвир шуда, дар достони Ховарӣ вақте бародарони Юсуф барои исботи даъвоёшон, ки Юсуфро гург хӯрдааст, гургеро аз сахро меоранд ва гург бо хости Худованд ба забон омада, бегуноҳии худро исбот мекунад, ин сахна ҷой дорад, вале ин сахна дар достони Қомӣ дида намешавад.

Лаҳзаи гургро овардан ва ба забон омадани гург дар достони Ховарӣ чунин ифода шудааст:

Хиёнатпеша ихвон ҷаста аз ҷой,
Шудандӣ ҳамчу сур сур даштпаймой.
Ачалбаргашта гурге сайд карданд,
Ба по аз полаҳангаш кайд карданд.
Чу Юсуф бегуноҳаш даст бастанд,
Сарашро чун дили Юсуф шикастанд.
Зи хунаш панҷаву лаб ранг карданд,
Пас он гаҳ сӯи шаҳр оҳанг карданд. (163, 143)

Дар боби дигари достони Ховарӣ, ки “Қуфл аз забони гург гушуда шудан ва иброи заммаи худ аз хӯрдани Юсуф намудан” уевон дорад, мо сахнаи ҷолиби тасвири шоирро тавассути санъати ташхис мебинем, ки гурги безабон ба забон омада, бегуноҳии худро исбот мекунад ва шоир як падидаи нанговари иҷтимоиро дар мисоли бародарони Юсуф, ки бародарашонро ба чоҳ партофта, ба пули ночизе ҳамчун ғулом мефурӯшанд, мазаммат кардааст:

Забон якбора шуд гӯё ба комаш,
Даромад дар сухан баъд аз саломаш.
Ки, эй навбоваи бӯстони Исҳоқ,
Ба дидори ту хуррам чони муштоқ.
Ба он Довуд, ки чуз ӯ додгар нест,
Ки аз Юсуф маро қатъан хабар нест.
Ба покӣ, к-офарида Одам аз хок,
К-аз ин тӯхмат маро доман бувад пок.(163, 145)

Гург, ки ба забон омада буд, тафсилотро ба Яъқуб баён медорад,
вале бародарон ба падар мегӯянд, ки шояд ин он гурге нест, ки Юсуфро
дарида бошад ва моро иҷозат бидеҳ, то ҳамон гургро пайдо кунем:

Бигӯ, то боз бар сахро шитобем,
Магар гурге, ки ӯро хӯрда ёбем., ки дар ин вақт боз гург ба забон
омада, чунин мегӯяд:

Дигар раҳ гургро қуфл аз забон хост,
Бигуфт: -“Эй шаҳ зи ман бишнавад сухан рост:
Ба он сирре, ки кас огаҳ бар он нест,
Ки моро даст бар пайғамбарон нест.
Тане, к-аз банди нафс озода бошад,
Паямбар, ё паямбарзода бошад.
Чунин фармон зи ҳайи лояном аст,
Ки хуни ӯ ба дому дад ҳаром аст”.(163, 146-147)

Дар давоми байтҳо Яъқуб ба ростгӯии гург бовар карда, ки ин ҷо
шоир усули санъати ташхисро истифода мекунад, аз гург суроғи Юсуфро
пурсон мекунад ва гург бо як тааннӣ мегӯяд, ки Юсуф зинда буда, дар
банд аст ва ман ҷои онро гуфта наметавонам:

Пас он гаҳ гуфт бо вай мушфиқона,
Бигӯ бо ман, ки Юсуф ҳаст ё на?
Бигуфто, оре он фарзона фарзан,
Бувад дар силки эҳё, лек дар банд.
Бигуфт: -Акнун кучо ӯро қарор аст?

Бигуфт: -Он чо, ки ҳукми Кирдигор аст.

Бигуфто: -Дех хабар з-он сарзаминам,

Бигуфто: -Нест рухсат беш аз инам.(163, 147)

Ин нуктаҳо, ки аз достони Ховарӣ дар бораи гург ва ба забон омадани ӯ овардем, дар достони Абдурахмони Ҷомӣ дида намешаванд ва Ховарӣ ин сахнаро барои муассир гардидани хатти сюжети достонаш овардааст.

Дар санъати ташхис ашёи ғайриинсонӣ амалиёт ва фаъолият мекунанд, ки дар ин лаҳзаи дoston Ховарии Шерозӣ гургро, ҳамчун образ истифода кардааст, ки дар сюжети дostonҳои қабл аз ӯ эҷодгардида ва тафсирҳову қасас-ул-анбиёҳо ба назар мерасанд.

Дигар хоб, ки дар ҳар ду дoston мавқеимуассир дорад ва барои такомули образ, шахсият ва чеҳраи марказии дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ Юсуф муҳим аст, хоби подшоҳи Миср аст, ки тавассути ақлу хирад ва таъбиру таъвил кардани Юсуф амалӣ мешавад.

Юсуф, ки зиндонӣ шуд ва дар ин ҳангом синнаш аз балоғат ба камолот мерасид, ӯ донандаи илми таъвил гашта буд ва ин хабар дар Қуръон чунин омадааст: “Ва чун (Юсуф) ба ҳадди камоли худ расид, ба ӯ доноӣ ва илм додем. Ва ҳамчунин некӯкоронро подош медиҳем” (Қуръон, сӯраи Юсуф, ояти 22, сах. 237).

Хоби подшоҳи Миср дар дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ ба ҳамон шакл аст, ки дар Библия ва Қуръон омадааст ва ба назар мерасад, ки ҳар ду шоир аз ояти 43-и Қуръон баҳраманда гардида, ин хобро дар дostonҳояшон бо завқу диди бадеии худ тасвир кардаанд. Мазмуни хоб дар Қуръон чунин аст: “Ва подшоҳ гуфт: “Ба дурустӣ, ман ба хоб ҳафт гови фарбехро дидам, ки онҳоро ҳафт гови лоғар мехӯрданд ва ҳафт хӯшаи сабз ва (ҳафт) хӯшаи хушки дигарро дидам. Эй пешвоёни қавм, агар хобро таъбир мекунад, дар боби хоби ман ба ман ҷавоб диҳед”. Дар ояти 44 -и Қуръон омадааст, ки муъаббирони подшоҳи Миср аз таъбири ин хоб очиз монданд: “Гуфтанд: “Ин хобҳои парешон аст ва мо ба

таъбири хобҳо (-и парешон) доно нестем” (Қуръон, сӯраи Юсуф, оятҳои 43 ва 44, сах. 239-240).

Дар дostonҳои Ховарӣ ва Қомӣ баёни оғози хоби подшоҳи Миср дар байтҳои зерин қариб як хел баён гардидаанд:

Дар дostonи Ховарӣ:

Шабе султони Миср, он аз шаҳон фард,

Пайи роҳат ба бистар така чун кард.

Ба хобаш дидаву дил буд бедор,

Ки омад ҳафт гов ўро ба дидор.

Ҳам фарбехсурину паҳнсина,

Ба ҳар қарне зи хубӣ беқарина.

В-аз он пас ҳафт гови лоғари пир,

Зи заъфу лоғарӣ ҳар як замингир... (163, 311)

Дар дostonи Қомӣ:

Шабе султони Миср, он шоҳи бедор,

Ба хобаш ҳафт гов омад падидор.

Ҳама бисёр хубу саҳт фарбех,

Ба хувиву хушӣ аз якдигар бех.

В-аз он пас ҳафти дигар дар баробар,

Падид омад саросар хушқу лоғар... (2, 323)

Бо дуруст таъбир ва таъвил кардани хоби шоҳи Миср Юсуф аз зиндон озод шуда, аз муқаррабони шоҳ таъйин мегардад ва симои ўро баъд аз ин дар дostonҳои Ховарӣ ва Қомӣ хеле фаъол мебинем, ки ў бо маслиҳатҳои судмандаш минбаъд дар густариши давлати Миср хидматҳои арзанда кардааст.

Дигар хоб, ки дар ҳар ду дoston омадааст, ин хоби зиндониён аст, ки Юсуф замони дар зиндон буданаш онҳоро дуруст таъбир кардааст ва асли ин хобҳо аз Билия ва Қуръон сарчашма мегиранд. Дар Қуръон асли хоби зиндониён чунин аст: “Ва ҳамроҳи Юсуф ду чавон ба зиндон дохил шуданд. Яке аз онҳо гуфт: “Ҳамоно ман худро ба хоб дидам, ки оби ангур мефишорам”. Ва дигарӣ гуфт: “Ҳамоно ман худро ба хоб дидам,

ки бар сари худ ноне бардоштаам, ки мурғон аз он мехӯранд. Моро аз таъбири ин хоб хабардор кун, ба дурустӣ, ки туро аз некӯкорон мебинем” (Қуръон, сӯраи Юсуф, ояти 36, сах.238). Ва дар ояти 37-и сӯраи Юсуф омадааст, ки: “Гуфт: “Ҳеҷ таоме, ки шуморо дида мешавад, ба шумо нахоҳад омад, магар, пеш аз он ки ба шумо биёяд, шуморо аз таъбири он хабардор кунам. Ин (таъбир) аз он қабил аст, ки Парвардигори ман маро омӯхтааст. Ҳамоно кеши қавмеро тарк кардаам, ки ба Худо имон намеоранд ва онҳо ба охират эътиқод надоранд”(Қуръон, сӯраи Юсуф, ояти 37, сах.238). Қисмати асосӣ ва чамъбасти таъбири ин хоби зиндониён аз ҷониби Юсуф дар Қуръон чунин омадааст: “Эй ду ёри зиндонии ман, аммо яке аз шумо мавлои худро шароб бинӯшонанд; ва аммо он дигар бар дор карда шавад, пас мурғон аз сари ӯ бихӯранд. Дар коре, ки аз он суол мекунад, казо(- и илоҳӣ) рафтааст” (Қуръон, сӯраи Юсуф, ояти 41, сах.239).

Ниҳоят, хоби охирин, ки дар достонҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ бо унвонҳои “Дидани Юсуф алайҳиссалом падару модари худро дар хоб ва масолат намудани ӯ вафоти худро аз Раббуларбоб” (дар достони Ховарӣ) ва “Хоб дидани Юсуф алайҳиссалом модар ва падарро ва аз Худои таъоло вафоти худ талабидан ва изтиробии Зулайхо” (дар достони Ҷомӣ) омадааст, ки мазмуни ин хобҳо дар Библия ва Қуръон нестанд. Дар ин хобҳо Юсуф шабе дар хоб падару модарро мебинад, ки эшон ӯро барои дидорбинии ҳам даъват мекунанд ва ин нукта дар достони Ховарӣ чунин бозгӯӣ шудааст:

Маҳи Канъон шабе бар расми одат,
Ба хилват буд машғули ибодат...
Ба боғи хулд, дар қасре хучаста,
Падарро дид бо модар нишаста.
Ба вай гуфтанд, к-эй фарзона фарзанд,
Ҷудой то каю ворастагӣ чанд?
Дили модар ба дидори ту мушток,

Падарро тоқат аз ҳачри ту шуд тоқ.
Бувад вақт он ки хуррамдил шитобӣ,
Ба мулки ҷовидонӣ бор ёбӣ. (163, 449-450)
Дар достони Ҷомӣ тафсилоти ин хоб чунин омадааст:
Шабе бинҳода сар Юсуф ба меҳроб,
Раҳи бедорияш зад раҳзани хоб.
Падарро дид, бо модар нишаста,
Ба рух чун хур ниқоби нур баста.
Нидо карданд, к-эй фарзанд дарёб,
Кашид айёми дурӣ, дер, биштоб.
Зи мо хоҳӣ дар обу гил рақам неҳ,
Ба манзилгоҳи ҷону дил қадам неҳ. (2, 355)

Аз баррасии ин хоби Юсуф дар ҳар ду достон ба назар мерасад, ки шоирон дар оғози бобҳои достонҳояшон баёни тафсили ин хоби Юсуфро ҳамгун тасвир кардаанд ва аз таҳлили байтҳои минбаъда низ мебинем, ки баёни мавзӯи монанд аст ва Юсуф аз хоб бедор шуда, ба даргоҳи Худованди якто муноҷот мекунад ва шукр мегӯяд, ки барояш дар зиндагӣ чунин мартабаву иззату ҷоҳро додаӣ ва ўро азизи мардум гардондаӣ.

Лаҳзаи аз хоб бедор шудани Юсуф дар достони Ховарӣ чунин аст:
Зи бас бетоб кардаш завқи дидор,
Гуҳар аз дида резон гашт бедор.
Дилаш завқи бихишти ҷовидон ёфт,
Аз ин вайрона манзил рӯй бартофт.
Зи дил майли ҷаҳонбонӣ бадар кард,
Ҳавоии шоҳии мулки дигар кард. (163, 450)
Ҳамин лаҳза дар достони Ҷомӣ чунин аст:
Чу Юсуф ёфт бедорӣ аз он хоб,
Ба паҳлӯи Зулайхо шуд ба меҳроб.
Ҳадиси хобро бар вай баён кард,
В-аз он мақсудро бар вай аён кард...

Матоъи унс аз ин дайри фано бурд,
Ба мехроби бақо дасти дуъо бурд:
Ки, эй ҳочатравои мустамадон,
Ба сар афсарнеҳи торақбаландон.
Маро фориғ зи ман роҳе ба худ деҳ,
Мисоли шоҳии мулки абад деҳ.(2, 355-356)

Фарқ ин ҷо аз ду достон дар он аст, ки дар достони Ховарӣ Юсуф баъди бедорӣ ба Худованд худаш роз мегӯяд ва дар достони Ҷомӣ Юсуф ба назди Зулайхо расида, ба даргоҳи Худованд муноҷот мекунад.

Юсуф ҳамчун шахси ояндабин аст ва ҳатто марғаш барои ӯ дар хобаш муайян мегардад.

Ҳамин тавр, хоб ва руъё дар достонҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ, ки ин ҷо тафсиланро бозгӯӣ кардем, ҳамчун хатти ҳунари дар достонҳо хеле мавқеи сазовор доранд ва барои муассир ва ҷолиб тасвир шудани лаҳзаҳои гуногуни достонҳо истифода шудаанд.

3.4.Мавқеи мунозира дар достонҳои ҳамном

Мунозира аз хатҳои дигари ҳунарист, ки дар достонҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ истифода шудаанд. Мунозира аз анвои адабиёт, ки дар он ду образи асари бадеӣ ба ҳам оид ба як ё чанд масъалае, ки дар асар омадааст, байни ҳам баҳс мекунанд, ва дар охир роҳи ҳалли масъаларо пайдо мекунанд, ки ҳам Ховарӣ ва ҳам Ҷомӣ аз он истифода бурдаанд.

Ховарии Шерозӣ дар қисматҳои аввали достони худ дар боби “Муқолимоти Азизи Миср бо расули малик Таймус ва ҷавоб гуфтани расул Азизро мунозираеро овардааст, бад-ин матлаб:

Азизаш гуфт: - К-эй марди ҳунарвар,
Ба Миср афтада роҳат аз ҷи кишвар?
Бигуфт: - Эй зеби тоҷу зиннати тахт,
Мудомат бод дар бар шоҳиди бахт.
Иқомат буд дар Чин сол чандам,
Муҳиме сӯи Мағриб раҳ фикандам.(163, 78)

Дар мисраъҳои дигар ба назар мерасад, ки расули шоҳи Мағриб малик Таймус, падари Зулайхобо Азизи Миср муколима мекунад ва Азизи Миср аз ин расул мақому кор ва дар назди шоҳи Мағриб Таймус чӣ манзалат доштанадро пурсон мекунад:

Ба айвон хонд аввал бо навидам,
Дар охир ронд аз дар ноумедам.
Азизаш гуфт: - К-эй фаҳри замона,
Ба комат бод давлат ҷовидона.
Шаҳи Чин вориси тоҷи каёнӣ,
Ки бод ўро фаровон зиндагонӣ.
Шабе бар тахти ишрат така будаш,
Ба васли навгуле рағбат фузудаш. (163, 79)

Давоми мунозира чунин ҷараён мегирад, ки аз байни надимони шоҳ як марди солхўрдаи хирадманде ба шоҳ мегўяд, ки навгулон бисёранд, вале духтари шоҳи Мағриб Зулайхо дар ҳусну ҷамол ягонаи офоқ аст ва бояд шоҳ расулро барои хостгории ў фириштад:

Шаҳи Мағрибзаминро ҳаст духте,
Ки Юсуфро бувад дар ҳусн ухте.
Сипехри ҳуснро тобанда мохе,
Сарири чилваро зебанда шохе.
Парирўён ҳама девонаи ў,
Ҷаҳонро гўш пур з-афсонаи ў.
Зи зулфи анбарин бар рух ниқобаш,
Ниҳон дар зерӣ абре офтобаш. (163, 79)

Аз талаботи дигари мунозира он аст, ки ҳангоми баёни шахсе ё чизе дигар аз сифатҳои ҳубии он таърифу тавсифҳо карда мешавад ва фиристодаи падари Зулайхо аз зебӣ ва ҳусну ҷамоли оламгири Зулайхо дар назди Азизи Миср зиёд мегўяд ва ў Зулайхоро надида, мафтунӣ ў мешавад ва расулони худро барои хостгории Зулайхо мефариштад:

Азизи Миср аз он услуби гуфтор,
Ба сад дил шуд ба доми вай гирифтадор.

Нахӯрда чуръае з-он чом шуд маст,
Надида ғамзаи дил рафташ аз даст.
Ба некӯ соате бо хотире шод,
Ба сӯи кишвари Мағриб фиристод.(163, 83)

Расули падари Зулайхо зуд ба Мағрибзамин баргашта, аз қабули хуби Азизи Миср ва ба наздикӣ аз расидани расулони ӯ хабар медиҳад ва ин хабарро Зулайхо шунида, хурсанд мегардад.:

Расули Мағриб он ибриборат,
Зи сур - сур карда суръат истиборат.
Зулайхо гӯш бар дар, дида бар роҳ,
Ки кай гардад зи ҳоли қосид огоҳ?...
Даромад ногаҳ аз дар бо дили шод,
Зулайхоро зи хотир уқда бикшод.
Башорат дод аз азми Азизаш,
Зи ирсоли ҳадоё гуфт низаш.(163, 83)

Дар мунозараҳо барои ҳалли масъалае, ки дар байни ду тараф сурат мегирад, шахси сеюм ширкат карда, онро бар нафъи як нафар ё тарафайн ҳал мекунад, ки дар ин мунозираи овардашуда расули падари Зулайхо ҳамчун шахси сеюм масъалаи муҳаббати Азизи Мисрро бо Зулайхо мусбат ҳал кардааст.

Мунозираи дигари чолиб, ки Ховарӣ дар достон овардааст, ин мунозираи Яъқуб бо фарзандонаш ва гург аст, ки гург бо хости Худованд ба забон омада, ин баҳси падару писаронро мусбат ҳал мекунад:

Зи хунаш панчаву лаб ранг карданд,
Пас он гаҳ сӯи шаҳр оҳанг карданд.
Чу девонаш ғиревон бо сад ошӯб,
Кашидандӣ ба девонгоҳи Яъқуб.
Бигуфт: -Эй гурги беинсофи хунхӯр,
Ба хунхорӣ чу худ боди гирифтор.
Бигӯ: -Чун бар сари Юсуф расидӣ,

Тани ўро кучо дар хун кашидӣ?

Нагуфтӣ: - К-ин паямбарро салил аст,

Нагуфтӣ: - Ин зи ихфоди Халил аст?

Надонистӣ укубат тезгом аст,

Надонистӣ фалак зудинтиқом аст?

Надидӣ аз падар маҳрумии ў,

Накрадӣ раҳм бар мазлумии ў?(163, 144-145)

Ин мунозараро, ки ҳаҷман калон аст, аз хотири нишон додани муносибати бади инсонҳо ба инсонҳо аз номи гург, ки бо истифода аз санъати ташхис баён шудааст, ин ҷо чун намуна овардем, ки давомаш низ ҷолиб аст, ки гург ба забон омада, асрори бади бародаронро фош мекунад:

Забон якбора шуд гӯё ба комаш,

Даромад дар сухан баъд аз саломаш.

Ба ин водӣ чу бо ғам по ниҳодам,

Ба дасти ин ҷафокорон фитодам.

Маро з-инсон, ки бинӣ даст бастанд,

Сарамро ҳамчу аҳди худ шикастанд.(163, 145)

Давоми баҳсу мунозираи бародарон ва гургу Яъқуб бо ҳақиқатро гуфтани гург ба охир расида, дар натиҷа баҳси онҳо бар манфиати падар ҳал мешавад, ки гург ҳамчун шахси сеюм барои ислоҳи ин баҳс иштирок кардааст.

Дар достони Ховарии Шерозӣ дар дигар бахшҳо мунозираҳо истифода шудаанд, ки ин нуктаҳо дар баҳси доя бо Зулайҳо, баҳси бародарон бо якдигар барои куштан ё ба ҷоҳ афкандани Юсуф, баҳсҳои зиёди Зулайҳо бо Юсуф барои қабули ишқи ў, мунозираи Азизи Миср бо Юсуф ҳангоми тӯҳмат задани Зулайҳо, мунозираи Юсуф бо зиндониён, бо подшоҳи Миср, бо занони Миср, бо бародаронаш, ки барои ғалла ба назди ў ба Миср омада буданд, бо падару модараш ҳангоми дидани онҳо ва ғайра, ки дар дoston ҳамчун хатти ҳунарий ва услуби ҳунарий бамаврид ва барҷаста тасвир ва бозгӯӣ шудаанд.

Дар достони Абдурахмони Қомӣ мунозира низ ҳамчун хатти хунари дар мавридҳои зиёд ба қор гирифта шудааст, ки чанд намунаи онро ин ҷо баррасӣ мекунем.

Баъд аз хоб дидан ва шефтаву мафтуни ҷамоли Юсуф шудани Зулайхо Абдурахмони Қомӣ мунозираеро овардааст, ки ҷаззоб аст:

Зулайхо гуфт: - Деверо ҷӣ ёро,

Ки бинмояд чунон шакли дилоро.

Дигар гуфто: - Ки ин хобест норост,

Чаро бояд ба ҳар норост ҷон қост?

Бигуфт: - Ин хоб агар норост будӣ,

Бад-ин сон ростонро қай рабудӣ?

Бигуфто: - Қор агар будӣ ба дастам,

Қай ин бори қарон додӣ шикастам. (2, 173)

Абдурахмони Қомӣ дар мунозираи дигар лаҳзаи хоб дидани Юсуф ёздаҳ ситораву Моҳу Офтобро, ки бар ӯ сачда мекарданд, ба тасвири бадеӣ гирифтааст:

Бигуфто: - “Хоб дидам Меҳру Маҳро,

Зи раҳшанда қавоқиб ёздаҳро,

Ки яқсар доди таъзимам бидоданд,

Ба сачда пеши рӯям сар ниҳоданд”.

Падар гуфто: - “Ки бас қун з-ин суҳан бас,

Мағӯй ин хобро зинҳор бо қас”.

Мабод ин хобро ихвон бидонанд,

Ба бедорӣ сад озорат расонанд. (2, 209)

Мунозираи дигаре аз достони Абдурахмони Қомӣ, ки сахнаи баҳси Зулайхо ва Юсуфро дар мавриди қабул нақардани ишқи Зулайхо аз ҷониби Юсуф ва ҷавобҳои қиддӣ ва боварибахши ӯ, ва шиддат гирифтани ҳолати рӯҳии Зулайхо, ки қодир аст шавҳари худ – Азизи Мисрро заҳр дода кушад, хеле ҷолиб баён шудааст:

Бигуфто: - Монеи ман з-он ду қиз аст,

Иқоби Эзаду қаҳри Азиз аст.

Азиз ин қачниҳодӣ гар бидонад,
Ба ман сад меҳнату хорӣ расонад.
Зулайхо гуфт: - Аз он душман маяндеш,
Ки чун рӯзи тараб биншинадам пеш.
Дихам ҷоме, ки бо ҷонаш ситезад,
Зи мастӣ то қиёмат барнахезад.
Бигуфт: - Он кас наям, к-ояд писандам,
Ки ояд бар каси дигар газандам.(2, 209)

Дар охири достони Абдурахмони Ҷомӣ мунозираи Юсуф бо пайвандон ҳангоми расидани маргаш, ки марги ӯ тавассути бӯидани себе, ки Ҷабраил аз бихишт барояш овардаастмамалӣ мегардад, ки хеле ҷолиб ва ҳам рикқатовар аст:

Чу по дар як рикоб овард Ҷибрил,
Бад-ӯ гуфто: - Макун з-ин беш таъчил.
Чу Юсуф ин башорат кард аз ӯ гӯш,
Зи шодӣ шуд бар ӯ ҳастӣ фаромӯш.
Дигар гуфто: - Зулайхоро бихонед,
Ба меъоди видои ман расонед.
Бигуфтанд: - Ӯ ба дасти ғам забун аст,
Фитода дар миёни хоку хун аст.
Бигуфто: - Тарсам ин доғи ғаромат,
Бимонад дар дили ӯ то қиёмат...
Чу Юсуфро ба даст он себ бинҳод,
Равон он себро бӯиду ҷон дод.(2, 357-358)

Дар достони Абдурахмони Ҷомӣ ба ҳамин монанд мунозираҳои хуб ва хурд-хурде низ ҳастанд, ки барои ҳалли масъалаҳои ба миён омада дар байни образҳои асосии дoston бисёранд ва мо бо мисолҳои оварда иктифо мекунем, ки ин мунозираҳо барои расидан ба ҳалли баҳсҳо ҳамчун хатти ҳунари истифода шудаанд.

Аз баррасии истифодаи мунозираҳо дар дostonҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ ба чунин натиҷа метавон расид, ки ҳар ду

шоир ин навъи адабиरो дар дostonхояшон барои тахрик бахшидан ба хатти сюжети асарҳо ва обурани бадеӣ додан ба дostonҳо истифода бурдаанд, чунки дар луғат мунозира маъноӣ рӯ ба рӯ гуфтугӯ кардан, баҳс намудан ва дар истилоҳ аз навъҳои адабиёт, ки мисли санъатҳои лафзӣ маънавӣ ба суҳан ва рафтори образи асар муассирӣ мебахшад” (124, 75).

3.5. Нома ҳамчун хатти хунари дар дostonҳои ҳамном

Номаҳо дар дostonҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ ҳамчун хатти хунарии шоирон истифода шудаанд, ки ҳар кадоми онҳо аз нигоҳи миқдор ва мазмун номаҳоро ба таври гуногун истифода кардаанд.

Дар дostonи Ховарии Шерозӣ дар чанд маврид номаҳо истифода шудаанд, аз ҷумла, дар боби “Дар даъват кардани он Сарвар халоикро ошкоро ва нома навиштани ӯ ба атроф”, ки суҳан дар бораи номаи Пайғамбар Муҳаммади Мустафо меравад, ки дар Мадина баъд аз пирӯзӣ бар куффор дар миёни мардуми зиёд барои навоҳии атрофи Маккаву Мадина номаҳо ирсол доштанд, ки мардум дину ойини исломиро пазируфта, аз парастии дини ғайр худдорӣ кунанд, чунки аз нигоҳи дини ислом парастии динҳои дигар мамнӯъ шуморида шудаанд ва мазмуни онро Ховарии Шерозӣ чунин баён доштааст:

Чу дорулмулки Ясрибро Шаҳи бадр,
Ба уд афзуд аз мулку малак кадр.
Ба истиқболи он Хуршеди тобон,
Шудандӣ халқ аз ҳар сӯ шитобон.
Ишорат кард, то донову пирон,
Ҳама равшандилон, софизамирон,
Ки фармоне ба ҳар кишвар нигоранд,
Ба ҳар як дину миллат арза доранд,
Ки аз ойини ботил рух битобед,
Ба дорулмулки дини ҳақ шитобед...(163, 14)

Номаи дигар, ки дар дар достони Ховарйомадааст, номаест, ки Яъқуб ба Азизи Миср (ин ҷо худи Юсуф дар назар аст –Ҷ.М.), дар бораи боздошт кардани фарзанди дигари ӯ Бинёминбад-ӯ навиштааст. Юсуф, ки дар Миср баъд аз вафоти Азизи Миср ба ҷои ӯ ба мансаби вазири расида буд ва бародаронаш дар он солҳои гуруснагӣ ва қаҳтӣ барои харидорӣ кардани ғалла ва дигар маводи ғизоӣ ба Миср омада буданд ва Юсуф онҳоро шинохта, бародари худаш Бинёминро, ки онҳо аз як модар таваллуд шуда буданд, дида, дар Миср бо баҳонаи “дуздии сохта” нигоҳ медорад. Ин хабар ба Яъқуб мерасад ва ӯ, ки аз фироқи Юсуф солиёни зиёд ранҷу азобдошт, ин хабарро бо азоб таҳаммул карда, ба унвони Азизи Миср, ки дар асл Юсуф аст, номае менависад, ки пур аз дард аст. Яъқуб дар номааш таъкид мекунад, ки фарзандаш Бинёмин пайғамбарзода аст ва ҳаргиз дуздӣ намекунад.

Ин нома дар достони Ховарии Шерозӣ “Нома навиштани Яъқуб ба Азизи Миср” унвон дорад, ки дар саҳифаҳои 402-407-и достон омадааст ва таҳқиқ нишон дод, ки ин нома бори аввал дар китоби “Қасас-ул-анбиё” омадааст ва ба назар мерасад, ки Ховарӣ аз ин сарчашма бардошт кардааст.

Мазмуни номаи дар “Қасас-ул-анбиё” омада чунин аст: “«Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим ва ин номаест аз Яъқуби Исроил ба сӯи малики Миср. Аммо баъд, эй малик, мо аҳли байте ҳастем, ки ҳамеша Худованд балоро муваккали мо гардонид, чаддам Иброҳимро дасту по баста ба оташи Намруд андохтанд. Ҳақтаъоло ӯро начот дод ва падарам Исҳоқро корд бар ҳалқумаш гузошт, Ҳақ таъоло аз барои ӯ фидо фиристод ва маро писаре буд дӯсттарини ҳамаи фарзандон. Бародарон ӯро ба саҳро бурданд ва пирохани хунолуди ӯро оварданд ва ман дар фироқи ӯ чандон гиристам, ки чашмам сафед шуд ва ӯро бародаре буд аз як модар, ки баъд аз Юсуф ба ӯ алоқа доштам, ба ӯ тӯҳмати дуздӣ задӣ ва назди худ нигоҳ доштӣ.

Бидон, ки мо аз хонадоне нестем, ки аз мо дуздӣ зоҳир гардад. Агар ин фарзандро бар ман расондӣ, фа бехо (хуб, бехтар) ва илло дуо мекунам ва оҳе кашам, ки диморат барояд» (1, 122).

Ховарӣ дар дoston мазмуни ин номаро чунин баён кардааст:

Талаб фармуд донодил дабире,

Мусафотинате, равшанзамире.

К-аз ин аҷдоди моро то ба Одам,

Бало омад фурӯ бар сар дамодам.

Меҳин чаддам, ки бар даъват кафил аст,

Ба хилватхонаи хуллат Халил аст.

Ниҳоли меҳри ӯ аз дил чу канданд,

Ба сад хориш дар оташ фиканданд.(163, 402-403)

Дар байтҳои баъдӣ Ховарӣ дар бораи аз оташ раҳо ёфтани Иброҳим ва барои қурбонӣ кардан овардани писари Исҳоқ Исмоил ва дигар мушкилоти ба сари пайғамбарон омада сухан мегӯяд ва аз Юсуфро ба макру фиреб аз наздаш бурда, ба хорӣ лату кӯб кардани бародаронаш ин байтҳоро аз номи Яъқуб гуфтааст:

Яке з-эшон, ки бар ихвон сарӣ дошт,

Ба сӯрат сирати пайғамбарӣ дошт.

Ба сад найранг ихвони ғаюраш,

Чу иқбол аз барам карданд дураш...(163, 403-404)

Дар байтҳои дигар Ховарӣ дар бораи бо баҳонаи дуздӣ ниғаҳдорӣ шудани Бинёмин, ки ин саҳнаро худи Юсуф тарҳрезӣ карда буд, сухан мегӯяд ва аз номи Яъқуб ба Юсуф чунин мегӯяд, ки фарзандаш Бинёминро халос кунад, ки аз лаҳзаҳои муассири ин нома аст:

Тараҳҳум кун дар ин пирӣ ба ҳолам,

Гаҳи парвоз шуд, бикшой болам.

На Юсуф дар барам, на Ибни Ёмин,

Надонам хун бигирям бар кадомин?

Гарам ин уқда аз дил баркушой,

Дихӣ з-ин банди ҳирмонам раҳой.

Бихоҳам аз дуъои субҳгоҳӣ,
Ки монад дар таборат подшоҳӣ.
Ғурурат гар шавад монеъ дар ин кор,
Дуъои бедилонро саҳл машмор.(163, 406)

Дар лобалои достони Ховарӣ номаҳои расулони давлатҳо, ки ба падари Зулайхо навиштаанд ва дигар номаву паёмҳои хурд мавҷуданд, ки дар дoston ҳамчун хатти ҳунари истифода шудаанд.

Дар достони Абдуррахмони Қомӣҳамағӣ як нома ба назар мерасад, ки он дар боби «Фиристодани падари Зулайхо қосиде ба сӯи Азизи Миср ва арз кардан Зулайхоро бар вай ва қабул кардани вай онро» дар чанд байте оварда шудааст, ки дар дoston ба шакли «паём» омадааст. Аз мазмуни ин нома маълум мегардад, ки Зулайхо Юсуфро се маротиба ба хоб дида, ошиқи ӯ гардид ва Юсуф худро Азизи Миср номид, вале ӯ то ин замон Азизи Миср нагардида буд, аммо бо хоҳиши ӯ ва паём навиштани падараш ба Миср фиристода шуд:

Падар чун баҳри Мисраш хастачон дид,
Илоҷи хастачониш андар он дид.
Ки доное ба роҳи Миср пӯяд,
Илоҷаш аз Азизи Миср чӯяд.
Барад аз вай паёме чанд бо ӯ,
Зулайхоро диҳад пайванд бо ӯ...
Вале вай дарнаёрад сар ба ҳар кас,
Ҳавои Миср дар сар дораду бас.
Агар афтад қабули раъйи оӣ,
Фиристемаш ба он дилкаш ҳавоӣ. (2, 186-187)

Номаи дар достони Қомӣ омада бо ҳамин байт ба охир мерасад. Аз таҳлили номаҳо дар дostonҳои Ховарӣ ва Қомӣ ба назар мерасад, ки шоирон дар асарҳои худ номаҳоро, ки аз қисмати матнҳои адабиянд, барои муассирӣ ва чаззобияти сюжет истифода бурдаанд.

Дар дostonҳои «Юсуфу Зулайхо» номаҳо хеле кам истифода шудаанд, вале бо талаби хатти сюжети асарҳо ҳар шоир онро чун усули

бадеӣ ба кор бурдаанд. Дар сарчашмаҳои асосии қисса, мисли Таврот ва Қуръон, инчунин «Таърихи Табарӣ» намунае аз номаҳо вучуд надоранд ва онро шоирон баҳри тақвият бахшидани сужети дostonҳои худ ҳамчун як ҷузъи ҳунари мавриди истифода қарор додаанд, чунки: «Нома ва номанигорӣ дар таърихи адабиёти олам ва форсизабонон аз қадимулайём то кунун ҳамчун навъе аз ақсоми мутуни адабӣ шинохта мешавад» (126, 3).

3.6. Забон ва сабки дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ

Дostonҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷоми бо забони равони форсии тоҷикӣ ва сабки инфиродии ҳар шоир нигошта шудаанд. Аз нигоҳи сабк ҳар ду дoston ба сабки роиҷи хуросонӣ эҷод шуда, дарки мазмуну мӯҳтавои дostonҳо ягон мушкилӣ надорад. Вожаву таъбирҳои арабӣ нисбат ба дostonи Ховарӣ дар дostonи Ҷомӣ, хусусан дар унвони бобҳо бештар ба назар мерасад. Ҳусни баён, истифодаи санъатҳои бадеӣ, ҳунари суҳанварӣ, истифодаи хоб ва руъё, мунозира ва нома ҳамчун хатти ҳунарии асарҳо дар баёни ҳар шоир гуногун аст ва монандиҳо низ дорад.

А). Дostonи Ховарии Шерозӣ бо фарогирии мӯҳтаво ва бандубасти бадеӣ яке аз дostonҳои ҷолиб ва асари мукамал аст. Ховарӣ сужети дostonро, ки реша дар фолклор дорад, дар асоси унсурҳои нақлу таҳния эҷод кардааст, ки оғози саҳнаҳои гуногуни асарро бо ифодаҳои «ало, эй тӯтии донои асрор», «куҳан ганчури ин ганчинаи роз», «куҳан афсонасанҷи ин ҳикоят», «чунин қард аз суҳансанҷон ривоят», «куҳан саҳронаварди дашти эҷод» ва ғайра оғоз бахшидааст.

Ховарӣ оғози боби «Расидани қорвон ба соҳили Нил»-ро чунин баён кардааст:

Куҳан саҳронаварди дашти эҷод,
Зи ҳоли раҳравон 3-ин сон ҳабар дод.
Ки аз Қанъон чу Молик раҳт барбааст,
Ба қамрӯзӣ ба қурби Миср пайвааст.(163, 177)

Ва саршавии боби «Ба гармоба бурдани Зулайхо Юсуфро» чунин ифода гардидааст:

Кухан ғаввоси дарёи маъонӣ,
Чунин кард аз сухан гавҳарфишонӣ.
Ки чун ахтар раҳи Мағриб сипарданд,
Кавокиб сар фурӯ дар об бурданд. (163, 195)

Як хусусияти услубии достони Ховарӣ ва умуман дostonҳои адабиёти форсии тоҷикӣ он аст, ки оғози боби дostonро, ки ба мавзӯи хурсандӣ ва муваффақияти образи асосӣ нигаронида шуда бошад, бо ибораву ифодаҳои хубу дилкаш ва шодибаш, ба монанди «Надими маҳфили ишқи фусунсоз», «Ҳарими ишқ бас воломақом аст», «Хушилҳон андалеби гулшани роз» ва ғ. оғоз мекунанд. Агар боби дoston ба масъалаи мушкилӣ ва бебарории кори образи асар бахшида шавад, бо калимаву ибораҳои «дилтангӣ», «абри ғам», «ҳичрон» ва амсоли инро ба кор бурдааст. Намунаҳо барои мисол:

Аз он сӯ моҳи Канъон бо дили танг,
Мудомаш буд бо девору дар чанг. (163, 199)

Ва:

Шунидам, чун гили Одам сириштанд,
Ба гулзори вучудаш нахл киштанд,
Бар он борид абри ғам чиҳил рӯз,
Аз он пас рӯҳ гашташ қолабафрӯз.
Аз он набвад диле як лаҳза беғам,
Дар ин олам зи фарзандони Одам. (163, 204)

Ховарӣ дар дoston 2 ҳикоят, 2 тамсил ва 1 қиссаро овардааст, ки ба сюжети асар дахл надоранд ва барои пуртаъсир гардидани ҳолат ва амалиёти образҳои асосӣ ба кор бурдааст.

Аз нигоҳи ғоя дар дostonи Ховарӣ, ки худ пайрави мазҳаби шиъӣ мебошад, баъзе масъалаҳои ин мазҳаб дар боби алоҳида, бо унвони «Дар манқабати Асадуллоҳи Алғолиб Ҳазрати Алӣ ибни Абтолиб алайҳиссалом» баён гардидааст, ҳарчанд ки Ховарӣ баррасии ғояи

вахдати вучудро низ тарғиб мекунад, ки ин нуктаҳоро хангоми баррасии образҳои Юсуф ва Зулайхо бозгӯӣ намудем.

Хотимаи достони Ховарӣ бо бобҳои «Дар бевафоии дунё, ки ҳар чӣ ба ҳар кас дод, аз ӯ бозпас гирифт» ва «Дар хотимаи ин нусхаи шарифа, ки мавсум ба аҳсан-ул-қасас аст» ба охир мерасад ва чун саҳифаи охирини китоб афтодааст, номи котиби он ва миқдори байтҳои саҳифаи охир маълум нест ва дар ҳоли ҳозир чун нусхаҳои дигар дар дастрасӣ қарор надоранд, миқдори умумии байтҳои достон аз 6795 байт иборат аст.

Ховарӣ дар боби «Дар бевафоии дунё, ки ҳар чӣ ба ҳар кас дод, аз ӯ бозпас гирифт» чунин байтҳоро овардааст, ки баёнгари ҳолати Юсуф ҳамчун образи асосии достон мебошад:

Фалак бо мо на акнун кина дорад,
Ба сина кинаи дерина дорад.
Киро дидӣ ба гардун поя афрохт,
Ки аз кин охираш аз по наяндохт?
Киро дидӣ зи шоҳони чавонбахт,
Ки бар хокаш наҷфканд аз сари тахт?(163, 463)

Ховарии Шерозӣ ҳамчун устои чехраофар ва тасвирсоз дар достон аз санъатҳои лафзӣ маънавӣ, аз ҷумла, ташбеҳ, талмех, тавсиф, ташхис, муболиға, саволу ҷавоб ва ғайра фаровон истифода кардааст, ки ин санъатҳо сюжети достонро рангин ва ҷолиб гардониданд.

Ташбеҳ аз санъатҳоест, ки онро Ховарӣ дар баёни ҳоли ҳар як образи достон истифода кардааст. Зулайхо барои Ховарӣ беҳтарин ва зеботарин зани олам аст, ки барои тавсифи зебоии ӯ беҳтарин суханҳоро гуфтааст ва ӯро аз фаришта ҳам зебо ва покдоман меҳисобад ва танашро парварда аз ширва лабашро офарида аз лаълу марҷон медонад, кибо зебоии ҳудаш дар замона масал шудааст:

Карашма хоназоди чашмасташ,
Парирӯёни олам пойбасташ.

Гилаш аз тинати қудсӣ сиришта,
Ба доманпоқӣ афзун аз фаришта.
Танаш аз шираи чон парварида,
Лабаш аз лаълу марҷон офарида.
Чу буд аз ҳусну зебой ягона,
Ба бемислӣ масал шуд дар замона.(163, 41-42)

Дар сифати зебой, доной ва бофарҳангу такводор будани Юсуф, ки хеле зебоства ҳуснаш оламро гирифтааст ва навбоваи Иброҳими Халилуллоҳ аст, чунин гуфтааст:

Рухаш ойинаи симои биниш,
Қадаш сарви риёзи офариниш.
Ҷамолаш мазҳари анвори шоҳӣ,
Гирифта ҳуснаш аз маҳ то ба моҳӣ.
Ки ин маҳпораро шаъне ҷалил аст,
Меҳин навбоваи боғи Халил аст. (163, 107)

Ховарӣ дар васфи канизони Зулайхо, ки мудом ҳамроҳаш буданд, онҳоро зебо тасвир кардааст:

Камар зарринвушоқон даста-даста,
Ба атрофи иморӣҳалқа баста.
Бутони халлуҳӣ, хубони тозӣ,
Ҷама бо якдигар дар ишқбозӣ.
Камонабрӯ бутон саргарми бода,
Камин аз ғамза сӯи ҳам кушода.
Бутони мисриву хубони чинӣ,
Ҷама нозон ба ҳам дар нозанинӣ.(163, 96)

Ховарӣ сахнаи ба оби Нил оббозӣ кардан ва аз чеҳраи зебои ӯ мафтун шудани нилуфари обӣ ва зеботар гардидани дарё ва дигаронро бо истифода аз санъати **тавсиф** чунин бозгӯӣ намудааст:

Пайи дидори он меҳри чаҳонтоб,
Бурун овард сар нилуфар аз об.
Чу ҷо дар Нил кард он рашки ҳайвон,

Ту гуфтӣ Нилро омад ба тан чон.
Даромад оташе дар бурчи обе,
Зи оташ об шуд дар файзёбӣ.
Зи рӯи лоларангу лаъли сероб,
Фурӯ афканд оташ бар дили об.(163, 181)

Талмеҳ дар достони Ховарӣ хеле зиёд истифода шудааст, чунки сюжети дoston ба рӯзгори пайғамбарон ва шахсиятҳои таърихӣ мансуб аст. Шоир дар мавриде, ки аз баёни холи Зулайхо ҳамчун духтари зебо ва покдоман сухан мегӯяд, симои Марямро пеши назар меоварад, ки симои покӣ ва покизагавҳарӣ аст:

Сиришта аз вафо обу гили ту,
Бувад ганҷинаи дониш дили ту.
Магар аз нахли Марям шева дорӣ,
Ки ширинмева бо бeбаргӣ орӣ.
Хато гуфтам туӣ дӯшиза Марям,
Чу Марям дорӣ аз Рӯхулқудус дам.(163, 40)

Дар ҷои дигар, Ховарӣ дар мавриди хостани Юсуф касби шубониро аз таърихи гузаштаи пайғамбарон сухан мегӯяд, ки ҳама шубонӣ кардаанд:

Бигуфто, хоҳиям гар ком ронӣ,
Набошад ҳеч комам чуз шубонӣ.
Чаро, к-он пешаи пайғамбарон аст,
Бар онам ман, ки пайғамбар бар он аст.
Зулайхо дарзамон з-он сон, ки донӣ,
Муҳайё кардаш асбоби шубонӣ.(163, 201)

Ховарӣ дар мавриди дигар талмеҳро дар бобати баёни Яъқуб аз гузаштагони пайғамбарон, аз Одам, то Иброҳиму Исҳоқ ёд кардааст, ки онҳо бо амалҳои некашон аз оташ саломат гузашта ва қурбонӣ кардани фарзанд бо хости Худованд эмин мондаанд:

К-аз ин аҷдоди моро то ба Одам,
Бало омад фурӯ бар сар дамодам.

Меҳин чаддам, ки бар даъват кафил аст,
Ба хилватхонаи хуллат Халил аст.
Пас Исмоилро гардид маъмур,
Ки созад сар ба қурбонӣ зи тан дур.(163, 402-403)

Санъати **саволу ҷавобро** Ховарӣ барои баёни ҳиссиёти қалбии образҳои дoston ба қор бурдааст, ки як намунаи онро ҳамчун мисол меорем:

Азизаш гуфт, к-эй марди ҳунарвар,
Ба Миср афтада роҳат аз чӣ кишвар?
Бигуфт, эй зеби тоҷу зиннати тахт,
Мудомат бод дар бар шоҳиди бахт.
Азизаш гуфт, ком аз вай чӣ будаст?
Ки навмедӣ дар охир рух намудаст.
Ба посух гуфт, к-эй фаҳри замона,
Ба комат бод давлат ҷовидона.(163, 78)

Нидо дар дostonи Ховарӣ зиёд истифода шуда, оғози ҳар боб бо нидо ё хитобае сар мешавад, ки як навъ хусусияти даъватро низ дорад ва бо мисраҳои хеле ҷолиб оғоз мегардад:

Биё,эй хома, эй дерина ҳамроз,
Маро маҳрам ба роз аз дергаҳ боз.(163, 83)

Ва:

Кухан афсонасанчи ин ҳикоят,
Чунин қард аз суҳансанҷон ривоят.
Ки чун исботи нопокизауслуб,
Қудо қарданд Юсуфро зи Яъқуб.(163, 149)

Ва:

Зулайхо гуфт, эй наҳли барӯманд,
Тағофул то ба қай, афсона то чанд?(163, 242)

Байтҳои аввал ва оғози боби охири дoston бо нидо ба даргоҳи Худованд оғоз ва анҷом меёбанд ва байти аввал ин аст:

Худовандо, диламро дида бикшой,
Ба дида талъати нодида бинмой.
Бинех аз маърифат роҳе ба пешам,
Аз он раҳраҳнамоӣ кун ба хешем.(163, 1)
Байтҳои оғози боби охири достон ин аст:
Бихамдуллоҳ, ки бо нерӯи хома,
Ба поён омад ин фархунда нома.
Бихамдуллоҳ, ки ин покиза гавҳар,
Зи таъби поки ман шуд зеби дафтар.
Ҳазорон шукр, к-ин дилкаш ҳикоят,
Пазируфт аз баёни ман ривоят.(163, 465)

Забони достони Ховарӣ равон ва аз тақаллуфоти арабӣ орист. Дар матни достон ягон нуқтаи нофаҳмо нест ва сабки баёни шоир хеле гуворост. Байтҳои пурмаънӣ, ифодаҳои чаззобу равони Ховарӣ барои хонанда фаҳмо ва хеле содда аст. Ҳарчанд достон дар асри ХУ111 эҷод шудааст, қариб ягон калима ё ибораву мисраъҳои нофаҳмо надорад. Шоир дар достон дар қатори калимаву ибораҳои зебову шинами забони форсии тоҷикӣ аз мақолу зарбулмасалҳо фаровон истифода бурдааст, ки забони баёни ӯро боз ҳам рангин ва муассир гардонидаанд.

Барои мисол якчанд мақол ва зарбулмасалро ҳамчун намуна меорем:

Зи ихвони замонам дар амон дор,

Амон аз фитнаи охирзамон дор. (163, 1), ки ин ҷо шоир мақоли «аз фитна дур доштан»-ро ба қор бурдааст.

Дар байти дигар Ховарӣ ду мақолро дар ду мисраъ ба қор бурдааст, ки мақоли аввал «дуъои гӯшагирон мустаҷоб аст» ва мақоли дувум «шаби тираро саҳар аз пай аст»-ро чунин бозгӯӣ кардааст:

Дуъои гӯшагиронро асарҳост,

Шабони тираро аз пай саҳарҳост.(163, 406)

Ховарӣ дар як байти дигар мақоли «сабрро пеша қардан»-ро чунин зебо баён кардааст:

Давои дарди бедармони дурӣ,
Сабури дон, сабури дон, сабури.(163, 409)

Б).«Юсуф ва Зулайхо»-и Қомӣ бо услуби хос навиша шудааст ва аз ҷиҳати мӯхтаво, сюжет ва чехрафаринӣ асари мукамал аст. Достони Абдурахмони Қомӣ бо дostonҳои дар ҳамин мавзӯ қабл аз ӯ эҷодгардида аз нигоҳи мазмун, сюжет ва истифодаи образҳо монандӣ дорад ва аз нигоҳи шакл ва устухонбандӣ аз ин дostonҳо фарқ дорад. Мисли дигар дostonҳо дар достони Қомӣ сабки баёни қисса ва афсонаҳои халқӣ ба назар мерасад, чунки баёни ин сюжет ба фолклор ва қисса мансуб аст, ки шоир дар бисёр мавридҳо баёни лаҳзаҳои дostonро аз номи «сухандону сухансанҷ», «устоди куҳанзод», «аз куҳанпирон ривоят», «дабири хома», «суханпардозии ин роз» сар мекунад.

Абдурахмони Қомӣ саршавии боби «Дар сифату насаби Зулайхо...» - ро чунин оғоз бахшидааст:

Чунин гуфт он сухандони сухансанҷ,
Ки дар ганчина будаш аз сухан ганҷ.
Ки дар Мағрибзамин шоҳе баномус,
Ҳаме зад кӯси шоҳӣ, ном Таймус. (2, 157)

Қомӣ оғози боби «Фиристодани Зулайхо Юсуфро ба ҷониби боғ ва таҳияи асбоби вай кардан» бо байтҳои зебӯе шурӯъ мекунад:

Чаманпирои боғи ин ҳикоят,
Чунин кард аз куҳанпирон ривоят.
Зулайхо дошт боғеву ҷӣ боғе,
К-аз он бар дил ирамро буд доғе. (2, 258)

Хусусияти дигари сабки Абдурахмони Қомӣ он аст, ки агар мухтавои боб ба муваффақияти яке аз образҳо бошад, аз калимаҳои хурсандибашу масарратомез суханро оғоз мебахшад. Барои мисол, боби «Насими қабул аз ҷониби Миср вазидан ва маҳмили Зулайхоро чун имории гул ба Миср кашидан», ки барои Зулайҳои дар ишқ беқарор хабари хуш аст, чунин ба тасвир гирифтааст:

Чу аз Миср омад он марди хирадманд,

Ки аз чони Зулайхо бугсилад банд.
Хабарҳои хуш овард аз Азизаш,
Тихӣ аз хешу пур кард аз азизаш.
Гули бахташ шукуфтанд кард оғоз,
Ҳумои давлаташ омад ба парвоз. (2, 189)

Ҷомӣ агар аз боби пешомади нохубе суҳан ронданӣ бошад, дар оғози ҳамон боб ифодаҳои «чархи ҳуққасоз», «мушкилӣ», «дар кунҷи беҳудӣ нишастан», «фиғон 3-ин чарх» ва ғайраро истифода мебарад:

Куханчархи мушаъбад ҳуққасозест,
Пайи озори мардум ҳилласозест.
Ба умеди ниҳад бар бедиле банд,
Бурад охир ба навмедиш пайванд. (2, 195)

Ва:

Фиғон 3-ин чархи дӯлобӣ, ки ҳар рӯз
Ба хоҳе афканад моҳе дилафрӯз.
Ғизоле дар риёзи чон чаранда
Ниҳад дар панҷаи гурги даранда. (2, 215)

Абдурахмони Ҷомӣ ҳамагӣ дар достон як ҳикояти иловагии тамсилӣ зери унвони «Достони духтари Бозға ном аз насли Од, ки ба молу ҷамол назари худ надошт ва ғоибона ошиқи ҷамоли Юсуф шуд» овардааст, ки дар достони Ховарӣ ин нукта вучуд надорад.

Ҷомӣ дар лобалои достон чордаҳ маврид таҳаллуси худро овардааст. Ҷомӣ аз ибтидои достон нияти офаридани «муҳаббатнома» ва «ишқнома»-ро кардааст, ки ин нуктаҳоро ба ваҷҳи аҳсан баён намояд:

Кунам аз сӯзи ишқ он нуктаронӣ,
Ки сӯзад ақл раҳти нуктадонӣ.
Дар ин фирӯзагунбад афканам дуд,
Кунам чашми кавокиб гиряолуд.
Суҳанро поя бар ҷое расонам,
Ки бинвозад ба аҳсант осмонам. (2, 148)

«Юсуфу Зулайхо»-и Ҷомӣ дар сабки хуросонӣ нигошта шудааст, ки нуктаҳои нофаҳмо надорад, вале дар ҳаждаҳ маврид ибораҳои арабиرو истифода кардааст, ки ин сабки шоирии Ҷомӣ аст, ки дар достонҳои дигари ӯ низ ҳамин шева ба назар мерасад ва дар ин бобат Абдулхусайни Зарринкӯб чунин мегӯяд: «Аз тақлиди сирф фаротар аст ва ба ривоёти арабӣ бештар така дорад» [136, 221].

Зарринкӯб меафзояд, ки: «Шеъри ӯ дар баёни мақосиди сӯфия рӯшани ҳосе дорад. Ҳеч як аз шоирони қадими сӯфӣ андешаи ваҳдати вучудро ба дурустиву рӯшани ӯ баён накардааст» (99, 221).

Ҷомӣ ғояи ваҳдати вучудро дар достон бо як маҳорати баланди сабки шоирӣ баррасӣ кардааст.

Дар достон Ҷомӣ дар радифи баррасии масъалаҳои сужети асар, тасвири ҳаёту ҳолати чехраҳо лаҳзаҳои ҷудогонаи зиндагии худро ва ақидаву афкори ғоявии тасаввуфи нақшбандияро шарҳу тавзеҳ додааст.

Дар охири достон шоир бобе аз шикояти фалак овардааст, ки ҳарчанд ба ғояи тасаввуфи нақшбандия мутобиқ нест, аммо баҳри тақвияти афкори худ аз азобу ранҷи симоҳои марказии асар ва баёни аҳволи рӯҳияи мардуми замонаш шикояте кардааст:

Фалак бар хеш печон аждаҳоест,
Паи озори мо зӯрозмоест.
Гирифторем дар печу хамаи ӯ,
Раҳидан чун тавонем аз роҳи ӯ.
Набинӣ, кас, к-аз ӯ захме нах(в)арда,
Зи сад кас бар яке раҳме накарда. (2, 364)

Ҷомӣ чун анъана бобе дар бораи панд додан бар фарзанди худ меорад ва бо сабки шоирони гузашта барои фарзандаш илму ҳунар омӯхтан, аз китоб баҳравар гардидан, ҳурмати хурду калонро ба ҷо овардан, аз мансабпарастӣ дур буданро талаб дорад:

Нахуст аз касби дониш баҳравар шав,
Зи чаҳлободи нодонӣ бадар шав.
Барои дӯстон ҷонро фидо кун,

Валекин дӯст аз душман ҷудо кун.
Зи доноён бувад ин нукта машҳур,
Ки дониш дар кутуб, доност дар гӯр.
Аниси кунчи танҳои китоб аст,
Фурӯғи субҳи донои китоб аст
Бувад бе музду миннат устоде,
Зи дониш бахшадат ҳар дам кушоде. (2, 373)

Абдурахмони Ҷомӣ дар достон барои зебӣ ва нафосати сухани хеш аз воситаҳои гуногуни санъати бадеӣ истифода намудааст. Барои маънии баланд бештар санъатҳои маънавӣ, аз қабиле тавсиф, ташбеҳ, талмеҳ, муболиға, тазод, саволу ҷавоб, нидо ва ғайраро ба кор бурдааст. Инчунин, баҳри тақвияти маънӣ, зебоии сухан ва рангин гардидани хатти сюжет аз мунозара ва нома истифода кардааст. Ҷанбаи бадеии достони Ҷомӣ баланд аст, ки аз ҳунари вежаи шоир гувоҳӣ медиҳад.

Ҷомӣ санъати **ташбеҳроқариб** дар ҳар саҳифаи достон баҳри зеботар ва дилработар нишон додани симоҳои достон, хусусан Зулайхо ва Юсуф зиёд истифода кардааст. Дар пораи зерин истифодаи ташбеҳи кушодро дар сирати Зулайхо ва зебоии ӯ, ба мушоҳида мегирем:

Зи тарфи лавҳи симинаш намуда
Ду нуни сарнагун аз мушки суда.
Ба зери он ду нун турфа ду содаш
Навишта килки сунъи устодаш.
Зи ҳадди нуни ӯ то ҳалқаи мим
Алифворе кашида бинӣ аз сим.
Шуда синаш аён аз лаъли хандон,
Кушода мимро уқда ба дандон.
Зи бӯстони ирам рӯяш намуна,
Дар ӯ гулҳо шукуфта гуна-гуна.
Баёзи гарданаш софитар аз оч,
Ба гардан оварандаш оҳувон боч. (2, 159)

Дар ин пора шоир устодона тарҳи симои зебои Зулайхоро аз гардан то чашмон дар чобачогузори харфҳои нун, сод, алиф, мим, син, ки агар рассомона чайгузин намоем, тарҳи рӯи зебое пайдо мешавад, монанд карда, рӯяшро ба боғи ирам ва баёзи гарданашро софтар аз оч медонад. Ба байтҳои зер таваҷҷуҳ мекунем, ки дар ташбеҳсозӣ устоди тавоно будани Ҷомӣ ба назар мерасад:

Миёнаш мӯй, бал к-аз мӯй нима,
Зи борикӣ бар ӯ аз мӯй биме. (2, 160)

Ва:

Суринаш кӯҳе, аммо сими сода,
Чу кӯҳе, к-аз камар зер уфтода.
Сухан ронам зи соқи ӯ, ки чун аст,
Биной ҳусро симинсутун аст. (2, 161)

Ҷомӣ дар сифати зебоии Юсуф низ ташбеҳоти қолибро истифода кардааст:

Ҳумоюнпайкаре аз олами нур
Ба боғи хулд карда ғорати хур.
Кашида қомате чун тоза шамшод,
Ба озодӣ ғуломаш сарви озод,
Зи бар овехта зулфе чу занҷир,
Хирадро баста дасту пой тадбир.
Фурӯзон ламъаи нур аз ҷабинаш,
Маху хуршедро рӯ бар заминаш. (2, 163)

Дар ин байтҳо шоир пайкари Юсуфро аз олами пуррӯшноӣ меҳисобад, қашро мисли дарахти шамшод медонад, ҳалқаҳои зулфашро ба занҷир монанд мекунад ва мегӯяд, ки аз ҷабинаш нур меборад.

Ҷомӣ дар байти дигар зебоии Юсуфро ба Офтоби рахшон монанд кардааст:

Ғуломе не, ки рахшон офтобе,
Ба дорулмулки хубӣ комёбе. (2, 228)

Чомӣ хангоми баёни зебоии симоҳои марказии достон Юсуф ва Зулайхо аз **тавсиф** низ зиёд истифода бурдааст:

Руҳи ӯ матлаи субҳи сабоҳат,
Лаби ӯ гавҳари кони малоҳат,
Зи симои салоҳаш чехра пурнур,
Ба ахлоқи киромаш сина маъмур.
Наёрад бар забон чуз ростӣ ҳеч,
Набошад дар каломи ӯ ҳаму печ. (2, 230)

Шоир дар нишон додани зебоии Юсуф аз **муболиға** истифода кардааст:

Ту Хуршедӣ, зи ораз парда бикшой,
Зи нури хеш оламро биёрой.
Чу Юсуф бурчи ҳавдаҷро бипардохт,
Чу хур бар чашми марсум партав андохт.
Гумон шуд нозиронро, к-офтоб аст,
Ки толеъгашта аз нилисаҳоб аст.
Ки ё раб, кист ин фархунда ахтар,
Ки ҳам моҳ аст аз ӯ шарманда ҳам х(в)ар. (2, 226)

Ва Юсуфро аз Офтобу Моҳтоб ҳам бартар меҳисобад, ки ин муболиға кардан аст.

Талмеҳякеаз санъатҳои дигари маънавист, ки дар достон Чомӣ фаровон ба қор бурдааст. Ҳарчанд, ҳуди сужети достон ривоятӣ-таърихист, аммо шоир барои обуранги бадеӣ бахшидан ба хатти сужет аз ин санъати суҳан суд чустааст:

Агар Маҷнун на май 3-ин чом хӯрдӣ,
Кӣ ӯро дар ду олам ном бурдӣ? (2, 147)

Ин ҷо ишора ба ривояти ба ишқи Лайлӣ гирифтӣ шудани Маҷнун аст, ки дар боби ба ишқи Юсуф гирифтӣ шудани Зулайхо шоир барои тақвияти фикри худ истифода намудааст.

Даромад ногаҳон Хизр аз дари ман,

Ба оби зиндагӣ шуд ёвари ман., (2, 232), ки дар ин байт ишора ба ривояти Хизри пайғамбар меравад, ки оби ҳаётро нӯш карда, зиндаи ҷовидон аст ва дар ин боби достон ин талмехро шоир хангоми харидани Азизи Миср Юсуфро ва дидани Зулайхо ўро, ки бо дидани ў шоду хурсанд гардид, ба кор бурдааст.

Бувад нури ҷамоли шоҳиди ғайб,

Битобад чун Калимуллоҳат аз чайб. (2, 244)

Дар ин байт ишора ба мӯъҷизаи Мӯсои Калимуллоҳ аст, ки дасташ ҳамвора дар остин ё чайбаш буда ва аз он нуре мебаромад.

Дар байти дигар шоир ривояти бутшикани Иброҳими Халилуллоҳро баён кардааст, ки Зулайхо ба пайравӣ аз ў бути худро шикаста, ба яктопарастӣ рӯй овард:

Бигуфт ин пас ба захми санги хора,

Абдурахмони **Ҷомӣтаззодро** дар байтҳои зерини достон барҷаста истифода кардааст:

Зулайхо васдро мечуст чора,

Вале мекард аз он Юсуф канора.

Зулайхо буд хун аз дида резон,

Вале мебуд аз ў Юсуф гурезон.

Зулайхо дошт бас ҷонсӯз доғе,

Вале медошт з-он Юсуф фароғе.

Зулайхо рух бар он фаррухлиқо дошт,

Вале Юсуф назар бар пушти по дошт. (2, 247)

Шоирсанъати **саволу ҷавобро** барои ифодаи эҳсосоти қалбии симоҳои марказии достон истифода кардааст:

Бигуфто: « - Ку ҷавониву ҷамолат?»,

Бигуфт: « - Аз даст шуд дур аз висолат».

Бигуфто: « - Хам чаро шуд сарви нозат?»,

Бигуфт: « - Аз бори ҳаҷри ҷонгудозат».

Бигуфто: « - Чашми ту бе нур чун аст?»,

Бигуфт: « - Азбаски бе ту ғарқи хун аст». (2, 248-249)

Тавсиф аз санъатҳои бадеист, ки шоир ҳангоми баёни зебӣ ва хубии симоҳои дoston истифода кардааст:

Ҳазорон аз канизону ғуломон,
Санавбарқоматон, тӯбохиромон.
Ғуломони зи бас некӯсириштӣ,
Мусафотар зи ғилмони бихиштӣ. (2, 188)

Ва:

Чӣ аз ширинушоқони шакарханд,
Чӣ аз зарринкулоҳони камарбанд. (2, 194)

Ва:

Ба Юсуф гуфт, к-эй аз фарқ то пой,
Дилошӯбу дилорому дилорой.
Ҳамоно сӯҳбати ин нозанинон,
Суманрухсорагон, симинсуринон. (2, 264)

Нидо аз санъатест, ки дар дoston фаровон истифода шуда, баҳри ифодаи ҳиссиёт ва ҳаяҷон дар марҳилаҳои гуногун ба кор бурда шудааст.

Байти аввалу охири дoston бо нидо ба даргоҳи Худованд шурӯъ ва ба охир мерасад:

Илоҳӣ, ғунҷаи умед бикшой,
Гуле аз равзаи ҷовид бинмой. (2, 137)

Ва:

Дигар роҳ Юсуфаш гуфт: « - Эй накӯхӯй,
Муроди дигарат гар ҳаст, баргӯй».
«Муроде нест,-гуфто,-ғайр аз инам,
Ки дар хилватғаҳи васлат нишинам». (2, 346)

Достони «Юсуфу Зулайхо»-и Ҷомӣ аз нигоҳи забон хеле ғанӣ, пурфасохат ва дорoi луғати зиёди сермаъност. Баёни шинаму равони шоир аз байтҳои аввал диққатро ба худ ҷалб мекунад. Ва ин ҷо андешаи: «Он чӣ аз як шоире мемонад ва таъсир мегузарад, мизони тасаллутӣ ӯ бар имконоти забонист, ки то чӣ моя қалби шеъри хешро ба марҳилаи собит ва устуворӣ расонида бошад» (151, 118), дар мавриди пояи баланд

ва тасаллуту воқеии Қомӣ ба дороиҳои забони форсии тоҷикӣ бамаврид аст.

Абдурахмони Қомӣ дар достон аз ибораҳои маҷозиву таъбирҳо ва мақолҳо зиёд истифода кардааст. Таъбирҳо дар ҳар саҳифаи достон ба назар мерасонад, ки дар нутқи ҳуди шоир ва забони чехраҳо дида мешаванд:

Дар ин меҳнатсарои бемувосо
Ба неъматҳои хешам кун шиносо.
Замирамо сипосандеша гардон,
Забонамо ситоишпеша гардон.
Ба тақвими хирад беҳрӯзиям бахш,
Ба иқлими суҳан фирӯзиям бахш. (2, 137)

Дар ин байтҳо таъбирҳо ё ибораҳои фразеологии «ба неъматҳои хеш шинос кардан», «замирамо сипосандеша гардонидан», «беҳрӯзӣ бахшидан» ва ғайра забони ҳуди муаллиф мебошад, ки ба маъниҳои дарки дунё, қалби шукргузор ва беҳӣ бахшидан омадаанд.

Қомӣ аз истифодаи мақол низ барои зебоӣ ва пуртаъсирии суҳан суд ҷустааст, ки миқдоран зиёданд ва бо овардани чанде аз он иктифо мекунем:

Зулайҳо буд ганҷи хубӣ, оре,

Бувад ҳар ганҷро ночор море., (2, 177), ки дар ин байт мақоли «нигаҳбони ганҷ мор аст» истифода шудааст.

Дар байти зерин мақоли «Пой дар гил мондан» истифода шудааст:

Фурӯ рафтаст пойи сарв дар гил,
Раҳи чунбиш бар ӯ гаштаст мушкил. (2, 177)

Дар байти дигар мақоли «Дилро ба дил раҳест» истифода шудааст:

Бале, донад диле, к-огаҳ бошад,
Ки аз дилҳо ба дилҳо раҳ бошад. (2, 253)

Зарбулмасали «Гандум корӣ, гандум бардорӣ, чав корӣ, чав» дар байти зер омадааст:

Зи мардум сағ, зи сағ мардум назояд,

Зи гандум чав, зи чав гандум наёяд. (2, 254)

Абдурахмони Ҷомӣ чун устои сухани баланд суханро дебочаи девони ишқ ва навбоваи бӯстони ишқ ҳисобидааст:

Сухан дебочаи девони ишқ аст,

Сухан навбоваи девони ишқ аст. (2, 148) . Ва дар байтҳои дигар ёдгори ҳар адибро сухани ӯ медонад.

Радиғҳои содаву таркибӣ, қофияҳои устувору зебо, вожаҳои сермаънӣ дар робитаи мустаҳкам дар достон хеле зиёд истифода шудаанд.

Дар интиҳоби мавзӯ, баррасии мазмун, сохтани сахнаҳои ҷолиб, серҳаракатии симоҳои марказии достон, дар роҳи ишқ кӯшо будан, то висол чадал намудан ва аз забон устодона қор гирифтани ҳамчун хунари шоирии Ҷомӣ ба ҳубӣ ба назар мерасад. «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ аз асри XV сар карда, то ибтидои асри XX мавриди татаббӯӣ ва пайравии шоирони зиёд қарор гирифтааст ва бесабабу беамина нест, ки: «Ҷомӣ симои бузурги адабӣ ва илмии асри XV аст, ки дар эҷодиёти худ комёбии 500-солаи адабиёти форсу тоҷикро гирд овардааст» (123, 230).

ХУЛОСА

Таҳқиқи мавзӯи «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховари Шерозӣ ва муқоисаи он бо достони ҳамноми Абдурахмони Ҷомӣ» моро ба чунин хулосаҳо овард:

1. Қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» яке аз қиссаҳои сайёр мебошад, ки дар фолклори яҳудиён шакл гирифта, ба таркиби китобҳои муқаддаси Библия (бабҳои 37-50) ва Қуръон (сӯраи 12, сӯраи «Юсуф») ворид гардидааст. Вуруди қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» ба адабиёти хатти форсии тоҷикӣ тавассути Қуръон амалӣ гардидааст. Сюжети қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» баъд аз Қуръон дар таркиби китобҳои Таърихи Табарӣ ва «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» ба назар мерасад ва дар адабиёти хатти форсии тоҷикӣ якҷанд лаҳзаҳои ин қиссаро бори аввал дар ашъори Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ба мушоҳида мегирем.

2. Лаҳзаҳои гуногуни қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» баъд аз ворид шудан ба таркиби осори фолклорӣ дар таркиби адабиёти хатти форсии тоҷикӣ дар дохили дубайтиҳо, рубоӣҳо, қитъаҳо ва ғазалҳо ба назар мерасад ва ҳамчун достони алоҳида бори аввал дар қарни 1X аз ҷониби шоирон Абулмуайяди Балхӣ ва Бахтиёрӣ анҷом пазируфтаанд, ки аз ин достонҳо то замони мо танҳо ном мондааст.

Ҳамчун достони алоҳидаи мустақил, ки ба шакли пуррааш то замони мо расидааст, ин достони мансуб ба Абулқосими Фирдавсӣ мебошад, ки доир ба интиқоби ин асар ба Фирдавсӣ дар байни донишмандон ду ақидаи муқолиф мавҷуд аст, ки як гурӯҳ, ба мисли Э.Броун, Х.Этте, Р.Николсон, Т.Нёлдеке, С.Айнӣ, Е.Э.Бертелс, А.Тоҳирҷонов, Ҳусайн Муҳаммадзодаи Сиддик, Аббосалӣ Қулизода ва Аҳмад Абдуллоев тарафдори он ақидаанд, ки ин достон аз он Фирдавсӣ мебошад. Гурӯҳи дигар, ки ин достонро аз Фирдавсӣ намехисобанд, инҳоянд: Саид Нафисӣ, Мучтабо Минуй, Муҳаммадхони Шеронӣ, Забехуллоҳи Сафо, Абдуррасули Хайёмпур, Абдулҳусайни Зарринқӯб, Муҳаммадамини Риёҳӣ, Аълоҳон Афсаҳзод, Ансор Афсаҳов, Абдулманнони Насриддин, Валӣ Самад, Султон Воҳидов, Вафо Элбоев.

3. Сарчашмаи эҷоди дostonҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ китобҳои Қуръон ва тафсириҳо мебошанд, аммо ҳар шоир мустақилона асарашро эҷод кардааст.

4. Дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ, дар имтидоди асрҳои 1X-X1X шоирону адибони зиёд сюжети қиссаи «Юсуф ва Зулайхо»-ро ба риштаи назму наср кашидаанд ва вобаста ба завқу салиқаи худ асарҳои ҷолиб офаридаанд. Дар баъзе дostonҳо масъалаҳои таърихӣ ва иҷтимоӣ мақоми арзанда доранд, дар баъзе мавзӯи муфориқати Яъқуб аз Юсуф ҷойгоҳи сазовор дорад, дар дигар дostonҳо ишқи Юсуф ва Зулайхо кулли асрро фаро гирифтаанд. Дар баъзе дostonҳо чеҳраи Юсуф ва Зулайхо то дараҷаи муршид ва мурид баррасӣ шуда, дар баробари ишқи инсонӣ ишқи Илоҳӣ мақоми баланд дорад.

5. Аксари донишмандон, ки дар бораи қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» ва паҳлӯҳои гуногуни он тадқиқот анҷом додаанд, дostonҳои дар давраи асрҳои X-X1X нигошташударо ба ду гурӯҳ ҷудо мекунанд, ки дostonҳои то асри XV дostonҳои мустақиланд ва дostonҳои баъд аз асри XV эҷодшударо дар пайравӣ аз Абдурахмони Қомӣ ҳисобиданд ё ҷавобу назира аз ин дoston донистаанд.

6. Мирзо Фазлуллоҳ Ховарии Шерозӣ дар асри XV111 достони «Юсуф ва Зулайхо»-ро навиштааст, ки як навъ ҷавоб ба достони Абдурахмони Қомӣ мебошад, чунки дар дуб оби «Сабаби назми китоб...» Ховарии Шерозӣ даъво кардааст, ки бо Абдурахмони Қомӣ ҳампанҷа шавад.

7. Достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ аз нигоҳи баррасии мӯхтаво, сохтор, сабки нигоиш, баёни лаҳзаҳо ва сахнаҳои дoston, банду басти бадеӣ, чеҳранигорӣ, тасвиросозӣ, забон ва истифодаи сарчашмаҳо асари мукаммали бадеӣ мебошад.

8. Достони Ховарии Шерозӣ соли 1240-и ҳиҷрӣ, мутобиқ ба соли 1862-и мелодӣ дар вазни ҳазачи мусаддаси махзӯф, дар ҳаҷми 6795 байт эҷод шудааст ва бо достони Абдурахмони Қомӣ аз нигоҳи сюжет ва вазн ҳамгун аст, вале аз нигоҳи ҳаҷм ва устухонбандӣ фарқ дорад. Достони

Абдурахмони Қомӣ аз 4000 ва нусхаҳои комили он аз 4032 байт иборат аст.

9. Дар ҳар ду достон иштирокчиёни ҳатти сюжет, ҷараёни ҷаъолияти онҳо, роҳҳои расидан ба мақсадҳоишон монанд тасвир шудаанд.

10. Манбаъ ва сарчашмаи масеҳии достонҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ китоби Библия ва шарҳҳои он, аз ҷумла, «Мидроши Раббӯ», «Мидроши Тонхумо» ва «Мидроши Ҳокодил» мебошанд.

11. Сарчашма ва манбаи исломии форсии тоҷикии достонҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ китобҳои бузурги Қуръон (сӯраи «Юсуф», сӯраи 12), «Таърихи Табарӣ», «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ», «Қасас-ул-анбиё»-ҳо ба ҳисоб мераванд.

12. Достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ аз достони ҳамноми Абдурахмони Қомӣ дар баробари монандӣ баъзе фарқҳо дар устухонбандӣ дорад. Достони Қомӣ аз 74 боб ва аз Ховарии Шерозӣ аз 180 боб иборат аст. Дар таркиби достони Ховарӣ 2 тамсил, 2 ҳикоят, 1 қисса ва фаслҳои ҷудоғона, ки ба сюжети қисса дахл надоранд, оварда шудаанд. Сюжети достони Абдурахмони Қомӣ аз баёни ҳоли Юсуф, бо боби «Достони шамъи ҷамоли Юсуфӣ дар шабистони ғайб афрӯхтан ва парвонаи дили одамро ба мушоҳидаи фурӯғи он сӯхтан» шурӯъ мешавад, вале Ховарии Шерозӣ сюжети достонро аз баёни ҳоли Зулайхо бо боби «Ниқоби ихтифо аз чеҳраи аҳволи Зулайхо гушудан ва шарҳи кайфияти ҳоли ӯро ба тадриҷ боз намудан» оғоз кардааст.

13. Дар ҳар ду достон ҳобҳои сегонаи Зулайхо ва ошиқ шудани ӯ ба Юсуф як хел тасвир шудаанд. Абдурахмони Қомӣ ба образи Юсуф ва Зулайхо таваҷҷӯҳи хос дорад, вале Ховарии Шерозӣ ба образҳои Юсуф, Зулайхо ва Яъқуб диққати асосӣ додааст.

14. Аз нигоҳи ғоя дар достонҳо фарқияти ғоявӣ ба назар мерасад, аз ҷумла, Ховарии Шерозӣ, ки худ пайрави мазҳаби шиъӣ аст, дар достонаш бо боби алоҳидаеро аз ҷаъолияти пешвои мазҳаби шиъӣ Али ибни Абтолиб оварда, баъзе аз нуктаҳои мазҳаби шиъиро тарғиб

кардааст. Абдурахмони Ҷомӣ, ки яке аз пешвоён ва ҷонибдори тариқати нақшбандияи тасаввуф аст, боби алоҳидаеро дар достонаш бо унвони «Дар табаррук чустан ба зикри Ҳоча, ки ба муқтазои Ӯинда зикруссолеҳин танзиларрахмата зикри ӯ сармоџи истинзоли раҳмати нури шуҳуд аст ва пирояи истихлос аз раҳмати зуҳури вучуд», ба Ҳоча Аҳрори Валӣ, ки устои маънавии Ҷомӣ мебошад, бахшида, марому маслаки тариқати нақшбандияро тарғиб кардааст. Инчунин, дар ҳар ду дoston тарғиби ғояҳои дини ислом ва бартар гузоштани он аз дину мазҳаб ва ойинҳои дигар дар мисоли бутпарастӣ ба назар мерасад, ки дар дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ дар баррасии образи Зулайхо ва бутшиканӣ кардану ба парастии Ҳудованди якто рӯй овардани он мебинем.

15. Дар ҳар ду дoston симоҳои марказӣ Юсуф, Зулайхо, Яъқуб буда, образҳои бародарони Юсуф, доя, Азизи Миср, падари Зулайхо, расулон, занони мисрӣ, зиндониён, корвониён, шоҳи Миср, гург образҳои дувумдараҷа ва лаҳзавӣ мебошанд. Дар дostonи Ҷомӣ як боби алоҳида бо унвони «Дostonи духтари Бозға ном аз насли Од, ки ба молу ҷамол назири худ надошт ва ғойбона ошиқи ҷамоли Юсуф шуд ва дар он ойинаи ҷамол ҳақиқат дид ва аз маҷоз ба ҳақиқат расид», омадааст, ки ин образ ба сюжети қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дахл надорад ва ингуна боб дар дostonи Ховарии Шерозӣ дида намешавад.

16. Хоб ва руъё дар дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ ҳамчун хатти ҳунари истифода шудаанд, ки ин хобҳо аз Библия ва Қуръон сарчашма гирифта, дар дostonи Ховарӣ 8 хоб ва дар дostonи Ҷомӣ 7 хоб оварда шудаанд, ки ба ҷеҳраҳои асосии дostonҳо Юсуф ва Зулайхо, подшоҳи Миср ва зиндониён мансубанд ва оғозу анҷоми дostonҳо марбут ба ҳамин хобҳо мебошанд.

17. Дар дostonҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ нома ва мунозираҳо низ ҳамчун хатти ҳунари истифода шудаанд, ки барои ҷолиб тасвир кардани воқеаҳо ва сахнаҳои сюжети дoston ба кор рафтаанд ва дар дostonи Ҷомӣ нисбат ба дostonи Ховарӣ мунозира бештар истифода

шудааст. Дар достони Ҷомӣ номаҳо як маротиба ва дар достони Ховарӣ се маротиба мавриди истифода қарор гирифтаанд.

18.Забон ва сабки ҳар ду шоир шоистаи таҳсин аст, ки дар баёни андешаҳояшон аз дороиҳои забони форсии тоҷикӣ хуб истифода кардаанд. Достонҳои ҳар ду шоир ба сабки хуросонӣ мансубанд ва дар баробари ин сабки инфиродии худро доранд.Дар достонҳо аз санъатҳои зиёди бадеии лафзӣ ва маънавӣ истифода шудааст ва ҳам Ховарӣ ва ҳам Ҷомӣ паёмҳои хеле ҷолиби шоирона баён доштаанд.

Китобнома

Сарчашмаҳо ба хатти кириллӣ:

1. Абдулазиз ибни Мавлавӣ Фатҳ Муҳаммад Соҳиби Дехлавӣ. Қасасул-анбиё. Таҳиягарони матн: Саидбеки Маҳмадуллоҳ, Аъламиён Махдуми Абдусаттор, Саидиён Исматуллоҳи Аҳрор. - Душанбе: Ориёно, 1991. - 408 саҳ.
2. Абдурахмони Қомӣ. Осор дар ҳашт ҷилд. Ҷилди чорум. «Субҳатул- аброр» ва «Юсуф ва Зулайхо». Мурағтибон: З.Аҳрорӣ ва М. Мамедова. - Душанбе: Адиб, 1988. - 384 саҳ.
3. Абдурахмон ибни Аҳмади Қомӣ. Мунтахаб аз асарҳо. Ба ҷоп тайёркунанда М.Раҳимӣ. - Сталинобод: Нашр. Давл. Тоҷ., 1956. - 493 саҳ.
4. Абдурахмони Қомӣ. Достони «Юсуф ва Зулайхо». Ба ҷоп тайёркунандагон: З.Аҳрорӣ ва М.Мамедова. Осор. Ҷилди 4. - Душанбе: Ирфон, 1964. - 232 саҳ.
5. Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. Насими Муълиён. Маҷмӯаи ашъор. Дебоҷа ва танзиму тавзеҳи А.Раҳмонфар. - Душанбе: Адиб, 1999. - 192 саҳ.
6. Байту рубоӣҳои кӯхистони Зарафшон. Мурағтиб С.Мирсаидов. - Душанбе: Дониш, 1982. - 286 саҳ.
7. Библия. Навиштаи муқаддас. Аҳди Қадим ва Аҳди Ҷадид. Институти тарҷумаи Библия. Мурағчим Мордехай бен Ҳиё Бачаев. - Стокгоlm, 1992. - 1700 саҳ.
8. Библия. Ҳамсафари Библия. - Стокгоlm, 1992. - 1224 саҳ.
9. Библия. Книга священного писания Ветхого и Нового Завета. - Москва, 1979. - 749 стр.
10. Девонбегӣ. Ҳадиқаи-уш-шуаро. - Техрон 1328 х. - 420 саҳ.
11. Коран. Перевод и комментария И.Ю.Крачковского. - Москва, 1963. - 620 стр.
12. Қуръон. Матни асл ва тарҷумаи маъноҳои он ба забони тоҷикӣ. Тарҷума ва тавзеҳоти М.Умаров. - Душанбе: Ирфон, 2007. - 616 саҳ.

- 13.Қуръони карим. Бо тарҷума ва тавзеҳот ба забони тоҷикӣ. Мутарҷим Алҳоч Амир Аббос Бобоназарзода. Интишороти Селоб. - Исломобод, 2002. - 1479 сах.
- 14.Масъуди Қумӣ. Юсуфу Зулайхо. Ба чоп тайёркунанда ва муаллифи пешгуфтору шарҳи луғот Вафо Элбоев.-Душанбе:Адиб, 2014. - 254 сах.
- 15.Мир Абӯтолиб Разавинажоди Савмаъасароӣ. Чаҳорсад шоири баргузидаи порсигӯ.-Теҳрон:Интишороти «Теҳрон», 1369 х.-1326 сах.
- 16.Нозими Ҳиротӣ. Осори мунтахаб. Мураттиб ва муаллифи сарсухан А.Зухуриддинов. -Душанбе:Адиб, 1987. - 400 сах.
- 17.Носирӣ. Форснома.-Теҳрон, 1312 х.-230 сах.
- 18.Оқо Бузурги Эронӣ. Ал-зариъата ила тасонифи аш-шиъати. Ҷилди 9, ҷузъи аввал.-Теҳрон, 1310 х.-328 сах.
19. Рашидуддин Абулфазли Майбудӣ. «Шукуфаҳои қуръонӣ». Таҳияи Ф.Насриддинов. -Хучанд:Ношир, 2011. - 332 сах.
- 20.Ризоқулихони Ҳидоят. Маҷмаъ-ул-фусаҳо. Ҷилди 2.-Теҳрон, 1321 х.-654 сах.
- 21.Сайфулвоизин Ҳочӣ Шайх Муҳаммади Хуросонӣ. Саргузашти ҳазрати Юсуф. -Душанбе:Ориёно, 1991. - 88 сах.
22. Таврот. (Сафари пайдоиш. Китоби муқаддас). Тарҷумаи форсӣ ба ҳиммати Анҷумани паҳши кутуби муқаддаса дар миёни милал. - Теҳрон, 1904 м. - 1482 сах.
- 23.Точулқасас. Нусхаи маҳфуз дар ҳазинаи дастхатҳои АИ Ёзбекистон, рақами 2325 //Сборник Восточных рукописей АН Узбекской ССР. Том 9. - Тошкент:Из-во Фан, 1971. - Стр.417-418.
- 24.Фолклори тоҷик. Тартибдиҳандагон: М. Турсунзода, А.Н.Болдирев. - Сталинобод: Нашр. Давл. Точ., 1957. - 453 сах.
- 25.Ҳочӣ Акбари Наввоб. Дилкушо.-Теҳрон, 1341 х.-280 сах.
- 26.Шоҳини Шерозӣ. Порчаҳо аз достони «Юсуф ва Зулайхо». Ба чоп тайёркунанда М.Раҳимӣ //Маҷаллаи «Маданияти Тоҷикистон». -№8, 1958.

27. شوخینی Шерозӣ. Порчаҳо аз достони «Юсуф ва Зулайхо». Ба чоп тайёркунандагон: М.Раҳимӣ ва Н.Муллоқандов //Маҷаллаи «Шарқи Сурх». -№2, 1964. Саҳ.101-113.

28. شوخینی Шерозӣ. Юсуф ва Зулайхо. Матни дастхат (Нусхаи шахсии Н.Муллоқандов), бидуни нашр.

29.«Юсуф ва Зулайхо»-и мансуб ба Абулқосим Фирдавсӣ. Порчаҳо аз достон. Ба чоп тайёркунанда А.Абдуллоев //Маҷаллаи «Садои Шарқ». -№4, 1971.Саҳ.10-23.

30.«Юсуф ва Зулайхо»-и мансуб ба Абулқосим Фирдавсӣ. Порчаҳо аз достон. Ба чоп тайёркунанда А.Абдуллоев / /Маҷаллаи «Садои Шарқ». -№5, 1971.Саҳ.26-33.

31.Ярославский Ем. Библия для верующих и неверующих.- Москва:Политической литературы, 1958. - 407 стр.

Сарчашмаҳо ба хатти форсӣ:

- 32.ابواسحاق ابراهيم بن منصور ابن خلف نيشابورى. قصص الانبياء . با اهتمام حبيب يغمائى . - تهران : بنگاه ترجمه و نشر كتاب ، ۱۳۴۰ ه . ش . - ۴۹۰ صحيفه . 33.ابو القاسم فردوسى . يوسف و زليخا . با انضمام نخستين يوسف و زليخاى تركى . با اهتمام حسين محمد زاده صديق .- تهران ، ۱۳۶۹ ه . ش . - ۳۹۷ صحيفه .
34. ابو الفضل ميبدى . كشف الاسرار و عده الابرار . عبارت از ده جلد . تصحيح على اصغر حكمت . تهران : امير كبير ، ۱۳۷۶ ه . ش .
35. احمد بن محمد بن زيد طوسى . تفسير السنين الجامع للطايف البساتين . به اهتمام محمد روشن . تهران ، ۱۳۴۵ ه . ش . - ۸۱۲ صحيفه .
36. ترجمه تفسير طبرى . به كوشش حبيب يغمائى . عبارت از هفت جلد .- تهران : توس . ۱۳۳۹ ه . ش .
۳۷. تفسير نمونه . زير نظر ناصر مكارم شيرازى . عبارت از ۲۴ جلد . جلد ۹ .- تهران دارالكتب الاسلاميه ، ۱۳۸۷ ه . ش . ۵۸۶ صحيفه .
38. تفسير نمونه . زير نظر ناصر مكارم شيرازى . عبارت از ۲۴ جلد . جلد ۱۰ .- تهران : دارالكتب الاسلاميه ، ۱۳۸۷ ه . ش . ۵۳۴ صحيفه .
39. خواجه مسعود قمى . يوسف و زليخا و شمس و قمر . تصحيح و تدوين سيد على آل داود . - تهران ، ۱۳۶۹ ه . ش . - ۳۶۷ صحيفه .
40. خواجه مسعود قمى . يوسف و زليخا . داستانهاى عاشقانه ي ادبيات فارسى . به تصحيح و اهتمام سيد على آل داود .- تهران ، ۱۳۸۰ ه . ش . - ۲۵۲ صحيفه .

41. جنید الله حاذق . یوسف و زلیخا . نسخه ی انستیتو میراث خطی آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان ، رقم ۴۶۴ ، ۳۰۴ صحیفه .
42. ذبیح الله صفا . گنج و گنجینه . برگزیده از دوره ی گنجینه و گنج سخن . - تهران : انتشارات ققنوس ، ۱۳۸۱ ه . ش . - ۶۰۳ صحیفه .
43. ذبیح الله منصوری . یوسف در آینه ی تاریخ . - تهران ، ۱۳۶۴ ه . ش . - ۵۹۲ صحیفه .
44. عارف چاه آبی . دیوان . به کوشش محمد ابراهیم چاه آبی . - لاهور ، ۱۳۷۳ ه . ش . - ۵۰۳ صحیفه .
45. عتیق نیشابوری . تفسیر سور آبادی . تصحیح سعید سیرجانی . عبارت از چهار جلد . - تهران : فرهنگ نشر نو ، ۱۳۸۲ ه . ش
46. قاضی عبدالکریم بن قاضی نورمحمد صاحب پل بندری . تکمیلہ ی یوسف و زلیخای عبد الرحمن جامی . - بمبئی ، ۱۳۳۰ ه . ش . - ۲۳۲ صحیفه .
47. قرآن . ترجمه مهدی الهی قمشه ای . - تهران : بنیاد نشر قرآن ، ۱۳۶۸ ه . ش . ۶۰۵ صحیفه .
48. قرآن کریم به نظم . مترجم محمد شایق قمی . - تهران ، ۱۳۸۱ ه . ش . - ۱۲۲۴ صحیفه .
49. قصص قرآن مجید . برگرفته از تفسیر ابوبکر عتیق نیشابوری ، مشهور به سور آبادی . با اهتمام یحیی مهدوی . - تهران : انتشارات خوارزمی ، ۱۳۷۰ ه . ش .
50. محمد تمدن . قصه ی پر ماجرای یوسف و زلیخا . - تهران : انتشارات سکه ، ۱۳۷۱ ه . ش . - ۴۱۱ صحیفه .
51. مولوی محمد معین الدین واعظ . تفسیر سوره یوسف المسمی به نقره کار . - لکهنو : نول کشور ، ۱۹۰۲ میلادی . - ۴۰۰ صحیفه .
52. نور الدین عبد الرحمن بن احمد جامی . مثنوی هفت اورنگ . جلد ۲ . یوسف و زلیخا ، لیلی و مجنون و خرد نامه اسکندری . با تصحیح و تدقیق اعلا خان افصحزاد و حسین احمد تربیت . - تهران ، ۱۳۷۸ ه . ش . - ۸۱۰ صحیفه .
53. نورالدین عبد الرحمن جامی . هفت اورنگ . جلد ۴ . با تصحیح و مقدمه مرتضی گیلانی و رضا زاده شفق . - تهران ، ۱۳۳۷ ه . ش . - ۶۹۰ صحیفه .

Адабиёти илмӣ ба хатти кириллӣ:

54. Абдолов Н. Любовно-романтическое поэма в персидско-таджикской поэзии X-XII вв. Диссертация доктора филологических наук. - Душанбе, 2008. - 402 стр.
55. Абдуллоев А. Абулкосим Фирдавси. - Душанбе: Ирфон, 1972. - 84 сах.
56. Абулфазл Хубайшии Тафлисӣ. Комилуттабир. Таҳияи Ҷ. Ҳотамӣ ва С. Наимбоев. - Душанбе, 1993. - 463 сах.

57. Абдурахмони Ҷомӣ. Маҷмӯи мақолаҳо. - Душанбе: Ирфон, 1965. - 211 саҳ.
58. Абдурахмони Ҷомӣ. Маҷмӯи материалҳои ҷашни 550-солагии. - Душанбе: Дониш, 1973. - 233 саҳ.
59. Абӯалии Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Аз силсилаи «Халқҳои эронӣ дар маъхазҳои таърихӣ». Ҷилди 1. - Душанбе: Ирфон, 1992. - 656 саҳ.
60. Абӯаҳмад Довудхони Абдухон. Тафсири 33 қиссаи Қуръони карим (дар партави Қуръону суннат). - Душанбе: ҚДММ «Сунатулло», 2007. - 160 саҳ.
61. Абдусаттор А. Таъсири адабиёти араб ба шеъри асри XI форсу тоҷик (аҳди Ғазнавиёни аввал). Рисола барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои филологӣ. - Душанбе, 2002. - 366 саҳ.
62. Абдусаттор А. Руҷати Қуръон дар шеър. - Душанбе, 1997. - 175 саҳ.
63. Авксентев А.В., Мавлютов Р.Р. Роҷеъ ба Қуръон (аз русӣ, тарҷумаи Т.Расули). - Душанбе: Ирфон, 1991. - 112 саҳ.
64. Адмони В. и Сильман Т. Томас Манн. - Ленинград: Советский писатель, 1960. - 351 стр.
65. Азорабеков С. Гуноҳи бегуноҳӣ (Ҷамоҳангии лаҳзаҳо ва тасвир дар достонҳои «Сиёвуш» ва «Юсуфу Зулайхо») // Аҳбори АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе: Дониш, 2004. - Саҳ. 95-106.
66. Азорабеков С. Қиссаи Юсуф ва бозтоби он дар насри форсӣ-тоҷикии асрҳои X-XI. Рисолаи номзадӣ. - Душанбе, 2005. - 192 саҳ.
67. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷилди 11. Китоби якум. - Душанбе: Нашр. Давл. Тоҷ., 1963. - 560 саҳ.
68. Алиев Г.Ю. Легенда о Хосраве и Ширин в литературах народов Востока. - Москва: Из-во Восточной литературы, 1960. - 168 стр.
69. Амиркулов С. Ҷунайдулло Ҳозик ва достони ӯ «Юсуф ва Зулайхо». - Душанбе: Ирфон, 1967. - 93 саҳ.
70. Амонов Р. Лирикаи халқи тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1968. - 411 саҳ.

71. Асадуллоев С. «Лайлӣ ва Мачнун» дар назми форсӣ.- Душанбе: Ирфон, 1981. - 284 сах.
72. Асрорӣ В. Адабиёт ва фолклор. - Душанбе: Ирфон, 1967. - 154 сах.
73. Афсаҳзод А. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуввуми асри ХУ.- Душанбе: Дониш, 1987.- 264 сах.
74. Афсаҳзод А. Одамушшуаро Рӯдакӣ. Рисолаи тадқиқотӣ. Нашри дувум. - Душанбе: Адиб, 2008. - 312 сах.
75. Афсаҳзод А. Ҷомӣ-адиб ва мутафаккир. - Душанбе: Ирфон, 1989.- 384 сах.
76. Афсаҳзод А. Рӯзгор ва осори Абдурахмони Ҷомӣ- Душанбе: «Дониш», 1980. - 256 сах.
77. Афсаҳзод А. Ҷомӣ //Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 3. - Душанбе, 2004. - 521 сах. - Саҳ. 492.
78. Аҳрорӣ З. Достони ҳасрат ва васлат //Ҷомӣ Абдурахмон. Осор. Ҷилди 4. «Субҳатулабзор», «Юсуф ва Зулайхо». Мурағтибон: З Аҳрорӣ, М.Мамедова. - Душанбе: Адиб, 1988. - 384 сах. - Саҳ. 24.
79. Ашрафӣ М. Неизвестные миниатюры в рукописи «Юсуф и Зулейха» Джами из собрания АН Узбекской ССР //Абдурахмони Ҷомӣ. Маҷмӯи мақолаҳо. - Душанбе: Ирфон, 1965. - 211 сах. - Саҳ. 199-209.
80. Баргузидаи насри Фаронсаи асрҳои XIУ-XX. Таҳия ва танзими Ш.Мухтор ва Ш.Ҳақназаров. - Душанбе: Истеъдод, 2011. - 560 сах.
81. Бартольд В.В. Этнографический состав мусульманского мира. Значение арабской литературы. Сочинение. Том 7. - Москва: Наука, 1966. - 340 стр.
82. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы.- Москва: ИВЛ, 1960. - 556 стр.
83. Бертельс Е.Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана. - Москва: Наука, 1988. - 555 стр.
84. Бертельс Е.Э. Узбекский поэт Дурбек и его поэма о Иосифе прекрасном. Альманах дар. - Ташкент, 1944. - 280 стр.

- 85.Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. - Москва:Гл.Ред.Вост. Лит-ры, 1972. - 524 стр.
- 86.Бертельс Е.Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. - Москва, 1958. - 460 стр.
- 87.Брагинский И.С. Из истории таджикской и персидской литературы. - Москва: Гл.Ред.Вост.Лит-ры, 1972. - 424 стр.
- 88.Брагинский И.С. Опыт исследования элементов научного поэтического творчества в памятниках древней и средневековой таджикской письменности. АДД. - Москва, 1954. - 46 стр.
- 89.Вейн А.М. Бодрствование и сон. - Москва, 1970. - 284 стр.
- 90.Воҳидов С. Равобити адабии халқҳои тоҷик ва ӯзбек дар асри ХУ.- Душанбе:Ирфон, 1974. - 210 сах.
- 91.Гвахария А.А. Персидские источники грузинских версий «Юсуф и Зелиха». - Тбилиси, 1958. - 280 стр.
- 92.Грюнебаум Г.Э.фон. Классический ислам. Очерк истории (600-1258). Перевод с английского И.М.Дижуря. - Москва:Наука, 1988. - 216 стр.
- 93.Ғаффорова У. Табарӣ ва мақоми ӯ дар тафсириғори форсӣ-тоҷикӣ //Номаи донишгоҳ. Илмҳои ҷомеашиносӣ.- Хучанд, 2001.-№3.- Саҳ.44-55.
- 94.Ғаффорова У. Таҷаллии қисаси қуръонӣ дар адабиёти форсӣ.- Арок:Донишгоҳи Арок, 2003. - Саҳ.110-112.
- 95.Ғаффорова У. Қиссаҳои «Қуръон» дар «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ». - Хучанд:Нури маърифат, 2004. - 400 сах.
- 96.Еврейская энциклопедия. Том 15. Под общей редакцией Л.Каценельсон. Издательство Брокгауз-Ефрон. - Санкт-Петербург, 1908.- 1520 стр.
- 97.Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика, стилистика.- Ленинград:Наука, 1977. - 312 стр.
- 98.Зарринқуб А. Корномаи ислом. Баргардони С.Сулаймонов.- Душанбе:Пайванд, 2007. - 209 сах.

- 99.Зарринкӯб А. Бо қорвони ҳулла. Таҳия ва тавзеҳи Ш.Шокирзода ва Р.Соҳибназар. - Душанбе:Пайванд, 2004. - 332 сах.
- 100.Зеҳнӣ Т. Санъати сухан. - Душанбе:Маориф, 1992. - 304 сах.
- 101.Зухуриддинов А. Сарояндаи достони муҳаббат //Садои Шарк. - №12, 1964. - Сах.37-40.
- 102.Имом Абизақариё Яҳё ибни Шарафи Наввавӣ. Боғи нақӯқорон (Риёзуссолиҳин). Тарҷума ва шарҳи Абдуллоҳ Хомӯши Ҳиравӣ.- Душанбе, 2001. - 386 сах.
- 103.Имронов С.Ёдномаи Рӯдакӣ. - Душанбе:Сино, 2001. - 145 сах.
- 104.Ирисов А. Абӯалӣ Сино //Саломон ва Абсол. Тарҷумонлар:Ш.Шомухаммедов, Ж.Камол. - Тошкент:Ғафур Ғулом, 1980. - Сах.16-19.
- 105.Исомиддинов А. Хоббинӣ //Энсиклопедияи советии тоҷик. Ҷилди 7. -Душанбе, 1987. - 637 сах. - Сах.633.
- 106.История всемирной литературы. Институт мировой литературы имени М.Горького. Том 1. - Москва:Наука, 1983. - 583 стр.
- 107.Касаткин С.Р. Сон и сновидение. - Москва, 1974. - 144 стр.
- 108.Косидовский З. Библейские сказки. - Москва, 1990. - 478 стр.
- 109.Кекелидзе К., Барамидзе А. История древнегрузинской литературы. - Тбилиси:Из-во Академии Наук Грузинской ССР, 1956. - 480 стр.
110. Крачковский И.Ю. Ранняя история повесть о Меджнуне и Лейле в арабской литературе. Избранное сочинение. Том 2. - Москва, 1956. - 268 стр.
- 111.Кривлев И.А. Книга о Библии. - Москва, 1988.-186 стр.
- 112.Крымский А.А. История Персии, её литературы и дервишской теософии. Том 3. - Москва, 1914-1917 гг. - 504 стр.
- 113.Крымский А.А. Персидская лирика X-XV вв. - Москва, 1916. - 218 стр.
- 114.Қулиев А. Поэма «Юсуф и Зулейха» Абдурахмана Джами. Автореферат кандидатской диссертации. - Боку, 1966. - 28 стр.

115. Қулиев А. Қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» ва инъикоси бадеии он дар эҷодиёти Абдурахмони Ҷомӣ // Абдурахмони Ҷомӣ. Маҷмӯи материалҳои ҷашни 550-солагӣ. - Душанбе: Дониш, 1073. - 230 саҳ. - саҳ. 73-84.
116. Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X-XV вв. Поэтика древнерусской литературы. Избранные работы в трёх томах. Том 1. - Ленинград, 1987. - 654 стр.
117. Массэ А. Ислом. Тарҷумаи Ф. Деҳотӣ ва С. Муродов. - Душанбе: Ирфон, 1983. - 240 саҳ.
118. Матье М.Э. Древнеегипетские мифы. - Москва, 1956. - 620 стр.
119. Мелитинский Е.М. Поэтика мифа. Исследования по фольклору и мифологии Востока. - Москва, 1976. - 234 стр.
120. Мирзоев А. Сездаҳ мақола. - Душанбе: Ирфон, 1977. - 288 саҳ.
121. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Китоби 1(1). - Душанбе: Маориф, 1987. - 487 саҳ.
122. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Китоби 1(2). - Душанбе: Маориф, 1989. - 421 сҳ.
123. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Китоби 2. - Душанбе: Маориф, 1977. - 400 саҳ.
124. Мирзозода Х. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. - Душанбе: Маориф, 1992. - 240 саҳ.
125. Миннегулов Х. Ю. Татарская литература и Восточная классика. - Казань: Из-во Казаньского Университета, 1993. - 530 стр.
126. Мисбоҳиддини Н. Таърих ва назарияи номанигорӣ. - Душанбе: Сино, 2009. - 140 саҳ.
127. Мифы народов мира. Энциклопедия. Том 1. - Москва, 1991. - 671 стр.
128. Муродов О.М, Полякова Е.А. Трансформация мифологических и легендарных образов в персидско-таджикских хрониках XI-XV вв. - Душанбе, 1986. - 271 стр.

- 129.Мусулмониён Р. Назарияи адабиёт. - Душанбе:Маориф, 1990. - 334 сах.
130. Муҳаммад Ансор, Валӣ Самад. Чу дидед сармо, баҳор оваред! //Садои Шарқ.-№2, 1994. - Саҳ. 60-92.
- 131.Муҳаммад Гулҳавӣ. Шарҳи «Юсуф ва Зулайхо».-Лоҳур, 1900 м. 224 сах.
- 132.Мухаммад Хеммат Кухсор. Трансформация образа Зулэйхи и его отражение в персидско-таджикской литературе X-XV вв. Дисс.на соиск.уч.степ.кандидата филологических наук.-Душанбе, 2015.
- 133.Нагиева Қ. Қомӣ дар Озарбойҷон. - Боку:Илм, 2007. - 131 сах.
- 134.Насриддин А. Ошноӣ бо тарҷумаҳои форсии Қуръони карим дар Эрон ва Тоҷикистон. - Техрон:Митро, 1385 ҳ.ш. - 152 сах.
- 135.Насриддинов А. Шарҳнависӣ дар таърихи адаби форс-тоҷик. Қисми 1. - Хучанд. 2000. - 254 сах.
- 136.Насриддинов А. Тарҷума ва тафсириҳои варорӯдӣ дар феҳристи Қ.Стори //Рӯдакӣ (Фаслномаи адабӣ ва фарҳангии Ройзании фарҳангии ҚИ Эрон дар Тоҷикистон). - Душанбе, 2011. - №9. - Саҳ.69-87.
137. Насриддин А. Бияндешем, он гоҳ бигӯем сухан //Адабиёт ва санъат, 1990. - 6- декабр.
- 138.Насриддинов Ф. Арзишҳои адабӣ дар тарҷума ва тафсири қухани форсӣ-тоҷикӣ. - Хучанд:Ношир, 2012. - 576 сах.
- 139.Насриддинов Ф. Тафсири «Кашфуласрор»-и Майбудӣ ва аҳамияти адабии он. - Хучанд:Ношир, 2009. - 184 сах.
- 140.Пиатровский М.Б. Коранические сказания. - Москва:Наука, 1990.- 220 стр.
- 141.Пропп В.Я. Русская сказка. - Ленинград:Из-во Ленинградского Университета, 1984. - 314 стр.
- 142.Пропп В.Я. Роль сказки в становлении европейской литературы. Послесловие в книге «Русская литературная сказка XV111-XX веков». Составление, вступительная статья, комментарии Л.В.Овчинниковой. Том 1. - Москва:Дрофа, 2003. - 256 стр.

- 143.Раҳмонов А. Пиндорҳои асотирӣ дар адабиёти тоҷикӣ.- Душанбе:Диловар, 1999. - 196 сах.
- 144.Риёҳӣ Муҳаммадамин. Фирдавсӣ. Таҳия ва тавзеҳи Д.Дӯст.- Душанбе:Шуҷоиён, 2010. - 338 сах.
- 145.Рипка Ян. Таърихи адабиёти Эрон. Тарҷумаи Исо Шаҳубӣ.- Техрон:Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1345 ҳ.ш. - 646 сах.
- 146.Руденко М.Б. Литературные и фольклорные версии курдской поэмы «Юсуф и Зелихи». - Москва:Наука, 1986. - 318 стр.
- 147.Салимов Ю. Насри ривоятӣ. Маҷмӯи мақолаҳо. Мураттибон: О.Аминзода, Н Салимов. - Душанбе:Ирфон, 1986. - 128 сах.
- 148.Салимов Н. Марҳилаҳои услубӣ ва таҳаввули анвои наср дар адабиёти форсу тоҷик (асрҳои 1X-X111). - Хучанд:Нури маърифат, 2002.- 396 сах.
- 149.Сатторзода А. Таърихчаи назариёти адабии форсии тоҷикӣ.- Душанбе:Адиб, 2001. - 141 сах.
- 150.Сафо З. Таърихи адабиёт дар Эрон ва дар қаламрави забони форсӣ. Ҷилди 1. Таҳия, муқаддима ва тавзеҳоти Х. Шарифов, А.Абдусаттор.- Душанбе:Алҳудо, 2001. - 160 сах.
- 151.Сафо З. Таърихи адабиёт дар Эрон ва дар қаламрави забони форсӣ. Ҷилди 2. Таҳия ва тавзеҳоти С.Имронов, Б.Мақсудов.- Душанбе:Деваштич, 2003. - 318 сах.
- 152.Стори Ч. Персидская литература. Библиографический обзор. Перевёл с английского, переработал и дополнил Ю.А.Брегел. Часть 1.- Москва:Наука, 1972. - 693 стр.
- 153.Тарбият М. Донишмандони Озарбойҷон. -Техрон, 1314 ҳ.ш. - 184 сах.
- 154.Хисамов Н.Ш. Поэма «Қисса-и Йусуф» Кул Али. Анализ источников сюжета и авторского творчества. - Москва:Наука, 1978. - 256 стр.

155. Шарифов Х. Ислом ва адабиёти форсии тоҷикӣ // Паёми андеша (Маҷаллаи Ройзани фарҳангии ҶИ Эрон дар Тоҷикистон). - Шумораи аввал, 3 февралӣ 1998. - Саҳ. 46-60.

156. Шарифов Х. Назарияи наср. - Душанбе: Пайванд, 2004. - 319 саҳ.

157. Шерназаров Б. «Юсуф ва Зулайхо»-и Нозими Ҷиротӣ ва муқоисаи он бо достони ҳамноми Абдурахмони Ҷомӣ. Рисолаи номзадӣ. - Душанбе, 2003. - 154 саҳ.

158. Элбоев В. Хоҷа Масъуди Қумӣ ва достони ӯ «Юсуфу Зулайхо». - Душанбе: «Дониш», 2011. - 134 саҳ.

159. Элбоев В. Қиссаи «Юсуфу Зулайхо» дар адабиёти форсии тоҷикии асрҳои X-XV. - Душанбе: «Дониш», 2015. - 320 саҳ.

160. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилдҳои 1-3. - Душанбе, 1988-1989-2004.

161. Этте Ҷ. Таърихи адабиёти форсӣ. Тарҷума бо ҳавошии Ризозода Шафқ. - Техрон, 1977 м. - 301 саҳ.

162. Юсефзадегучан Н.А. Сон и видение в Иранском национальном эпосе. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Душанбе, 2009. - 206 стр.

163. «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ. Китобати Аббоси Манзури. - Техрон: Интишороти «Навиди Шероз», 1369-и х. - 472 саҳ.

Адабиёти илмӣ ба хатти форсӣ:

۱۶۴. احمد گلچين معانى . يوسف و زليخاى شاهين بو شهرى // مجله ى دانشكده ى ادبيات تبريز.

شماره ى اول ، ۱۳۴۴ ه . ش . - صحيفه ى ۳۹

۱۶۵. پروينى خليل . تحليل عناصر ادبى و هنرى داستانهاى قرآن . - تهران : فرهنگ گستر ، ۱۳۴۸ ه . ش .

- ۲۴۸ صحيفه .

۱۶۶. دکتر بکايى . مقايسه ى ميان تورات ، انجيل ، قرآن و علم . ترجمه مهندس ذبيح الله دبیر . - تهران ،

۱۳۶۸ ه . ش . - ۳۳۸ صحيفه .

۱۶۷. ستارى جلال . درد عشق زليخا . - تهران : انتشارات توس ، ۱۳۷۳ ه . ش . - ۱۸۱ صحيفه .

۱۶۸. شبلى نعمانى . شعر العجم . جلد هاى ۳ و ۴ . ترجمه ى سيّد محمد تقى فخرى داعى گيلانى . -

تهران ، ۱۳۴۸ ه . ش - ۳۰۴ صحيفه .

۱۶۹. عبدالرسول خیام پور . یوسف و زلیخا . نشریه دانشکده ی ادبیات تبریز ، ۱۳۳۹ ه . ش . - صحیفه های ۶۹-۱۰۱ .
۱۷۰. عبد الرسول خیام پور . یوسف و زلیخا .- تبریز ، ۱۳۳۹ ه . ش . ۱۲۰ صحیفه .
۱۷۱. عبد الرسول خیام پور . فرهنگ سخنوران .- تهران ، جلد ۲ ، ۱۳۷۲ ه . ش . - ۵۶۰ صحیفه .
۱۷۲. عبد العظیم قریب . یوسف و زلیخا ی منسوب به فردوسی . مجله ی آموزش و پرورش ، سال نهم ، شماره ۱۱ و ۱۲ .- صحیفه های ۲-۱۶ .
۱۷۳. فروید زیگموند . تفسیر خواب . ترجمه شیوا رویگران .- تهران : نشر مرکز ، ۱۳۸۲ ه . ش .
۱۷۴. مرادی اورنگ . تفسیر سوره یوسف . با بهره گیری از تورات و نوشته های یهودی .- تهران : مروی ، ۲۵۳۴ شاهنشاهی .- ۲۸۷ صحیفه .
۱۷۵. مجتبی مینوی . کتاب « هزاره ی فردوسی » و بطلان انتساب « یوسف و زلیخا » به فردوسی . مجله سیمرغ ، شماره ۴ ، ۱۳۲۶ ه . ش . - صحیفه ۴۹-۶۸ ،
- ۱۷۶ . محمد حسین بهروز . تکمله ی یوسف و زلیخای جامی // آریانا ، کابل ، ۱۳۴۲ ه . ش . رقم ۸ .- صحیفه ی ۲۴ - ۳۲ .

Фарҳанғо ва феҳристҳо:

177. Алӣ Акбари Деххудо. Луғатномаи Деххудо. Ҷилди 6. Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон. - Техрон, 1373 х.ш. - 1192 саҳ.
178. Алӣ Акбари Деххудо. Луғатномаи Деххудо. Ҷилди 11. Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон. - Техрон, 1373 х.ш. - 240 саҳ.
179. Аҳмади Мунзавӣ. Феҳристи нусхаҳои хаттии форсӣ. Ҷилди 4.- Техрон, 1349 х.ш. - 324 саҳ.
180. Аҳмади Мунзавӣ. Феҳристи нусхаҳои хаттии форсӣ. Ҷилди 5.- Техрон, 1349 х.ш. - 419 саҳ.
181. Ислам. Энциклопедический словарь. - Москва: Наука, 1991. - 315 стр.
182. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. - Москва: Советская энциклопедия, 1969. - 949 саҳ.
183. Фарҳангномаи қуръонӣ. Бо назорати Чаъфари Ёҳаққӣ.- Машҳад: Бунёди пажӯҳишҳои исломӣ, 1377 х.ш. - 340 саҳ.

Адабиётбазабонҳои аврупоӣ:

184. Arberry A. J. Classical Persian literature.- London: George Unwin, 1958.- 236p.

185. Browne Edward. A. literature History of Persian 4 Vols. - Cambridge, University Press, 1969.- 341p.

186. Ethe H. Catalogue of Persian Manuscripts in the India office library and Records Foreign and Common weath.- Office, 1980. - 390p.

187. Philonenko M. Josep of Aseneth introduction texte critique traductin of notes.- Leidan, 1968.- 455 p.

188. Rieu Ch. Supplement to the catalogue of the Persian manuscripts in the British museum.- London: The British library, 1977. - 308p.

189. Schapirio S. Die aggadischen Elemente. - Berlin, 1907. - 190 p.

190. Siderski .D. Les origines des legends musulmanes danshe Coran at dans les vies des Prophetes. - Paris, 1933. - 238p.